

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 11. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Redaktionsgruppe:

Lene Demidoff, Ann Vibeke Knudsen, Finn Ole Sonne Nielsen,
Palle Bo Nielsen, Ebbe Gert Rasmussen og Jens Sørensen.

Tekstbehandling: Povl Erik Munk

Billedet på omslagsforsiden er med tilladelse fra Bornholms Kunstmuseum
gengivet efter Anton Edvard Kieldrups maleri »Hammershus« - 1848.

Foto: B. Ilsted Bech.

Udgivet 1997.

Hakon Holm ApS, Grafisk Produktion & Design.

FORORD

Bornholms historiske Samfund har hermed fornøjelsen at udsende III. række 11. bind af Bornholmske Samlinger, der omhandler Hammershus. Udsendelsen sker i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen.

Skønt Hammershus gennem århundreder var ensbetydende med Bornholms historie, har borgen aldrig været emnet for en samlet behandling i bogform. Det meget, der i tidens løb er skrevet om den, findes spredt i utallige tidsskriftsartikler og bidrag til forskellige oversigtsværker. Det har derfor gennem mange år været et stærkt ønske for os at kunne udsende et samlet arbejde om Hammershus med en gennemgang af anlægget og dets rolle ud fra forskellige synsvinkler.

Når dette nu kan opfyldes, er det ikke mindst Skov- og Naturstyrelsens fortjeneste. Nærværende udsendelse er inspireret af de foregående års bygningsarkæologiske undersøgelser og udstillingsvirksomhed, der har indgået i styrelsens vedligeholdelses- og formidlingsarbejde.

Vi håber, foreningens medlemmer og andre interesserede vil tage godt imod dette bind.

På dette sted vil vi gerne fremføre vor hjerteligste tak til de mange forfattere, der har stillet deres viden og arbejde til vederlagsfri rådighed for os. En særlig tak gælder Henrik Vensild, der gennem mange år var en drivende kraft i forberedelsesarbejdet; samtidig retter vi en stor tak til Lene Demidoff, Ann Vibeke Knudsen, Finn Ole Sonne Nielsen, Palle Bo Nielsen og Jens Sørensen, der i afslutningsfasen påtog sig det brydsomme redaktionsarbejde.

For pekuniær støtte takker vi Bornholms Amtskommune, Foreningen Bornholm og sidst, men ikke mindst Skov- og Naturstyrelsen for dens aktive samarbejde og finansielle bidrag.

København og Rønne i august 1997.

Kjeld Borch Vesth
Skov- og Naturstyrelsen

Ebbe Gert Rasmussen
Bornholms hist. Samfund

Indhold

Kjeld Borch Vesth og Ebbe Gert Rasmussen

Forord 5

Ebbe Gert Rasmussen

Landet og borgen 9

Kjeld Borch Vesth

Hammershus - fra borg til ruin 79

H. E. Skaarup

Borgen og dens våben 115

Finn Ole Sonne Nielsen

Hammershus set ud fra et arkæologisk perspektiv 137

Hanne Valsø Vensild

Hammershus - bornholmernes borg ? 149

Peder Lütken

Hammershusklippens flora 165

Inger Sorgenfrei

Om at udstille Hammershus på Hammershus 175

Lisbeth Pepke

Modelrekonstruktion af Hammershus omkring 1570 183

Connie Hinsch

Fundene fra Hammershus 211

Connie Hinsch

Museumskopier i besøgscentret på Slotsgården 221

Landet og borgen

Bornholm og Hammershus indtil 1684

Ebbe Gert Rasmussen

Man kan hævde, at næsten lige så længe vi har kendskab til Bornholms historie i ældre tid, er denne historie ligeledes beretningen om Hammershus.

Land og borg var tidligt begreber, *der hørte uløseligt sammen*. Herredømmet over vor ø forudsatte reelt besiddelsen af borgen. Den, der sad inde på Hammershus, beherskede på samme tid hele landet, som bornholmerne kaldte deres ø. Men samhørigheden gjorde sig også gældende på det bevidsthedsmæssige område. Det var for middelalderen en umulig tanke at forestille sig Bornholm uden samtidig at tænke på Hammershus. Ligesom man ikke kunne gøre sig forestilling om borgen uden det land, hvorpå den lå.

Dette kommer tydeligt til udtryk i vort skriftlige kildemateriale, når et sådant i form af dokumenter (på latin) dukker op i løbet af det 13. århundrede, da Hammershus må være en realitet. Nok kan der optræde forskellige betegnelser for henholdsvis land og borg, men det korte af det lange er, at de nævnes i samme åndedrag. Land og borg var ét.

Kun en århundredlang udvikling kunne ændre dette forhold.

Derfor er det nærliggende i en skildring af Bornholms historie gennem disse mange århundreder, som er emnet for denne artikel, at tage udgangspunkt i netop herredømmet på Hammershus.

ÆRKEBISPEVÆLDET

»...castrum Hamerense quod est Lundensis ecclesiae, mari ubique circumuallatum et quondammodo inexpugnabile...«
(Befuldmægtigede for kapitlet og gejstligheden i Lund til paven før 20/8 1317).

I *historieskrivningen* har perioden ikke været genstand for nogen enkelt, samlet monografi. De mange bidrag er fremkommet dels i artikler først og fremmest i Bornholmske Samlinger og forskellige samleværker om Bornholm, dels i en række selvstændige behandlinger af øens historie og Hammershus. Blandt forfatterne må især fremhæves M.K. Zahrtmann¹, Th. Lind², Aage I. Davidsen³, Johan Hvidtfeldt⁴ og Jørn Klindt⁵, der alle i tidens løb har ydet værdifulde bidrag til øens middelalderhistorie. På samme måde har i første række P. Hauberg⁶, Tage Kaarsted⁷ og Erik Skov⁸ hver især forfattet indgående beskrivelser af Hammershus. De nævnte arbejder kan stadig læses med udbytte, selvom dele heraf ifølge sagens natur må betegnes som forældede i dag. Modsætningsvis er Kaj Hørbys og Rikke Agnete Olsens lille arbejde om borgen i middelalderen⁹ en værdifuld nyskabelse fra de senere år.

Hvornår Hammershus først blev bygget, har vi imidlertid ingen sikker viden om. Trods omfattende arkæologiske udgravninger og reparationer fra tid til anden - især i årtierne omkring 1900, ledet af Hauberg¹⁰ - er det ikke lykkedes at skabe den fornødne tidsmæssige dokumentation for anlæggets oprindelse. Senere tiders tilføjelser og sløjfninger

har yderligere sløret billedet. På samme måde er historiske undersøgelser hæmmet af, at det tilgængelige kildemateriale - det 13. århundredes procesakter til brug for den pavelige kommissionsdomstol i striden mellem konge og ærkebiskop¹¹ - er indlæg fra de stridende parter. Sådanne er som bekendt et tvetydigt erkendelsesgrundlag.

Eftertiden er derfor henvist til *hypoteser*. Den almindeligste antagelse går ud på, at ærkebiskoppen af Lund ved midten af 1200-tallet - i den senere fase af kirkekampen og kort før ødelæggelsen af kongens Lilleborg - lod rejse sig et befæstet anlæg dér, hvor nu Hammershus ligger. Muligvis skete det på stedet for et tidligere borganlæg. Efter denne version lykkedes det ham at hævde denne besiddelse over for kongemagten stort set uantastet gennem de følgende næsten 300 år.¹²

Senere er imidlertid den opfattelse blevet fremsat, at opførelsen sandsynligvis snarere skete ca. 100 år før, i den tidligere fase af striden mellem konge og ærkebiskop - altså nogenlunde samtidig med, at øens 15 romanske kirker opførtes.¹³ Endelig har nylige historiske undersøgelser argumenteret for, at borgens første bygherre snarere har været kongen, men i forståelse med ærkebispem, og da i begyndelsen af 1200-tallet. Til denne opfattelse hører endvidere, at ærkebispens teoretiske herredømme gennem de næste århundreder nu og da afløstes af kortere eller længere perioder med en direkte kongelig administration.¹⁴

I den store usikkerhed synes man dog at være enige om det væsentlige, at borgen Hammershus' oprindelse på en eller anden måde er snævert *forbundet med højmiddelalderens store konflikt mellem stat (konge) og kirke (biskop)*. Denne kirkekamp udspillede sig over hele Europa. Den drejede sig i sin kerne om forholdet mellem parternes respektive rettigheder. Men det udelukkede ikke lange perioder med gensidig forståelse og samarbejde.

Den spæde begyndelse

Ved udgangen af vikingetiden var Bornholm blevet *kristnet fra Skåne*. Det formodes almindeligvis, at hele det øvrige Danmark var gået over til den nye religion, da den senere skånske biskop Eginio missionerede herovre sikkert kort efter midten af 11. århundrede.¹⁵

I den kirkelige organisation, der snart efter udformedes i Danmark, kom Bornholm, der hørte under landsdelen Skåne, til at ligge i *det skånske stift*. Det var dettes leder, biskoppen i Lund, der 1104 ophøjedes til ærkebiskop over hele den nordiske kirkeprovins. Når så det magtfulde embede fra tid til anden varetoges af kraftfulde personligheder, der ønskede at hævde kirkens rettigheder, kunne det give anledning til bitter konflikt med kongemagtens skiftende indehavere. Deres bestræbelser gik generelt i retning af at udforme et ordnet retssamfund. Til dette kom andre modstridende interesser. På denne måde blev Bornholm et led af kirkekampen.

Det lader sig heller ikke fastslå med sikkerhed, hvornår (ærke)bispestolen tidligst er kommet i *besiddelse af jordegods* på Bornholm. Det er næppe en forkert formodning, at det er sket allerede under de første ærkebisper, Asser (1104-37) eller snarere den nidkære og myndige Eskil (1137-77).¹⁶ Formentlig var det netop under sidstnævnte, at tienden blev indført som en fast afgift til kirken, der skulle svares af alle ejendomsbesiddere i hvert sogn. Det var vel midler herfra, der i disse år bidrog til opførelsen af øens romanske stenkirker.

Men da Eskil blandede sig i *kampen mellem tronkræverne* Sven III Grate (Eriksen), Knud III (Magnussen) og Valdemar I (Knudsen) og herunder specielt lagde sig ud med førstnævnte, der var anerkendt som konge over Skåne, fik det mærkbare følger for Bornholm. For overhovedet at opnå forlig med den opbragte ærkebiskop, der en overgang var blevet fængslet af kongen,

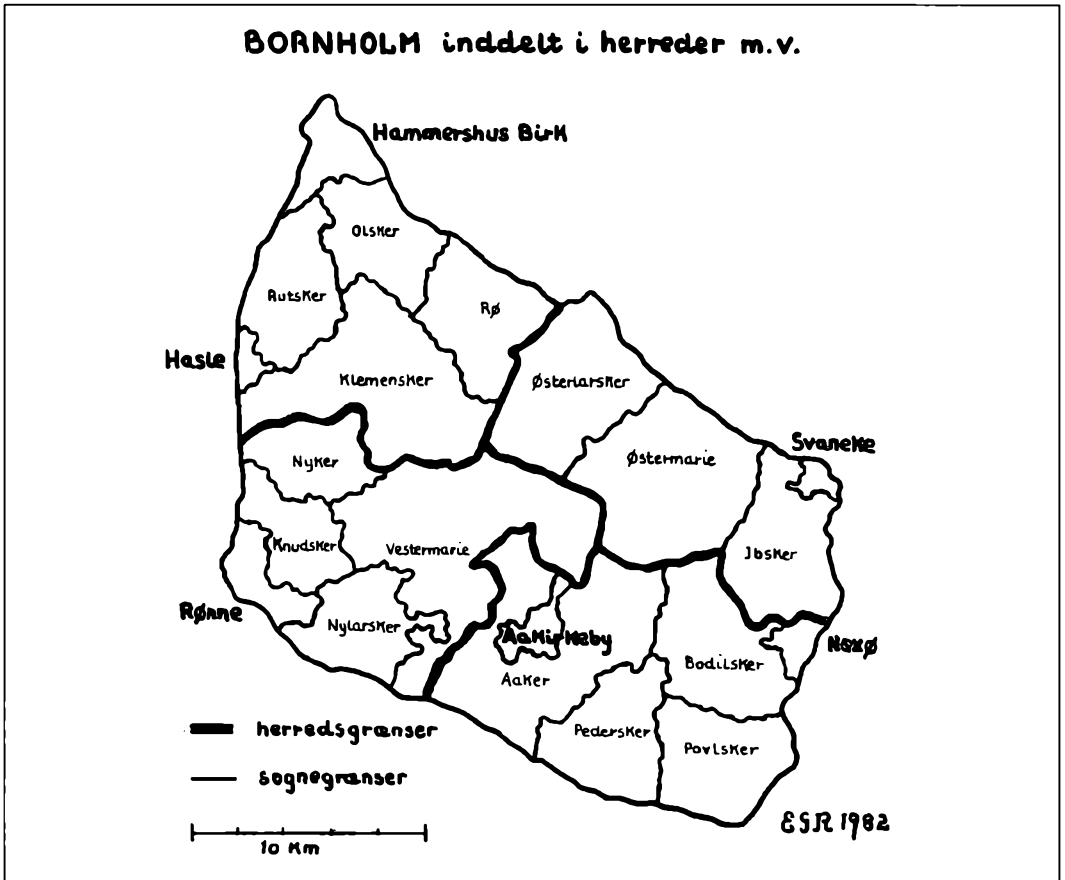

Fig. 1. Bornholms ældre inddeling i herreder (retskredse) og sogne (tiendedistrikter).

måtte denne afstå det meste af sit gods på øen til ærkesædet.

Noget dokument for overdragelsen er ikke bevaret; men det antages gerne, at den fandt sted i 1149 og omfattede de *tre af øens fire herreder*.¹⁷ Herefter besad kongen alene Vester (Rønne) herred. Trods flere energiske, kongelige forsøg på at ændre denne tingenes tilstand, som nu og da medførte kortvarige erobringer af Hammershus og påfølgende konfiskationer af bispens gods på øen, stod det teoretisk fast for de næste par hundrede år, at kongen kun kunne disponere over ét herred på Bornholm.

Kampe mellem konge og bisp

Det er formentlig i denne sammenhæng, vi skal forstå kongens opførelse engang mellem 1150 og 1190 af et befæstet anlæg, *Lilleborg*, i det utilgængelige terræn mod øst i hans reducerede bornholmske område. Det kunne - som almindeligvis antaget¹⁸ - tjene som forsvar for hans indskrænkede magt her i en tid, hvor områdets vigtigste bydannelse, Rønne, var ved at udvikle sig til øens mest betydende havn. Men det er også en nærliggende tanke, at anlæggets opførelse desuden skulle tjene til forsvar mod venderne, der endnu var en trussel mod de danske kystområder.¹⁹

Under den senere Valdemarstids samvirke mellem kongemagt og kirke gav den bornholmske ordning tilsyneladende ikke anledning til konflikter. Men da denne periode var forbi, opstod snart strid mellem Valdemar II Sejrs yngste søn, Kristoffer I (1252-59) og den temperamentsfulde ærkebiskop, Jacob Erlandsen (1253-74). Det mærkedes hurtigt på Bornholm. Antagelig i året 1259 blev *Lilleborg* belejret og indtaget af ærkebispens broder, Anders Erlandsen, i samarbejde med venderfyrsten Jaromar af Rügen. Borgens besætning på ca. 200 mand blev mishandlet og dræbt. Det antages gerne, at det netop var ved den lejlighed, at anlægget *ødelægdes* for aldrig mere at genopstå.²⁰ Indgående historiske undersøgelser i vore dage udelukker dog ikke, at Lilleborg endnu i nogle år herefter kan have tjent som støttepunkt for ærkebispens folk.²¹ Rent faktisk vides ikke, hvornår anlægget ophørte at fungere.

Ærkebispens magt syntes nu total. Fra Hammershus beherskede han via broderen hele øen. Men billedet skiftede hurtigt. Efter en langvarig belejring lykkedes det i 1265 Kristoffers I.s søn, Erik V Klipping (1259-86) at *erobre Hammershus* og tage Anders Erlandsen til fange. Nu var det kongens tur til fra borgen at kontrollere hele øen og udnytte kirkens ejendom.²²

Om noget solidt fundament for kongens magt var der imidlertid ikke tale i disse år, hvor de kongelige finanser svækkedes som følge af hans mange bestræbelser på at hævde sin myndighed. Så tidligt som i 1266 nødsagedes Erik V til at overlade fyrst Jaromars søn Vester herred som pant for et skyldigt pengebeløb. Dertil måtte han *efter forliget i kirkestriden i Rom 1276 overdrage ærkebispens hans ejendom* på øen, herunder Hammershus. Ikke nok med det, med fyrst Jaromars søns videresalg af sit bornholmske pant til drosten Uffe Nielsen Neb gled de sidste rester af kongens indflydelse på Bornholm ham af hænde.²³

Lange skulle det ikke times borg og land

at have fred. Med valget af den stridbare Jens Gran til ærkebiskop (1289-1302) kom der hurtigt konflikt mellem denne og kongen, Erik VI Menved (1286-1319). Den nye ærkebisp vandrede videre i Jacob Erlandsens fodspor og *brugte Hammershus som tilflugt for kongens fjender*, herunder de mænd der var dømt fredløse efter mordet på kongens fader. På samme måde opholdt han sig selv her efter sin befrielse fra det kongelige fangenskab på Søborg, inden han på flugten rejste videre til Rom.

Vel støttede paven i første omgang ærkebispens og pålagde kongen at udrede en kæmpebøde og yde Jens Gran store erstatninger. Dog lykkedes det Erik VI gennem et ydmygt brev til paven at udvirke nye undersøgelser. Herefter bevirkede en ny *pavelig dom 1302*, der principielt forudsatte ærkebispesædets genindsættelse i de gamle retigheder, en fjernelse af dets indehaver - han forvist til Riga - og en nedsættelse af bøden. Ved det hjemlige fredsmøde det følgende år (1303) i Nyborg omsattes bøden i land, dels det skånske Herrested herred, dog uden byen Ysted, dels det sidste bornholmske herred, Vester herred, der endnu - formelt - var i kongemagtens besiddelse.²⁴

Men man havde gjort regning uden vært. For i mellemtiden var det bornholmske pant efter Uffe Nielsens død gået videre til hans arvinger. Hvorfor kongen, der ikke havde midler til at indløse det, i stedet måtte holde ærkesædet skadesløst ved indtil videre at overdrage det nok et skånsk herred, Vemmenhøj.²⁵

Inden man imidlertid havde nået en endelig ordning, blussede *kirkekampen* op påny. Den nye ærkebiskop, den iltre Eger Juul (1310-25), der havde lovet ikke at udnævne nogen høvedsmand på Hammershus uden med kongens råd, brød imidlertid hurtigt sin ed, lod fredløse fylkes om sig på borgen og bandlyste kongen.²⁶ Med støtte i et anklageskrift fra kannikerne, der følte sig brøstholdne over, at ærkebispens hvervede leje-

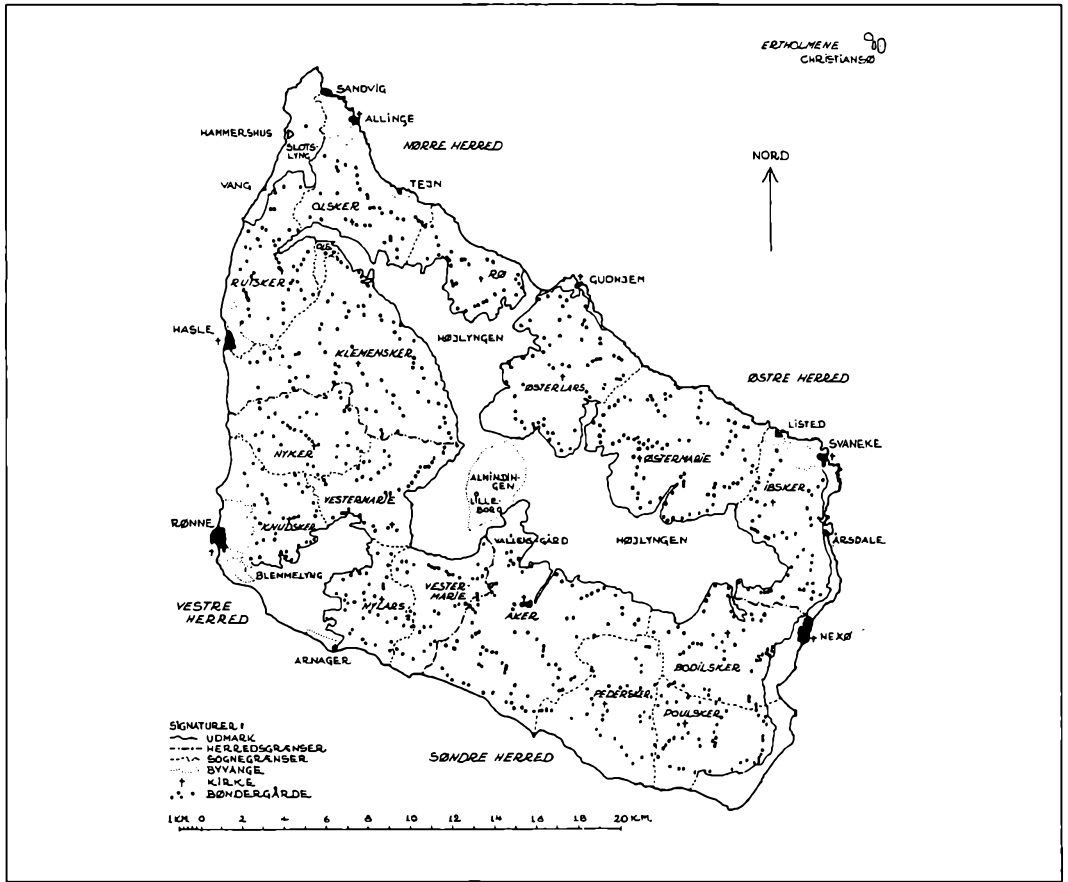

Fig. 2. Ældre tiders dyrkede areal og gårde på Bornholm (efter Niels Holger Larsen). De uopdyrkede og ubeboede områder dels midt på øen, Højlyngen, og dels kystområdernes strandmarker udgjorde under ét fællesområdet,

tropper og søgte hjælp i Sverige, indankede Erik VI sagen for paven.²⁷ Snart fortrak Esger Juul til udlandet. Få år efter, 1319, indtog kongens marsk, Ludvig Albertsen Eberstein, Hammershus.

Derefter foranstaltede marsken et møde af bornholmerne. Her svor disse at ville tjene kongen, indtil han havde fået fuld erstatning for al skade og udgifter til deres befrielse og landets generhvervelse for lundekirken fra ærkebispens forfølgelser og overgreb.²⁸ At kongen stod bag denne sammensværgelse mod ærkebiskoppen må betragtes som givet. Han forvaltede nu øen, indtil hans omkostninger var dækket, hvilket kapitlet i Lund

accepterede. Eberstein indsattes som kongelig foged på borgen, men da kongen snart døde, og Esger Juul søgte støtte hos paven, lyste denne marsken i band. Det var mere end den nye svage konge, Kristoffer II (1320-26, 30-32) kunne tåle. Da kongen - trods løfte i sin håndfæstning om at frigøre »ærkebispens gods, borgen og landet« (bona archiepiscopi, castrum et terram) - ikke kunne indløse pantet, indgik han forlig med ærkebispens 1321. Ved dette generhvervede denne sine rettigheder.²⁹ Eberstein, der nu blev løst fra bandet³⁰, fortsatte i bispens tjenste.

Med tanke på det endnu ikke virkeliggjor-

te forlig (fra 1303) var problemet ret beset ikke løst. Oven i købet fulgte nye sammenstød i de gamles kølvand. Efter 16 måneders belejring måtte Hammershus 1325 igen overgive sig - til trods for forstærkningen af forsvarsværkerne i årene forud - denne gang til kongens nye marsk, Peder Vendelboe. Eberstein blev forliget med et pantebrev og tilbagegivelse af de godser, der var blevet konfiskeret fra ham.³¹ Men nærmere på en holdbar løsning var man dog ikke kommet.

Nok engang blev det kongelige herredømme af kort varighed. Samme år døde ærkebispem. Hans efterfølger, Karl Eriksen (1325-34) fik det følgende år udleveret borgen med øvrige gamle rettigheder af Valdemar III.s regering (1326-30) i henhold til barmekongens håndfæstning.³² Men det samlede problem blev dog først løst 1327, da Uffe Nielsens søn, Jens Uffesen - efter forskellige forviklinger på hoffet i Helsingborg - bekvemmede sig til at sælge »*Rønne Købstad og Rønneherred*« til ærkebispem.³³ At den aftalte ordning (fra 1303) først nu kunne føres ud i livet skyldtes andre virksomme kræfter end den svage kongemagt. Og for overhovedet at få sin ret havde ærkesædet måttet punge ud.

For en overfladisk betragtning var ærkesædet kommet sejrrikt ud af den lange strid om besiddelsen af Bornholm. I bispestolens tilsyneladende triumf nævnes første gang Rønne som by. Det var formentlig et plaster på såret til dens indbyggere, at den netop ved denne lejlighed erhvervede købstadsrettigheder. I den foregående periode havde byens indbyggere ført en noget omtumlet tilværelse. Nu da tingene på øen endelig faldt i hak, var den trufne løsning næppe deres livret. I stedet for som før at være underlagt - mere eller mindre - en fjern kongemagt, der tydeligvis havde problemer med at sikre sin egen eksistens, hvad periodens mange pantsætninger også i den øvrige del af riget godtgjorde, skulle de nu imø-

dese et styre af skiftende ærkebisper i det nære Lund ligesom resten af øen. Når alt kom til alt, var bispens muligheder for magtudøvelse på øen ulige større end kongens i disse år.

Efter et par generationers vekslende kampe, hvor Bornholm ofte havde været overgivet til forskellige herrer, men Hammershus - omend på skiftende hænder - stadig havde været nøglen til herredømmet over hele øen, kunne dens vestlige herred endelig forenes med de tre øvrige. Fra nu af udstraktes *ærkesædets forvaltning reelt* til at gælde hele Bornholm.

Ærkebispedømmets storhedstid

Kampen om Hammershus var afsluttet. I de næste to århundreder sad ærkesædet inde med borgen og dermed det faktiske styre af hele øen. Men den ydre triumf var dog kun et overfladisk fænomen. På grund af de opslidende kampe var kirkens styrke reelt brudt. Tilmed havde kongemagten ikke opgivet sine ønsker om atter at sikre sig grebet om borg såvelsom land trods den øjeblikkelige svækkelse. Endelig stillede den militærteknologiske udvikling stadig større krav til opretholdelse af fæstningen som nøglen til Bornholm.

De ændrede magtforhold kom tydeligt for dagen, da Valdemar IV Atterdag (1340-75) under sin rigssamling havde genvundet herredømmet over Skåne. Efter ærkebispens *død overdrog domkapitlet 1361 kongen Hammershus med Bornholm*, antagelig for herved bedre at kunne fastholde sin besiddelse under den igangværende krig mod Sverige. Imidlertid *gav Valdemar det følgende år borg og land tilbage* til den nye ærkebiskop, Niels Jensen (1361-79). Men først efter at denne og kannikerne havde undertegnet *en forpligtelse*, der fastslog kongens ubestridelige ret til på et senere tidspunkt at hjemkalde slot og ø.³⁴

Kongemagten havde demonstreret sin styrke. Men behovet for et godt forhold til

kirken har sikkert i øjeblikket vejet tungere for den.

Med dette intermezzo, som man i Lund med tiden kan have fortrængt, indrettede ærkesædet sig på sit bornholmske pant.³⁵ I sit styre måtte ærkebispens følge rigets love og iøvrigt rette sig efter *domkapitlets anvisninger*. Med visse begrænsninger trådte han i kongens sted. Fra Hammershus ledede hans slotsfoged det verdslige styre, ligesom de kirkelige anliggender varetoges af en *dekan eller provst*. Fra øens overordnede domstol, landstinget, der som hovedregel dømte efter bestemmelserne i Skånske Lov, men i visse spørgsmål (arveret) fulgte øens egen vedtægt, kunne der appelleres til *domkapitlet i Lund*, men ikke til Skånes lands-ting. Med tiden synes Bornholm at opfattes som et »land« for sig ved siden af Skåne.

Indtægterne fra øen - skatter så vel som afgifter - tilfaldt ærkesædet, der med tiden forøgede disses antal. Det drejede sig om tiende, told, bøder m.m., som erlagdes enten i penge eller - det mest almindelige - i naturalier som smør, korn, kvæg, flæsk, sild osv. Hvad der ikke direkte forbrugtes på Hammershus overførtes til ærkesædet i Lund.

Hvorledes den brede befolkning har opfattet perioden unddrager sig vor viden af mangel på kilder. Sikkert har den indrettet sig under de relativt fredeligere tilstande, der nu for en tid var indtrådt. Men tilværelsen rummede andre farer.

Først og fremmest må vi antage, at den senmiddelalderlige *krise* med *faldende priser* på landbrugsvarer, et stigende antal ødegårde, mærkbart fald i priserne på fast ejendom og bondeafgifter³⁶ også har været følelig på Bornholm *i løbet af det 14. århundrede*. Mindst måske for de ca. 680 selvejere, der udgjorde broderparten af hovederhvervets ialt knap 1000 udøvere. De har vel ofte været nogenlunde frit stillede, når Hammershus havde fået sit. Mindreparten, der var fæstere under ærkesædet og de få indvandrede danske adelsmænd samt de ca. 15

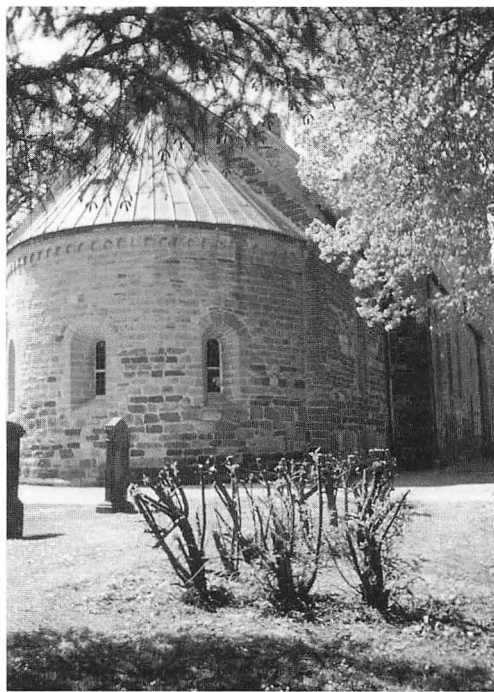

Fig. 3. Aakirke set fra øst. Det bemærkes, hvorledes den første, romanske byggeperiodes apsis, kor og den nærmeste del af skibet er opført delvis i en lysere, grønlig sandsten og en rustbrun skifer (fra Grødby å) i modsætning til den senere byggefases silurkalk i skibet (fra Læsåen). Foto: Thomas Eske Rasmussen.

frimænd - en særlig bornholmsk væbnerstand, hvor friheden fulgte godset, ikke personen³⁷ - har utvivlsomt følt godsejerens tryk på en ganske anden, håndgribelig måde, når konjunkturerne var ham imod.

Formentlig har også her på øen bysamfundene som andetsteds trukket landbefolkningen til sig, når både selvejere og fæstere forlod deres gårde. Om byernes vækst fortæller deres fortsatte udvikling. Nu fik også øens gamle, centrale bybebyggelse, Aakirkeby ved den store og smukke Sct. Johanneskirke i romansk stil og det nærved liggende spedalskhedshospital ved Læsåen ligesom Nexø købstadsrettigheder (1346). Derimod kom Svaneke og Hasle først til

Fig. 4. Rester af kapellet til øens spedalshedshospital ved Læsåen. I forgrunden ses det oprindelige sydvendte dørsted. Det var netop til denne sydside og mod øst, at de spedalske fandt deres underjordiske hvilested. Foto: Ebbe Gert Rasmussen.

mod periodens slutning (ca. 1500). De gotiske kapeller i de tre sidstnævnte byer ophøjedes efterhånden til egentlige kirker, som det tidligere var sket i Rønne.³⁸

En særlig uhyggelig foreteelse var den store *pestepidemi*, der ramte øen 1350 (»Den sorte Død«). Skønt talangivelser mangler, er det blevet anslået, at henved halvdelen af øens samlede befolkning på 7000 indvånere blev revet bort.³⁹ Endnu generationer senere gik der frasagn om katastrofens omfang. Det er givet, at den i hvert fald en overgang har medført stilstand på en række områder.

På den anden side var der også lyspunkter. I det 14. og 15. århundrede oplevede *sildefiskeriet* ved Østersøens kyster et mærkbart opsving. Fænomenet er især kendt fra Skåneøret, hvor der med tiden også udviklede sig et marked fra Sct. Bartholomæi dag (24/8) til Sct. Dionysii dag (9/10).⁴⁰ Men at silden optrådte i hidtil ukendte mængder langs vore kyster, især mod nordøst, lokkede også bornholmere til havs. Utvivlsomt

har sceneriet været som i Skåne, dog i mindre målestok.⁴¹

Det har sikkert været redningen for mange trængte gårde, at ejeren og hans folk kunne supplere det vigende udbytte fra kvægavl og agerbrug med havets rigdom, specielt i sæsonen (»fiskjed«). Den dag i dag vidner ruinerne af Salomons Kapel ved Hammeren og Sct. Annas Kapel i Gudhjem om den kirkelige virksomhed, der fandt sted ved vigtige fangstpladser. I samme lys skal vi vel også forstå de nu forsvundne Sct. Anders Kapel i Ibsker og kapellet ved Helligdommen. Byernes vækst må i det væsentlige ligeledes finde sin forklaring her.

Snart lokkede eventyret gæster til. I det katolske Europa med dets fastbestemmelser var markedet for sild og anden fisk enormt. For at opkøbe først og fremmest sild ankom skibe fra nær og fjern. Især fra den tyske *Hanse*, der bag sig havde et vidtforgrenet net af søhandelsveje og disponerede over både kapital, varer og fartøjer (kogger). Det var navnlig de vendiske stæ-

der, der fattede interesse for øen. Til en begyndelse blev det dog den nærliggende, mindre betydende pommerske *Greifswald*, der benyttede Rønne som sin base, ligesom *Kolberg* regelmæssigt besejlede Nexø.

Det er et omstridt spørgsmål, hvornår greifswaldere i større omfang gæstede Rønne. Den traditionelle opfattelse går ud på, at det skulle være sket allerede 1330. Den bygger dog på et enkelt isoleret kildeudsagn i form af et sæt artikler fra et såkaldt gilde - en købmandssammenslutning med vigtige økonomiske, sociale og kulturelle opgaver for dens medlemmer.⁴² Udfra de rent faktiske magtforhold på øen og de kildekritiske problemer, der knytter sig til omtalte gildeskrå, er senere argumenteret for den antagelse, at det først skete et slægtled senere, hvorfra en mindre samling latinske privilegiebreve til købmændene fra *Greifswald*, udstedt af skiftende ærkebisper, er bevaret.⁴³ Gennem disse er det muligt at følge gæsterens adfærd.

Fra i hvert fald slutningen af det 14. årh. optrådte de tyske købmænd regelmæssigt. De ankom om foråret med deres forsyninger af salt, øl, vin, klæde og metalvarer og forlod efter sommerens handel atter øen medførende først og fremmest den nedsaltede sild og landbrugsvarer (kvæg, smør og korn). Efterhånden udvidedes deres virke. Nogle blev boende vinteren over (»liggere«), ligesom andre slog sig ned mere permanent, fik borgerskab i købstæderne og giftede sig her. Ved kysten syd for Svaneke ses endnu grundmure til de huse, de fremmede byggede til bolig og oplagring i den hektiske sommertid.

Ærkebispemænd indså tidligt de fordele, som de fremmede bragte ham. Fra hver gæstende båd modtog han efterhånden 4 ol (80 stk) sild, ligesom der skulle ydes en tønde øl til hans slotshøvedsmand. Til gengæld sikrede greifswalderne sig deres fordele. At bispens foged på Hammershus - magtens højborg - i reglen optrådte som en god støtte, var ved

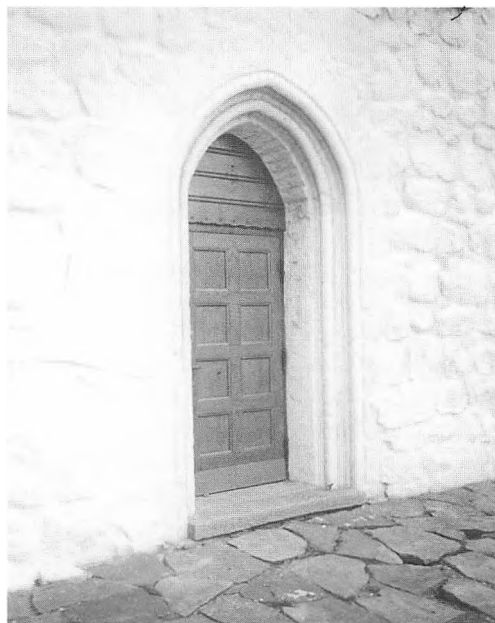

Fig. 5. Den gotiske portal til den senere blandede kvindedør i Rønnes Sct. Nicolai-kerke. Den store kirkeudvidelse i slutningen af 14. årh. gav efter alt at dømme plads til de greifswaldiske gildesbrødres Mariakapel. Foto: Thomas Eske Rasmussen.

flere lejligheder velkomment, hvad enten det var i form af bjergning ved forlis eller af hensigtsmæssige overgreb mod købmænd fra de efterhånden for nærgående preussiske stæder.

Købmændene fra *Greifswald* dannede hurtigt et gilde i Rønne og sikrede sig gode rettigheder, således til opbevaring af lys m.v. i byens kapel og egen vragnet ved forlis - først ved Rønne, senere generelt ved øens kyster. Samtidig fik de tilladelse til at købe et jordstykke i byen, hvor de opførte et kompagnihus. Retten til at løse indbyrdes uoverensstemmelser overlodes endelig til dem selv. Senere ses, at de besad et Mariakapel i Rønne ved Sct. Nicolai, der nu havde opnået status som kirke.

Hvor tyskernes kapel har ligget, ved vi ikke. Sædvanligvis har man ment, at det var en selvstændig bygning på kirkepladsens

nordlige side.⁴⁴ Senest er dog argumenteret for, at det snarere har været indrettet inde i selve kirken - som kolbergernes alter i Nexø - eller i en tilbygning til denne.⁴⁵ Under alle omstændigheder lokkede de gunstige arbejdsbetingelser for gæsterne fra Greifswald snart købmænd fra andre hansestæder til på længerevarende besøg.

Misbrug af gæstfriheden fandt dog sted fra tid til anden f.eks. i forholdet til sognepræsten i Rønne og ved den forbudte direkte handel med bønderne (»landprang«), der i landets love var forbeholdt dets egne købstæder. De tyske købmænd har utvivlsomt deres inspiration, finansieringsmuligheder og forretningsforbindelser ufortalt - været et voksende problem for borgerne i disse. På den anden side må de - med deres bedre priser og mere stabile afskibningsmuligheder - have været velkomne hos bønderne. At især Rønne og i mindre grad Nexø nu tog teten i den bornholmske byudvikling må ses i lyset af de fremmedes flittige virksomhed netop i disse to byer.

Krige og plyndringer

Med det 15. århundrede var krisen for alvor også blevet et problem for den tidligere så mægtige tyske Hanse.⁴⁶ Riften om østersø-silden var nu større. Gnidninger med statsmagten blev samtidig hyppigere end før. Også på vore breddegrader lå man i dette tidsrum under for en stadig mere generende konkurrence fra nederlænderne. Efterhånden plejede den enkelte hansestad mere sine egne, partikulære interesser end fællesskabets. I denne kamp for overlevelse måtte de små vige. Mange af disse tendenser forstærkedes oven i købet fra århundredets slutning, da det europæiske befolkningstal atter begyndte at stige og bevirkede en gunstig prisudvikling for landbrugsproduktionen.

Forholdene iagttages tydeligt på Bornholm. De relativt gode muligheder for udbytte lokkede nu også sørøvere og andre plageånder til. 1391 gjorde Fetaljebrødrene,

der skulle bringe madvarer fra Wismar og Rostock til Stockholm, som var under belejring af dronning Margrethes (1387-1412) hær, landgang og brandskattede øen. Året efter blev den plaget af en sørøver fra Rostock og året efter igen dukkede Fetaljebrødrene atter op.

End ikke Lübeck holdt sig tilbage. Under de vendiske byers krig med Danmark 1426-32 - i kølvandet på Erik VII af Pommerns (1412-39) indførelse af Øresundstolden - afbrændte dens flåde 1428 en stor del af gårdene og brandskattede resten.⁴⁷

Langt værre blev det, da de samme hansestæder i begyndelsen af det 16. århundrede atter greb til våben mod Danmark (1509-12), der var i forbund med nederlænderne. 1509 plyndrede en lübsk flåde Bornholm og gennemtvang derpå en brandskatning. Den følgende sommer kom lübeckerne igen - nu i selskab med stralsunderne - og afbrændte næsten hele Nexø. Den bornholmske modstand under ledelse af ærkebispens foged blev brutalt nedkæmpet med ildvåben - vistnok første gang sådanne blev anvendt her på øen. Mens høvedsmanden trak sig tilbage til Hammershus, blev store dele af øen plyndret, ligesom Aakirkeby gik op i luer. Efter forhandlinger måtte indbyggerne atter gå med til en brandskat af nogenlunde samme størrelse som året før.

Det var forståeligt, at ærkebispens, Birger Gunnensen (1497-1519), svarede igen med de beskedne midler, han disponerede over. Men at lukke hansestædernes kirker i sit stift for en tid var på Bornholm at rette smed for bager, da det her ramte greifswaldere og sikkert også kolbergere i højere grad end skadvederne.

For tredje år i træk måtte bornholmerne lide under den voldelige adfærd. 1511 gennemtvang en lübsk flåde bornholmernes »frie« sejlads på Lübeck, Wismar, Rostock og Stralsund til gengæld for en noget mindre brandskat. Ikke så underligt at landsherren - nu som før - måtte gøre noget for at

beskytte sine udsatte undersåtter. Endnu samme år nødsagedes han til at eftergive borgerne i Aakirkeby - og muligvis andre købstæder - en stor del af de årlige smør-ydelser for de følgende år. På samme måde var det vel både hans aversion mod tyskerne og bestræbelser på at afværge kongemag-tens vågnende interesse for at inddrage Bornholm, der kom til udtryk i hans omsorg for øens skoleforhold. I 1512 påbød han oprettelsen af øens første latinskole, det der idag er Bornholms Amtsgymnasium.⁴⁸

Med freden mellem Danmark og hanse-stæderne 1512 stod det klart, at Lübecks plan om at spærre de danske farvande for nederlænderne og hermed lukke dem ude fra østersøhandelen måtte opgives. Den førhen så magtfulde hansestad var dog ikke til sinds at tabe yderligere terræn i sit gamle område. Her lå Bornholm helt centralt pla-

ceret som »Land in der See«. I begyndelsen af det 16. århundrede fordrev dens køb-mænd gradvis kollegerne fra de andre hansestæder fra øen. Endnu en stund lykkedes det greifswaldere og kolbergere at holde stand mod overmagten.

Inddragelse under kronen

Den foregående periode havde imidlertid også vist, hvor svagt ærkesædets bornholm-ske besiddelse var funderet. Ikke alene havde Birger Gunnensen straks fra sin embeds-periodes begyndelse - for overhovedet at kunne indløse sit stadfæstelsesbrev hos den pengehungrende pave - været tvunget til at pantsætte domkirkens klenodier i Lübeck med sikkerhed i de bornholmske indtægter, således at både slottet, som Hammershus nu kaldtes, og landet for en periode på 3 år (1498-1501) var overladt til domkapitlet.⁴⁹

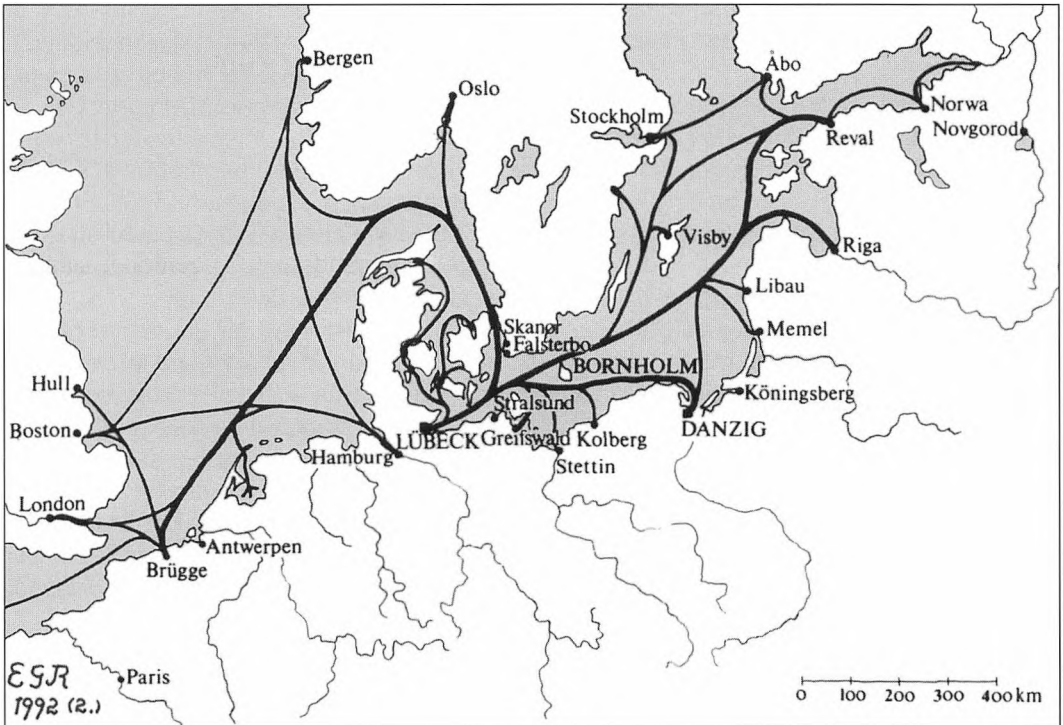

Fig. 6. Nordeuropa i senmiddelalderen med de vigtigste hansestæder og deres søhandelsveje. Kortet illustrerer Bornholms centrale beliggenhed i det tyske handelsområde.

Men krigsårene havde også åbenbaret ærkesædets manglende evne til at håndhæve sin myndighed her.

Da ærkebispen lagde sig ud med adelsmanden Niels Brahe vedrørende beskatningen af hans bornholmske bønder, blev interessen vakt hos kong Hans (1483-1513). Ved Birger Gunnersens død (1519) mistede ærkesædet en energisk leder. Klokkeren var hermed gået i slag for Lundekirkens bornholmske pant. Med støtte i det gamle løfte til Valdemar IV krævede Hans' søn, Christian II (1513-23), pantet overdraget af ærkebiskop Jørgen Skodborg (1520). Dennes protester besvaredes med afsættelse og påtvungen flugt til paven. Kongen fejede kannikernes indsigelser tilside og sendte en tropestyrke mod Hammershus, der kom i hans besiddelse på mindre end to døgn. Således kunne kongen 1522 meddele, at ærkesædet havde godkendt hans *inddragelse af slot og land* under kronen. Bispens hidtidige slotshøvedsmand fortsatte i kongelig tjeneste.⁵⁰

Kongemagten havde endelig nået sit gamle mål. Hele landet Bornholm var nu underlagt statens eget styre; men for øen blev ændringen kun en episode i en lang udvikling kendetegnet af vold, plyndringer og fremmedherredømme.

Da først det svenske og senere det danske rigsråd snart indledte opgøret med Christian II, væltede ulykkerne straks ind over bornholmerne. Allerede *i det nye styres første år* (1522) i form af tre på hinanden følgende *brandskatninger*. Først på sommeren aftvang en svensk flåde bornholmerne en sådan foranstaltning. Efter i Travemünde at have forenet sig med den lübske hovedflåde og skibe fra Stralsund satte man i august atter kursen mod Bornholm, hvor et sogn blev ødelagt og en ny brandskatning af omtrent samme størrelse som den forrige blev gennemført. Denne gang dog ikke uden besvær. For at udrede beløbet måtte bornholmerne ty til kirkernes kostbarheder.

Så gik lübeckerne mod Hammershus. I mødet med den nye tids ildvåben var slottet ikke længere nogen besværlig hindring. Efter kun halvandet døgn belejring blev det stormet og afbrændt. Med sig hjem tog den lübske flåde kongens slotsfoged som fange og Odensebispen, Jens Andersen Beldenak, som de frigav fra det fængsel, Christian II havde kastet ham i på Hammershus. Senere i august forsøgte Danzigs flåde lykken på øen, men denne gang var der ikke meget at presse ud af de hårdt plagede bornholmere. Endelig ankrede en ny lübsk flåde op i oktober, landsatte folk og påbegyndte en mere systematisk nedbrydning af slottet. Inden deres afrejse 11 dage senere pålagde de øens indbyggere at fortsætte, hvor de slap. Det tør anses for givet, at dette arbejde blev af kort varighed.

At den nye konge, Frederik I (1523-33), i sin håndfæstning lovede at gengive ærkesædet Bornholm med Hammershus blev et tomt løfte. For øen blev det skæbnsvangert, at kongen i sin kamp for tronen *så sig nødsaget til at slutte forbund med Lübeck*. Hanses-taden havde i første omgang frit slag overfor de værgeløse bornholmere, som de atter hjem søgte samme år (1523). Efter en ny brandskat satte den sig fast med sin slotsfoged, Carsten Lüneburg, på Hammershus, som nu henlå som delvis ruin.

Mindre væsentligt var det, at ærkesædet fortsat forsøgte at virkeliggøre løftet i håndfæstningen. Efter påbud fra kongen og senere den *nye ærkebiskop*, Aage Jepsen Sparre (1523), til bornholmerne om at svare domkirken som deres herre dens skat og landgilde gik bispens folk i efteråret 1524 i land på Bornholm og tog den lübske foged til fange. På Hammershus sad nu hans høvedsmand, Mikkell Hals.

Men afgørende blev, at kongen i marts 1525 i Segeberg *indgik overenskomst med Lübeck*, der - til gengæld for fortsat støtte til ham - skulle overdrages en fast borg i Danmark efter nærmere valg. Kongens position

blev besværliggjort i april og maj, da en lübsk flåde i det fortsatte opgør med den gamle konges admiral, Søren Norby, erobrede Gotland med Visby uden aftale med Frederik I. Under *forhandlingerne* i Lübeck fremsattes i juni det forslag, at kongen skulle afstå Bornholm med Hammershus til Lübeck mod til gengæld at få Gotland tilbage. En måned senere accepterede kongen dette dels med henblik på en gennemførelse af Segebergoverenskomsten, dels til dækning af hansestadens omkostninger ved krigen mod Søren Norby. Ordningen blev efter endnu en måned godkendt af det danske rigsråd. Ærkebispens blev tilfredsstillet med overdragelsen af Varberg slot og len i Halland.⁵¹

Først efter endnu en ny forhandlingsrunde om varigheden af den indgåede aftale fastslog recessen i Segeberg i august 1526, at staden for sine samlede udgifter på 158019 mark lübsk skulle overlades Bornholm og Hammershus i 50 år. I november ratificerede kongen og rigsrådet ordningen.⁵²

Fig. 7. De tyske hansestæders dominerende skibstype i senmiddelalderen var koggen - her et fartøj fra Stralsund. Tegning efter B. Landström: *Seglände skepp* (da. udg. 1978) p. 77.

DET LÜBSKE PANT

»... dat slot Hamersshusen gar wøste, vnd neddergebraken, kein gesparre noch bedackinge vp dem slote gewesen...«
(Bernt Knop til Lübecks borgmestre og råd 14/11 1525).

I *historieskrivningen* om dette tidsrum har hovedspørgsmålet været karakteren af det lübske styre. I højere grad end for den foregående periode har stofudvælgelse og synspunkter været bestemt af forskellige holdninger.

Fra bornholmsk side har man gennemgående gjort sig til talsmand for det synspunkt, at pantsætningen medførte en brutal undertrykkelse af øboerne og deres hævdevundne rettigheder. Efter denne opfattelse var der tale om en vilkårlig forvaltning fra Hammershus, især repræsenteret af den første lübske slotsfoged, der for altid ødelagde mulighederne for et fornuftigt forhold til bornholmerne. Især Zahrtmann fremstår som eksponent for dette grundsyn.⁵³

Diametralt modsat skildres perioden hos den lübske historiker Wilh. Kruse, som i sin veldokumenterede monografi, der byggede på meget utrykt tysk kildemateriale, betone- de, at hansestaden stedse og omhyggeligt levede op til de forpligtelser, man havde antaget ved overtagelsen af pantet. Den tidsvis stærke bornholmske opposition skyldtes bevidst indblanding fra dansk side, hvor man ikke forstod de lübske problemer og stadens gode vilje. Da Lübeck måtte opgive slot og land, skete det efter et grovt og uretfærdigt tryk fra kongemagtens side.⁵⁴

For få år siden påviste Ebbe Gert Rasmussen, at det vigtige tyske kildemateriale fortsat er i behold.⁵⁵ Det er derfor indarbejdet i den følgende oversigt i det omfang, det har været muligt.

I november 1525 overlodes slot og land til hansestaden. Som slotsfoged og høgveds-

mand indsattes en erfaren rytterofficer, *Bernt Knop (1525-43)*.⁵⁶

Arrangementet indebar, at både den verdslige og den gejstlige overhøjhed fortsat - som i ærkebispens dage - lå hos den *danske krone*. Kongen kunne derfor udnævne en landsdommer og - fra 1551 - en jurisdiktionsfoged til at varetage henholdsvis indseendet med øens retsvæsen og kirkegodset. Uoverensstemmelser mellem panthaver og indbyggere skulle pådømmes af ham.

Men i alle andre henseender trådte *Lübeck* i kongens sted indenfor de grænser, der var afstukket af rigets love og af lokale vedtægter. Som før skulle skatter og afgifter svares på slottet - men til *Lübeck*. For inddrivelsen af de kirkelige afgifter til ærkesædet i Lund var staden ansvarlig. Dens hovedsmand måtte hverken lade slottet eller andre bygninger forfalde, men skulle holde alt efter gammel ret og sædvane. Omvendt måtte han heller ikke lade nyt opføre uden kongens tilladelse. Dertil skulle han værges slot og land med væbnet hærfølge og landeværn mod rigets ydre fjender.⁵⁷

Med sine uskarpe grænser mellem dansk og lübsk myndighed indeholdt pantsætningen i sig kimen til konflikt. Men det stillede også store krav til slotsfogdens egenskaber og kunnen fra det delvist nedrevne *Hammershus* at forestå styret af den bornholmske øbefolkning på disse vilkår. Denne måtte naturligt møde de nye foranstaltninger - så meget mere som de nu iværksattes af en fremmed magt, der i den foregående tid havde påført den afsavn og tab - med udtalt mistænksomhed og had.

Således var indbyggerne fra starten modtagelige overfor kronens forsøg på i ny og næ at hævde sin reducerede indflydelse.

De første sammenstød

Set med bornholmske øjne var valget af *Knop* til foged et fejlgreb.⁵⁸ På det militære felt var han en dygtighed, men på det civile område skabte hans bestemte optræden

Fig. 8. Lübecks våben - ørnen med dobbelthovedet. Efter A. Höppner p. 153.

snart misstemning både på og udenfor øen. At ærkebispens sidste hovedsmand lod sin slotsskriver fortsætte i *Knops* tjenste, ligesom ærkebispens også lånte *Knop* sin egen skattebog til afskrift⁵⁹ betød, at *Lübeck* arvede både gode og dårlige sider af forgængerens forvaltning.

Sikkert straks gik *Knop* igang med en genopbygning og istandsættelse af *Hammershus*. Ved de omfattende arbejder, der bl.a. indebar en forhøjelse af Manteltårnet og en nyindretning af kanontårne på strategiske steder, gjordes et storstilet forsøg på at sætte det forældede anlæg i stand til at modstå den nye tids ildvåben. Da han afsluttede sin embedstid (1543), efterlod han en veludbygget, funktionsduelig fæstning, der - ifølge diverse opgørelser - husede mere end 150 stykker artilleri af forskelligt kaliber med tilbehør. Af disse var over 30 svære kanoner. Samtidig talte garnisonen, der vekslede efter skiftende tiders behov, en styrke på ikke mindre end 64 mand fordelt på rigtige knægte eller borgliggere (10), landsknægte (21),

forskellige fogder og håndværkere (26) og endelig andre som fiskere og kuske (7).

At man hertil pålagde de ægtpligtige bønder at køre ved og bygningsmaterialer til byggepladsen ved den på slotsbanken indrettede teglgård var berettiget, men vakte vrede hos disse, der i forvejen følte sig generet af stigende arbejdsydelser.⁶⁰

Med tanke på den overtagne skattebog kan overgrebene mod fru Anne Langs bønder ikke undre - det drejede sig om det samme adelige strøgods, som Birger Gunnersen havde forbrudt sig imod i hendes mands levetid. Atter måtte kongen (1529) bekræfte disse bønders fulde afgiftsfrihed.⁶¹

Så heldige var de frimænd ikke, der - under foregivende af adelskab - besværede sig over toldafgifter og andre indgreb i, hvad de opfattede som deres friheder.⁶²

Under disse omstændigheder blev det Knop magtpåliggende at føre nøje tilsyn med herreds- og byting, hvor besværingerne blev fremført. Men også andre fik lov til at føle den lübske agtpågivenhed. Da Rønnes bystyre og borgere på et kirkestævne i 1532 fornyede den gamle vedtægt, at de »Huus Boder eller øde Steder«, af hvilke der ikke i 3 år udredes skat eller anden sædvanlig afgift, var forfaldne til byen, skete det med fogdens samtykke.⁶³ I bestræbelserne på at indskrænke greifswaldernes udfoldelsesmuligheder fandt Knop og rønnebo sammen.

Men ikke alle genvordigheder skyldtes Lübeck. Under indtryk af den pludselige trussel fra Christian II, der året i forvejen var gået i land med sin invasionsflåde i Sydnorge, beordrede Frederik I 1532 kirkeværgerne til at aflevere alt kirkesølv og halvdelen af kirkekornet som landehjælp under henvisning til, at han året før havde modtaget for lidt. Meget praktisk overlodes det Knop at foretage eventuelle udpanninger.⁶⁴

Truslen fra den fælles fjende resulterede under møder i København mellem regeringen, de vendiske stæder og holstenerne i en

forsvarstraktat. Men også bornholmske anliggender blev berørt ved lejligheden. De lübske forhandlere oplyste bl.a., at der allerede var aftalt forlig med Anne Langs bønder.

Fra dansk side forlangtes en nedrivning af de uretmæssigt opførte bygninger på Hammershus, hvad lübeckerne fandt urimeligt.⁶⁵ Videre nåede man ikke. Men de forskellige fortolkninger af det ikke klart udformede byggeforbud skulle også senere vanskeliggøre de dansk-lübske relationer.

Sammensværgelse og oprør

Disse blev svært belastede under *Grevens Fejde (1534-36)*. Da kastede Lübeck al sin kraft ind i den danske borgerkrig mod den afdøde konges søn, Christian III (1534/36-59), til fordel for hans onkel, Christian II, der nu sad fanget på Sønderborg slot. Det var et sidste desperat forsøg fra stadens side på at lukke konkurrenterne, især nederlænderne, ude fra Østersøen. Planen forudså bl.a., at Bornholm til evig tid »uigenkaldeligt« skulle forblive lübsk.⁶⁶

Gennem to års forbitret krig var Bornholms stilling formelt uafklaret, men reelt fungerede ordningen som før. Da både nederlænderne og Gustav Wasa i Sverige imidlertid støttede Christian III, måtte Knop øge beredskabet på Hammershus.⁶⁷ Farligere blev det dog, at bornholmerne nu blev nyttige redskaber for Christian III.s anti-lübske politik.

I forbindelse med kongens *hylding august 1535* i Lund planlagdes en *sammensværgelse* mod det lübske herredømme på Bornholm. Deltagerne var kongen selv, landsdommeren, Hans Jensen og andre fremtrædende bornholmere, der havde fået frit lejde til at deltage i ceremonien. Under indtryk af den danske søsejr over en lübsk flåde ved Bornholm i juni var det tanken, at en væbnet bornholmsk aktion skulle følges op af en landgang med et antal kongelige orlogsskibe.⁶⁸

Imidlertid mislykkedes aktionen. Det

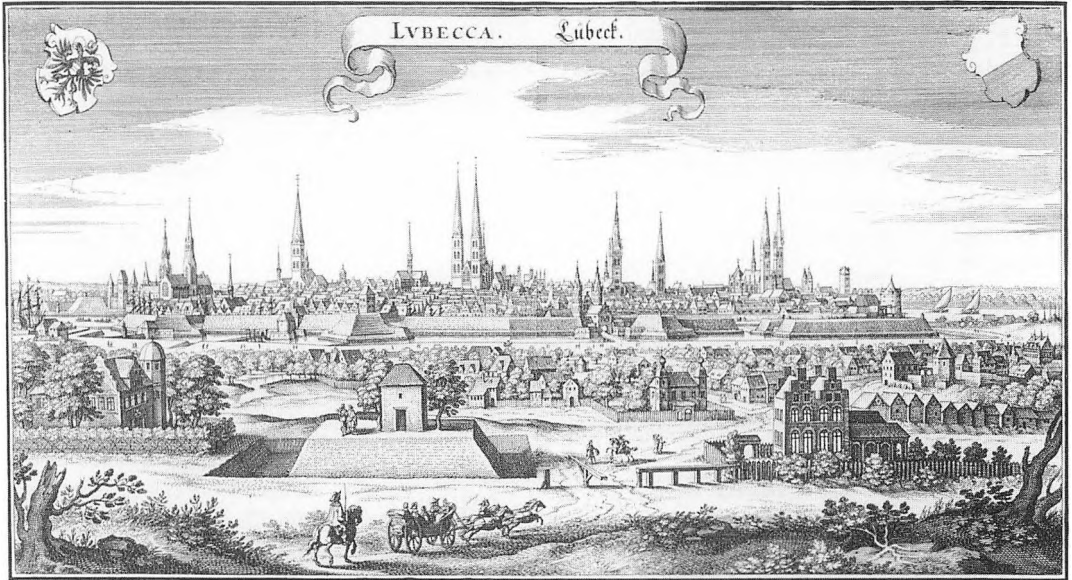

Fig. 9. Lübeck ca. 1640. Stik i Matthäus Merian: *Topographica Germania*. Sceneriet med stadens centrale del var sikkert stort set det samme siden højmiddelalderen med den statelige Mariakirke midt i billedet og domkirken til højre, begge i opført i nordtysk teglstensgotik. Det kgl. Bibliotek (Kortsamlingen).

væbnede sammenstød mellem det bornholmske opbud - sikkert af nogle frimænd og deres vorneder - og lübske knægte syd for Aakirkeby, der i den primære danske beretning (fra 1625!) angives som Egele og vel er identisk med *Ugleenge*, resulterede i et nederlag for bornholmerne. De nærmere omstændigheder omtales ikke, kun at Knop, da han rykkede frem mod indbyggerne, »forferdede ... dennom met skiuden, huilichet de icke viste i de dage megett aff.«⁶⁹ Udfaldet blev katastrofalt, da de 4 undsætningsfartøjer splittedes af storm og uvejr, som kongen meddelte indbyggerne nogle uger senere. Han takkede dem samtidig for deres tjeneste og bad dem fortsat om at afværge rigets fjender og deres fædreneriges skade og fordærv.⁷⁰

Retsopgør og forhandlinger

Hvad kongen har tænkt sig er uklart. Men bornholmerne var nu mere end før overladt

til Lübecks forgodtbefindende. Ved freden i *Hamburg februar 1536* måtte Christian III.s regering - på de hidtidige vilkår - tilstå hantestaden en yderligere *forlængelse af pantet* på 50 år (til 1626) udover den allerede fastsatte periode. Ikke så sært at det danske rigsråd aldrig ratificerede aftalen.⁷¹

På Bornholm foretrak en del af Knops modstandere et ydre eksil, oftest i Skåne som f.eks. den nye landsdommer, Mogens Uf. Nogle bønder, der havde deltaget i opstanden, måtte i Lübeck gøre afbigt ved at aflevere gode, fede okser til staden. Nogle senere (1543) omtalte tønner smør kunne også stamme fra denne lejlighed.⁷² Men om ligefrem brutal afstraffelse tier det samtidige aktmateriale helt.

Lübecks tillid til høvedsmanden kom til udtryk i fornyelsen af hans bestalling 1537. For de næste 6 år svarede betingelserne til de hidtidige.⁷³ Det kan forklare hans bestemte optræden i den følgende tid.

Da Knop i sommerens løb afskibede et parti proviant til de lübske udsendinge i København, beskyldte han Mogens Uf og andre landflygtige for at drive »løgnagtige Praktiker« i hovedstaden, eftersom de vidste, at han ikke selv kunne være tilstede for at forsvare sig. Derfor bad han om, at Lübeck ville sende nogle udsendinge til øen, der kunne afgøre tvisterne.⁷⁴

Men eftersom Christian III året efter (1538) erfarede stadens plan om at sende kommissærer til Bornholm, foranledigede han, at nogle rigsråder ligeledes blev afsendt hertil. De skulle sammen med lübeckerne sikre sagens upartiske behandling.

De dansk-lübske drøftelser er næsten forsvundet i akterne. Dog forudsætter lübsk materiale fra det følgende år, at der i dagene efter den 12. juli 1538 blev opnået enighed om, at enhver fejl fra tiden før og efter krigen skulle være bilagt, således at alle klager hermed var enten færdigbehandlet eller henlagt.⁷⁵ Lübeck kunne således i det store og hele afvise dette danske forsøg på at opnå indseende i stadens forvaltning.

At man fra bornholmsk side ikke var tilfreds med resultatet viste sig snart. Således nægtede øboerne at modtage de underlødige danske skillemønter fra kong Frederiks tid. Desuden opsøgte nogle af dem atter danske rigsråder med klager. Derfor pålagde stadens råd indbyggerne - under henvisning til forhandlingerne året før - at modtage de omtalte pengestykker. Tillige indskærpedes det, at den, der følte sig retligt besværet, skulle opsøge stadens råd medbringende den fornødne dokumentation.⁷⁶ Det var en indrømmelse til de forurettede, men betænkeligt nær grænsen for de lübske beføjelser.

Imidlertid var det så som så, hvad kongen magtede at gøre, optaget som han var af rigets genopbygning efter krigen. I dette øjemed pålagdes det indbyggerne at bidrage med en ekstraordinær beskatning (1539). Til indkrævningen beordredes høgvedsmanden - som tidligere - at være behjælpelig.⁷⁷ At util-

Fig. 10. Gravsten ca. 1547 over den lübske høgvedsmand, Blasius von Wickede (1543-47), der døde på Hammershus og blev begravet i Allinge kirke. Bemærk midt på det lübske arbejde i grå kalksten (250x136 cm) det elegant hugne hjelmmede våben, en halv ørn over en sparre i den rundbuede arkade. Foto: Ilsted Bech.

fredsheden rettede sig mod Knop mere end mod Christian III har næppe været kongen uvelkomment.

Samme forhold iagttages ved sækulariseringen af kirkegodset i kølvandet på reformationen (1541). Christian III sendte til den ende sin amtmand Stig Pors til øen. Han skulle undersøge kirkegodset, men også afhjælpe de eksisterende »Irringer« mellem øens adelige og andre. Hvorfor det pålagdes Knop at stå til rådighed. Det betonedes, at slotsfogden skulle lade adelen være ukrænket og rigets og kirkens ret uforkortet i alle måder, ligesom han ikke måtte indføre nyt til skade for kongen og dennes løfter til Lübeck.⁷⁸ At interessen for kirkegodset var et påskud for ny indblanding er givet. Nu var frimændenes besøgelsestid kommet. De landflygtige havde gødet jordbunden.

Fra besøget på Bornholm hjembragte Pors alvorlige klager til regeringen (1542). Blandt andet beskyldtes Knop for uretmæssige indgreb i retsvæsnet og utilbørligt gæsteri på bispegodset.⁷⁹

Sagen så imidlertid anderledes ud i Lübeck. Stadens råd kunne ikke bestyrke bornholmerne i at opsøge kongen med klager, inden de havde henvendt sig i Lübeck. Til foråret ville man sende kommissærer til øen for at afgøre stridighederne. Anklagerne mod Knop - bl.a. for rov af kirkernes klenodier - afvistes, i stedet førtes en række beskyldninger i marken mod Pors. Amtmanden havde tilvendt sig smør og havre af bispegodset og tilsvarende forbudt gæsteri. Desuden påtaltles frimændenes bestræbelser på at udstrække deres fritagelse for smøragift af sædegårdene til at omfatte fæstegårde og huse. Angående Hammershus var man af den mening, at slottet måtte holdes vedlige i nødvendigt omfang.⁸⁰

Standpunkterne var trukket skarpt op til de nye *fællesforhandlinger*, som fandt sted i sommeren 1543 på Bornholm.

I henhold til deres instruks ankom de lübske herrer så betids (16.juni), at de kunne tage stilling til beskyldningerne mod Knop inden danskernes komme. De indskærpede på Hammershus den 21. juni, at fremmede købmænd kun mellem 23/8 og 11/11 måtte drive handel fra egen bod i stæderne, men ellers blot sælge indenfor bygrænsen fra lejede huse; dog tilstodes det dem at ride ud på landet for at inddrive tilgodehavender. Men på senere møder ved landstinget ved Aakirke og Rønnes byting afgjordes blot mindre tvister. Lübeckernes tilstedeværelse virkede lammende på de bornholmske tungebånd.

Anderledes løssluppen var talelysten efter de kongelige kommissærers ankomst (6. juli). Især på et møde ved Klemens kirke 9. juli fremkom mange klager. Da de lübske herrer noget forsinkede - gårsdagen havde budt på festligt samvær på slottet med den

danske modpart - nåede frem, krævede de en mundtlig forhandling om emnerne. Til gengæld fordrede danskerne disse nedskrevet. Således strandede forhandlingen. Uafgjorte blev de væsentligste stridsspørgsmål henvist til senere underhandlinger.⁸¹ Set i lyset af hensigten med mødet var fiaskoen eklatant. Men atter var det lykkedes Lübeck at afværge de danske forsøg på indseende i stadens forvaltning.

Allerede før forhandlingerne havde Knop ytret ønske om at blive fritaget for sit embede. Efter at have afsluttet sine regnskaber overlod han den 22. juli slot og land til sin efterfølger. Dog blev han på øen til oktober for at stå til rådighed på tingene. Skønt han i sit afsluttende regnskab hævdede at have holdt land og slot uændret ved gammel sædvane, slap de bornholmske sager dog ikke deres tag i ham efter afrejsen.⁸² Snarere tværtimod.

Konsolidering og pusterum

Efterfølgeren, junker *Blasius von Wickede* (1543-47), var en ganske anden personlighed. Som barn af hansestadens patriciarkat - dvs. den lille, eksklusive gruppe af velhavende storkøbmandsfamilier, der i alle væsentlige henseender tegnede staden - havde han en civil indfaldsvinkel til sit hverv.⁸³

Den unge høvedsmand synes fra starten at have befundet sig vel på øen, hvis indbyggere han fandt villige og lydige. Generelt bærer hans kortvarige administration præg af mådehold. Det kom bl.a. til udtryk i en strid 1544 mellem borgerne i Rønne og slottets folk, som blev klaret ad rettens vej.⁸⁴

Men freden blev truet fra mange sider. Nu lod frimændene deres bønder nægte at svare deres leverancer af brænde og penge. Tilmed indførte det lübske råd forbud mod udførsel af korn - undtagen til staden selv. Endelig krævede kongen atter en ekstraordinær naturalie- og pengeskat. Sidstnævnte fandt høvedsmanden dog tung at bære for

øens fattige indbyggere, som han mente burde skånes.⁸⁵

I tilgift strømmede klager ind med rod i Knops forvaltning. Således fra Stralsund om behandlingen af en af stadens borgere, som bosat i Nexø havde pådraget sig vanskeligheder dér. Desuden krævede frimanden Tønnes Wildfang opfyldelse af et forlig. Endvidere beklagede Kolberg sig over den høje told, der var blevet indført efter at øen var kommet under Lübeck. Fra bønder i Østermarie og Ibsker var der tilmed klager over en smørskat. Endelig krævede skipperen Jasper Losenkamp, at Knop afleverede ham hans part af et kapertog.⁸⁶

Klagerne angik ikke von Wickede direkte, men var et udtryk for det omdømme, slotsforvaltningen nød i vide kredse.

Fra det holstenske Mölln fik den foregående høvedsmand travlt med at besvare klagerne, dog uden nævneværdige indrømmelser. Smidigere optrådte Lübecks borgmestre og råd, da man overlod Wildfang Brændesgaard i Ibsker som fri ejendom mod, at han til gengæld skulle være staden og dens høvedsmand »lydig, hørig, huld og tro«. Han skulle først og fremmest påse, at undersåtterne afholdt sig fra ulydighed og mytteri. Især skulle han anmelde lovovertrædelser og bistå slotsfogden med at afvise ubevisbare og falske klager, der forebragtes kongen.⁸⁷ Hermed fik staden skabt en breche i den bornholmske opposition.

Dette var lige, hvad der tiltrængtes netop da. Thi hele vinterhalvåret 1544-45 lå høvedsmanden alvorligt syg på slottet. Muligvis var der tale om eftervirkninger af et fejlslagent giftmordforsøg. I hvert fald sendte rådet sin sekretær Herman Boitin til Bornholm for at klare forretningerne. Han kunne dog hurtigt efter sin ankomst berette hjem, at junkeren atter havde genvundet sit helbred og nu var uden for fare. Alligevel faldt det i hans lod at foretage de første afhøringer i det, der skulle vise sig at være en af tidsalderens mange hekseprocesser.⁸⁸

Hvad der imidlertid var realiteterne i denne sag, hvor tilståelser blev frembragt på slottets torturbænk for siden at blive fragåede, lader sig ikke eftervise. Da von Wickede atter havde genoptaget sit arbejde, henskød han sagen til rådet.⁸⁹ Processens videre forløb fortaber sig i det uvisse.

Høvedsmanden havde rigeligt at se til i forvejen. Således stillede kongen i sommeren 1545 krav om en ny ekstraordinær pengekast af borgere og frimænd. Den folkelige reaktion fremgår af, at skatteopkræverens befordring rundt på øen skete under beskyttelse af nogle af von Wickedes folk og skyts fra slottet.

Samtidig forbød rådet enhver bonde og borger at foretage nogen som helst slagting og udførsel af stude; overtrædelser ville medføre fortabelse af varen. Endelig fulgte så von Wickedes eget forbud mod udskibning af korn undtagen til Lübeck. Det fik imidlertid de pommerske stæder til at tilbageholde deres leverancer af mel og brød, hvorfor høvedsmanden måtte love tilførsel fra Lübeck.⁹⁰ De akutte forsyningsproblemer i hansestaden har næppe gjort bornholmerne mere venligt stemte overfor fremmedherredømmet.

Midt under den store arbejdsbyrde afgik von Wickede pludselig ved døden på Hammershus i august 1547. Blot året før havde han giftet sig i Lübeck og ført sin hustru til Bornholm. Dødsårsagen er ukendt. Han blev begravet foran alteret i den endnu nye Allinge kirke.⁹¹

Til ny slotshøvedsmand udnævntes *Hermann Boitin (1547-56)*.⁹² Af fag var han jurist. Gennem sit virke som rådssekretær var han blevet fortrolig med forretningsgangen i hansestadens administration, ligesom perioden som vikar for forgængeren to år før havde bibragt ham et forhåndskendskab til forholdene på øen. I sin fogedbestilling demonstrerede han en levende, men nøjeregnende optagethed af sine embedspligter og en imødekommende interesse for befolkning-

Fig. 11. Forside til Hammershus Lens regnskab 1557-58. Or. i Archiv der Hansestadt Lübeck (Ältere Senatsakten, Danica). Gengivelsen viser, hvorledes det af Hermann Boitin (1547-56) fastlagte system med årligt regnskab fra pinse til pinse fortsattes af efterfølgerne, her Schweder Ketting (1556-72/3).

gens ve og vel. Boitin er - sit noget stive væsen til trods - den mest kultiverede person, der i slottets levetid forestod styret af øen.

Samtidig var magtbalancen imidlertid begyndt at svinge over til kongemagtens fordel. Bornholmerne tog med tiden bestik af de ændrede forhold. I samme takt blev det derfor en alt mere brydsom affære at hævde Lübecks interesser på Hammershus.

I de første, relativt fredelige år satte Boitin kræfterne ind på anliggender, der lå ham selv stærkt på sinde, men som også befæstede det lübske herredømme. Det gjaldt i første række en række bestræbelser for at få reformationen indarbejdet i praksis her på øen.

Bortset fra sækulariseringen af kirkegodset (1541) havde det ligget tungt med hensyn til ændringer i kirkelivet. Ganske vist havde Skånes første lutherske superintendent (biskop), Franz Vormorsden (1537-51), allerede gennemført en visitats herovre i sit første embedsår. De katolske præster fik en frist til at gøre sig fortrolige med Luthers katekismer, men synes fortsat i gudstjenesten at have anvendt deres latinske messebøger.⁹³

Men nu fik man syn for sagn. På Hammershus blev kapellet ombygget i gotisk stil og moderniseret med bl.a. teglstenshvælv til en virkelig slotskirke, hvor der ansattes en luthersk prædikant (1548). Her skulle for fremtiden øens subsistensløse mødes hver fredag for at synge kirkebønnen, »Kyrie eleison« (Herre, forbarm dig) og overhøres i deres kristne tro.⁹⁴

Til at forestå ændringerne ude i sognene fik slotsfogden en værdifuld hjælper i landsprovsten, Ibskers sognepræst Arvid Pedersen (1549-ca.54). Han havde i studietiden oplevet Luther i Wittenberg og senere i Malmø medvirket til udsendelsen af den første danske salmebog, hvortil han havde bidraget med nogle af sine egne salmer. I ham fik præster og menigheder en indsigtfuld og myndig vejleder i indlæring af den nye kirkeordning og gudstjenesteform.⁹⁵

Det formelle punktum for reformationen satte Vormordsen under en ny bisperejse 1550, da han på landstinget i overværelse af både høvedsmand og provst beordrede genoprettelsen af latinskolen i Rønne, som havde ligget stille i de foregående år. Den fik nu til sin virksomhed overladt greifswaldernes tidligere kompagnihus på kirkepladsens nordside.⁹⁶

Boitin satte imidlertid også tidligt ind på at modernisere de hidtil noget lemfældigt førte lensregnskaber.

Vel fandtes årsopgørelser over indtægter og udgifter fra forgængerens, ligesom Knop ved sin fratræden havde udarbejdet et afsluttende register (1543), en samlet opgørelse over, hvad han modtog og afleverede årligt i sine 17 år som høvedsmand.⁹⁷ Dog var der kun tale om sammentrængte og summariske opgørelser.

Men nu blev systemet forbedret og effektiviseret. Boitin tilførte regnskabsførelsen en hidtil ukendt systematik og akuratesse. Fra hans forvaltning kendes et omfangsrigt årsregnskab fra 1551 - ligesom sådanne for hans øvrige embedsår sikkert er blevet udar-

Fig. 12. Sct. Ibs kirke fra sydøst. Stort set sådan så kirken ud, da stedets sognepræst og provst, Arvid Pedersen (ca. 1549-54) i samarbejde med slotshøvedmanden Boitin i praksis gennemførte reformationen på Bornholm. Foto: Niels-Holger Larsen.

bejdet, men siden gået tabt - foruden den samlede opgørelse for perioden 1550-57. Dette mønster fulgtes af hans efterfølgere, dog lidt udvidet og ændret, som tiden gik. Således skyldes ordningen med *årlige regnskaber fra pinse til pinse*, der er bevaret uafbrudt til 1573 med en til vished grænsende sandsynlighed Boitins pionerindsats.

Hermed nåede man frem til et mere overskueligt og dog detaljeret bogholderi end tidligere. Indtægterne fra især skat og bøder anføres systematisk sogn for sogn. Siden følger købstæderne, hvortil med tiden fiskerlejerne henføres. Tilsvarende er udgifterne sat i system med besoldning af knægte, håndværkere og arbejdsfolk på slottet samt andre nødvendige udgifter. Regnskabet afsluttes oftest med angivelse af de fejl og mangler, der er konstateret under udarbej-

delsen. Herefter forelagdes det borgmestre og råd i Lübeck af slotsfogden, som efter kritik og indsigelser - eventuelt med krav om suppleringer - endelig underskrev det godkendte dokument.⁹⁸

Nye gnidninger

Men hvor længe var Adam i paradiset? Fra sit andet embedsår (1548) blev Boitin for alvor konfronteret med klager fra indbyggerne. De bundede som oftest i forhold fra Knops tid.

Således forebragte bønder fra Rø kongen klager over det gæsteri, høvedsmanden påførte dem. Boitin afviste at dette skulle være nyt, tværtimod drejede det sig om et 80 år gammelt pålæg. Belæg herfor fandt Boitin bl.a. i udsagn af ældre folk.

Men hertil kom andre problemer. Således krævede indehaveren af Spedlegaard fortsat

ret til ved fra Almindingen, skønt han ikke længere underholdt de fattige, der var betingelsen herfor. Desuden nægtede bønder i Pedersker at svare deres smørydelse, som de hævdede skulle være eftergivet, fordi 5 gårde i bispetiden var blevet ødelagte af oversvømmelse. Det samme gjorde bønder i Østermarie og Ibsker med en tilsvarende

afgift, der nok var gået i glemmebogen, men siden taget op igen af Knop; også disse klagere ønskede deres sag for konge og råd.⁹⁹

De klagende fik imidlertid intet medhold. For det første pålagde Christian III bønderne i Rø at gøre sig bekendte med Boitins fremstilling. Kongen ville kun hjælpe dem »saa megitt som rett er«, hvis høvedsman-

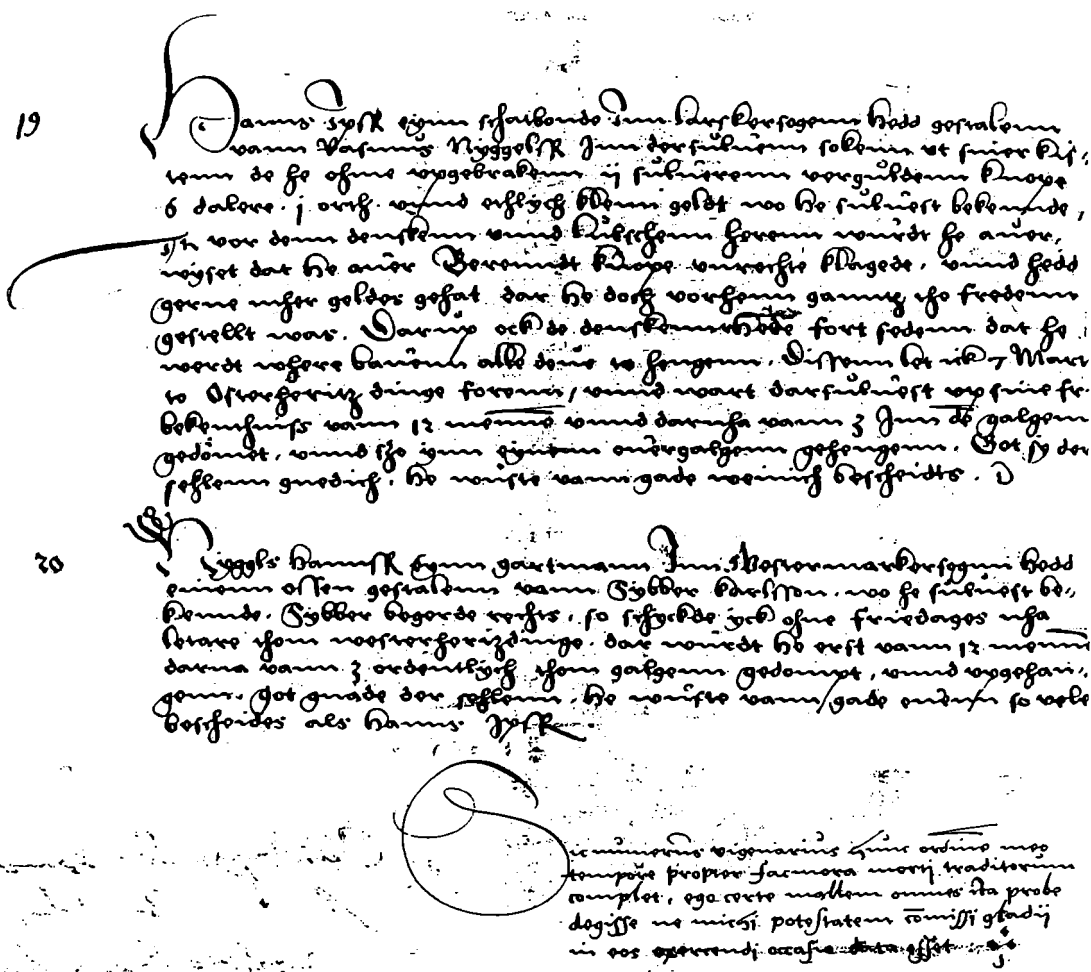

Fig. 13. Sidste side af Boitins egenhændige »Catalogus«, som han førte efter 1548 over særligt vanskelige sager i kampen mod de bornholmske frimænd. Or. i Archiv der Hansestadt Lübeck (Ältere Senatsakten, Danica). Sag nr. 19 angående Hans Ipsen i Østerlars sogn og nr. 20 vedrørende Niels Hansen i Vestermarie sogn, der begge gik tilbage til Bernt Knops tid (1525-43), tilhørte det kompleks af bryderier, der tilsidst fik Boitin til at opgive kampen. Bemærk det sidste afsnit med den lærde høvedsmands kommentarer på latin.

den bebyrdede dem med andet og mere gæsteri end det, de havde ydet fra gammel tid.¹⁰⁰

For det andet gjorde Knop rede for grundlaget for klagerne fra Østermarie og Ibsker. Afgiften havde været gældende fra før hans tid; men efter klager fra sognemændene havde han forhandlet den nugældende ordning med dem. På samme måde havde han indrettet sig med bønderne i Pedersker; her kunne der fortsat svares afgift af nogle enge. Endelig hævdede han - støttet til gamle folks udsagn - at kirkebøndernes afgifter, som Stig Pors havde nedlagt forbud mod, var ældgamle.¹⁰¹

Bornholmerne var ikke fredede for enhver pris. Tilmed præsenteredes nu også bønderne for kravet om en ekstraordinær landeskat, der skulle svares inden pinsedag.¹⁰² Men ikke desto mindre var nye tider på vej.

Således forlenede Christian III juli 1551 den bornholmske adelsmand Henning Gagge med Sct. Jørgens Hospital med bolig i hospitalsgården og pligt til at underholde så mange fattige »som renntenn ther tilliger tole kanndt.« Han forpligtedes desuden til at holde hospitalet og dets bønder ved magt, lov og skel og ikke pålægge dem nye byrder. Endvidere skulle han frede skovene og gøre regnskab for den tiende, smør, korn, penge og andet, der kom ind. Heraf skulle han svare kongen den ene halvdel og selv nyde den anden.

Med oprettelsen af dette nye embede som *jurisdiktionsfoged* til varetagelse af de kongelige rettigheder, som hidtil var blevet overladt til Stig Pors i Skåne, havde kongen signaleret en ny politik på Bornholm. Fra nu af agtede kronen tilsyneladende at gøre sin magt gældende på en mere håndfast måde end før.

Yderligere signaler udsendtes i oktober, da Christian III indsatte rønneborgmesteren Hans Reymer (Rømer) som landsdommer. Som noget nyt fik denne som bisiddere på landstinget Peder Gagge, en broder til juris-

diktionsfogden, og frimanden Hans Berett-
sen.¹⁰³

Således var der nu lagt op til en styrkeprøve mellem riget og den lübske panthaver. Slagpladsen var kronens interesser, ikke bornholmernes bekymringer. Men disse kunne påregne aktiv støtte, når det var i kronens interesse. Fra da af var udviklingen på øen alt tydeligere en genklang af magtfor- skydningen mellem hansestad og stat.

Boitin gennemskuede ikke straks, hvor det bar hen, og søgte at samarbejde med jurisdiktionsfogden. Da denne juni 1552 drog over til kongen, medførte han en fortegnelse over nogle problemer, Boitin ønskede forelagt Christian III. Slotsfogden anførte her det uheldige misforhold mellem skåningenes toldfrihed på Bornholm og den bornholmske afgiftspligt i Skåne, hvorfra der iøvrigt indrejste mange tiggere. Men øboerne forarmedes også af mange kærmes- ser, barsler og bryllupper. Det fremførtes endvidere, at de forskrifter, Franz Vormord- sen havde udstukket, ikke overholdtes af alle præster. Desuden var der vanskelighe- der med kirkebøndernes afgifter, ligesom han ankede over, at bornholmerne fortsat klagede direkte til kongen.¹⁰⁴

Men høvedsmanden erkendte snart den rette sammenhæng i en strid om jagtretten. Under besøget hos Christian III var det blevet pålagt Henning Gagge at skyde kron- vildt til kongen. Da Boitin fik nys herom, påtalte han i september sagen overfor kongen. Denne svarede den følgende måned, at jagten ikke krænkede forpantningsvilkåre- ne; thi skønt uomtalt i afståelsedokumen- terne henhørte den under overherredømmet. Hvorvidt vildtet skulle skydes eller fredes, måtte overlades til ham.

Trods den tvivlsomme udlægning af for- pantningsaftalerne, var budskabet ikke til at tage fejl af. Kort før jul gentog Christian III sin opfattelse overfor Lübeck, dog med den tilføjelse, at det var pålagt jurisdiktionsfog- den ikke at skyde i slottets skove.

Snart blev der båret ved til det ulmende bål. Da Peder Gagge nedlagde vildt i en fæstebondes kålhave, gjorde Boitin prompte indsigelse herimod. Dog ville han ikke tiltale adelsmanden, men truede med modforanstaltninger i tilfælde af gentagelse.

Striden brød ud i lys lue, da rigsråden Peder Okse havde købt de 30 gårde, som tidligere havde tilhørt Niels Brahe og Anne Lang, men senest været bortforpantede. Thi august 1553 sendte han sin skytte til Bornholm for at jage på nyerhvervelsen. Trods Boitins forbud nedlagde skytten, der ledsagedes af væbnede mænd, nogle stykker vildt, hvorefter høvedsmanden lod to af ledsagerne arrestere og indsætte på Hammershus. Fortørnet beordrede kongen Boitin til at løslade de arresterede og iøvrigt stå til ansvar for Peder Okse i Kolding.¹⁰⁵

Forhandlingernes genoptagelse

Hermed var der lagt op til en genoptagelse af de (siden 1543) udskudte forhandlinger mellem rige og hansestad. Da Christian III havde præsenteret gesandter fra Lübeck for øboernes klager, anmodede han stadens råd om at sende repræsentanter til *drøftelser i Kolding*. Tilsagt blev også Stig Pors og Henning Gagge, der skulle medbringe klare registre over de lübske overgreb, samt andre fremtrædende bornholmere.

Men også fra lübsk side forberedte man sig grundigt. Således indhentede Boitin i september og oktober på landstinget erklæringer om, at jagtretten altid havde ligget til slottet. Sideløbende udfærdigede han en fortegnelse over adels- og frimændenes klager. Og i hansestaden ved Trave udarbejdedes en nøje instruks for dens forhandlere. Man ville stå fast på Hamburgfreden, der dog måtte ratificeres. Alligevel ville man bøje sig for et kongeligt pres angående jagtretten.¹⁰⁶

Forhandlingerne fandt sted i oktober 1553 i en spændt atmosfære. Kongens rådgivere fremkom med skarpe indvendinger mod hansestadens forvaltning, ligesom de frem-

mødte bornholmere formulerede vrede klager mod især Knop. I den ophidsede stemning måtte en uregerlig bornholmsk bonde bortvises. Lübeckerne forsvarede administrationen som overensstemmende med aftalerne. Herunder støttede de sig ikke alene til de informationer, der var modtaget fra høvedsmanden; men de inddrog også Knop, der i modsætning til Boitin var tilstede, i diskussionerne. Man gjorde - ikke helt med urette - gældende, at bornholmerne blot genoptog sager, der var bilagt i 1538.

Modsatningerne var især udtalte vedrørende jagtretten, som hævdedes også af adel og frimænd. Tilmed fremkom de sidste med deres gamle, tidligere afviste krav om told, strandret, sagefald og hals- og håndsret over fæstebønderne.

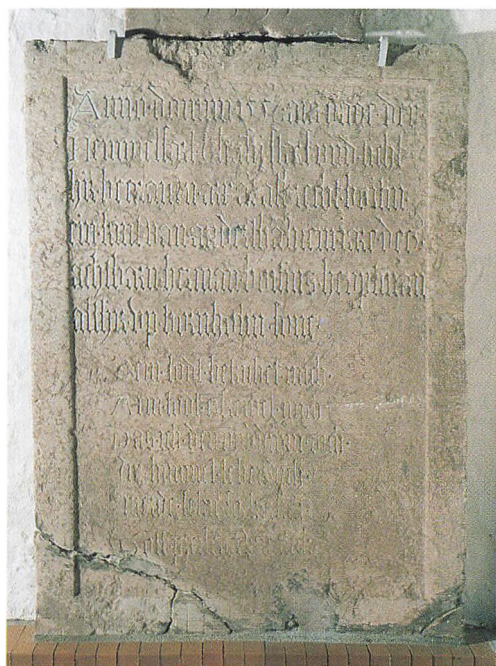

Fig. 14. Gravsten ca. 1556 over Arxat Albrecht Boitin. Den halvandetårige dreng døde Kristi Himmelfartsdag på Hammershus umiddelbart før faderens afgang fra slotsfogedbestillingen og blev begravet i Allinge kirke. Lübsk arbejde i grå kalksten (178 x 124 cm). Foto: Ilsted Bech.

I spørgsmålet om Hammershus talte man forbi hverandre. Danskerne ankede over, at Lübeck havde dristet sig til at opføre nye bygninger på slottet, hvilket var imod kontrakten. Fra lübsk side lød svaret, at der vel var repareret et og andet ved bygningen, men kun for at vedligeholde slottet, der ellers ville styrte sammen. Da de kongelige råder fremviste »et Contrafei« med »adskillige nye Taarne og Bastioner«, der var opført mod vilkårene, repliceredes, at disse var rejst til bedste for kronen og for bedre at kunne forsvare Hammershus.

Mødet mundede ud i *Koldingrecessen af 25. oktober 1553*. Den fastslog, at adelen skulle have samme rettigheder på Bornholm som andetsteds i riget, hvorfor dens fæstegods ikke vedkom Hammershus. Samtidig godkendtes dens domsmagt og jagtret på adelsgodset. Var dette en sejr for kronen, måtte den til gengæld give køb, hvad angik frimændene. Disse skulle ikke anses som adelige, hvorfor deres krav om jagtret afvistes.¹⁰⁷

Forhandlingerne afspejlede magtforskydningen. Kronen havde været den offensive og staden den defensive part. Resultatet indebar en lübsk anerkendelse af rigets interesser på Bornholm. Disse omfattede en hensyntagen til øens fåtallige adel uden smålig skelnen til dens mere talstærke skare af frimænd.

Men reelt var arbejdet ufærdigt. Vedrørende slottet var man ikke kommet et eneste skridt videre. Og tilbage stod fortsat - foruden de øvrige uafsluttede spørgsmål - de mange private klagesager. Med henblik på en afgørelse af netop disse foreslog kongen en ny forhandling på øen det følgende forår.

Med et års forsinkelse blev drøftelserne *genoptaget i sensommeren 1555* med Peder Okse som vært på hans Maglegaard i Østermarie. Stemningen var denne gang anderledes mat.

De lübske forhandlere var endnu engang ledsaget af Knop. De fik forelagt private kla-

ger fra ialt 116 bornholmere over tidligere afgørelser fra hovedsmændenes side - hele 111 angående Knop, 2 henholdsvis 3 vedrørende von Wickede og Boitin - med krav om erstatning for den lidte skade.

Denne gang nåede man frem til forlig. Overfor det massive danske pres veg lübeckerne. Det omfattende materiale, der oftest var af ældre dato, synes på den korte tid, der var til rådighed, afgjort ret summarisk uden virkelig realitetsbehandling. Således fik alle klagerne med en enkelt undtagelse medhold og tilkendtes en erstatning, der som regel svarede til halvdelen af det fordrede. Alt i alt beløb disse erstatninger sig til 4000 lod sølv.

Ikke nok med det. Det centrale for kronen var de påståede indgreb i den gejstlige jurisdiktion. Hvad det angik, var fundamentet mere solidt, idet påtalen fandt sted på grundlag af de ved Stig Pors og Trut Gregersen Ulfstand indsamlede registre sammenholdt med Knops egne optegnelser.

Heller ikke her formåede lübeckerne at mobilisere et effektivt forsvar. Således dømte kommissionen staden til betaling af 3625 1/2 danske mark for uretmæssige opkrævninger af kirkegodset.

Sidst, men ikke mindst måtte Lübeck lide den tort for fremtiden at affinde sig med en fast ordning af betalingen af bøndernes skatter og afgifter. Ved denne lejlighed udformedes nemlig entydige regler for aflevering af skattesmør, kvæg, korn og hø, gæsteri, ægt og hoveri. Ordningen holdt sig - trods senere magthaveres forsøg på en omgåelse heraf - frem til enevælden.

Mødets resultat sammenfattedes i *Bornholms reces af den 10. september 1555*.¹⁰⁸ Det viste klarere end noget andet, hvor svækket hansestaden nu stod overfor den målbevidste statsmagt. Formelt havde bornholmene jo fået oprejsning, ligesom kongemagten havde vundet en opsigtsvækkende sejr. Lübecks ydmygelse indebar tilsyneladende et væsentligt indhug i dens indtægter

af øen og snævrere rammer for indkrævnin- gen af skatter og afgifter.

Og dog. Det viste sig nemlig snart, at staden kunne leve med ydmygelsen. Rådets vilje til at opfylde forpligtelserne lå i virkeligheden på et meget lille sted. Og desuden var det jo - endnu engang - lykkedes at hindre, at Hammershus blev gjort til genstand for alvorlige diskussioner, der ville have rørt ved selve krumtappen for hansestadens tilstedeværelse på øen. Måske var netop det forklaringen på indrømmelserne på de øvrige punkter.

Fra nu af førte kongemagten det store ord. Det blev Lübecks lod mere og mere at indrette sin bornholmske forvaltning efter danske ønsker.

I defensiven

Under begivenhedernes tryk var Boitin kørt træt. Længe havde han set frem til den dag, hvor hans embede udløb. Kort før denne glæde skulle times ham, havde han den store sorg at miste sin halvandetårige søn Arxat Albrecht, der døde Kristi Himmelfartsdag 1556. Den lille dreng blev gravsat i Allinge kirke.¹⁰⁹

Som deltager i forhandlingerne på Maglegaard året før var efterfølgeren, *Schweder Ketting (1556-72/3)*, ikke ukendt med sine nye arbejdsbetingelser.¹¹⁰ Den nye hovevdsmand medbragte gode forudsætninger for at løse sit hverv.

Ketting var rundet af hansestadens brede borgerskab. Sin velstand havde han grundlagt på ølbrygning og humlehandel. Hans medborgeres tillid og agtelse kom bl.a. til udtryk i medforstanderskabet for stadens sækulariserede dominikanerkloster. En enkelt gang havde rådet oven i købet brugt ham som sendebud til den danske konge.

På sine forretningsrejser havde Ketting gjort sig bekendt med forholdene her i landet, hvor han havde gode forbindelser og plejede venskaber på herregårde og slotte. At han talte og skrev dansk har gjort ham

mindre fordægtig i øboernes øjne. Med tiden måtte de sande, at denne hovevdsmand var af en anden støbning end forgængerne, på samme tid ligefrem og myndig, imødekommende og principfast. Men de skulle heller ikke undgå at mærke udslag af hans sans for forretninger - også når det gjaldt egen vinding.

Ketting overtog forpligtelsen til at udrede både erstatningerne til de skadelidte bornholmere (4000 lod sølv) og tilbagebetalingen af de indkrævede beløb fra kirkegodset (3526 1/2 mark). Opgaven var på forhånd dømt til at mislykkes med tanke på holdningen i det lübske råd. Hvad der derimod først og fremmest interesserede dette var ratifikationen af Hamburgfreden, som den danske regering til gengæld udskød. Trods direkte korrespondance mellem Christian III og Lübeck i kongens sidste regeringsår kom sagen ikke ud af stedet. De forurettede bornholmere måtte føle sig som lusen mellem to negle.

Og anderledes blev det ikke, da kongen ved sin død efterfulgtes af sønnen Frederik II (1559-88), idet dennes regering indtil videre lod spørgsmålet hvile.¹¹¹

På Hammershus var der ellers nok at se til. Denne gang gaves der - under indtryk af mødet på Maglegaard - ikke hovevdsmanden nogen »indkørfase«. Ketting må have anet dette, thi fra starten udbad han sig retningslinier i kancelliet i København om en række punkter, der forekom ham uklare (1556).

Atter var frimændene først ude i et forsøg på at hævde jagtret. Kongens svar faldt prompte i to forordninger samme år, der dels forbød ikke-adelige at holde mere end én hund, med mindre et ben var afhugget, dels formentede samme enhver adgang til vildtet. Ligervis nægtede frimændene at svare den landeskat, der udskreves det følgende år (1557). De to mænd, der opsøgte kongen i dette ærinde, fik endnu senere (1558) den besked, at de kun kunne unddrage sig ved at bevise, at de var adelige. Disse

afgørelser lå på linje med den praksis, skiftende høvedsmænd havde søgt at hævde.¹¹² Den udbedte bevisførelse fremkom naturligvis ikke.

I forespørgslen til regeringskontoret havde slotsfogden også rejst spørgsmålet om, hvorvidt frimænd kunne indtage lodder af *udmarken* til deres gårde. Når Ketting henvendte opmærksomheden på dette problem - de uopdyrkede områder dækkende ca. 1/3 af øens areal i form af især Almindingen, Højlyngen eller Vildtbanen og strandmarkerne - havde det nok sin rod i befolkningsudviklingen. Denne var - siden tilbageslaget ved Den sorte Død (1350) - vel først nu vendt til en fremgang, der udmøntedes i et *stigende pres* på de jordstykker, der med fordel kunne bringes under plov. Denne tendens har sikkert været stadig mere mærkbar i den foregående periode, men kom først nu for dagens lys under denne holmgang med frimændene.

At selvejernes indtagelser ikke berørtes skyldtes formentlig, at disse modsat frimændene svarede skat af deres gårde, til hvis drift traditionelt hørte adgang til udmarken. Måske var problemet mindre akut for dette store flertal af bondestanden, som ifølge moderne undersøgelser ikke oplevede væsentlige ændringer i dispositionsretten over deres jord i dette tidsrum.

Men det var et alvorligt problem, at jordhungrende bornholmere således egenhændigt reducerede adgangen til de områder, der traditionelt ansås som fælleseje til græsgang, lyngrusk, tørveskær med mere. At Ketting så oven i købet som den første omtalte udmarken som kongens har ikke gjort sagen nemmere at forstå i det fjerne København. Først tre hundrede år senere fandt det spegede problem sin endelige løsning. Indtil da nøjedes skiftende tider med deres øjebliksaftagelser.¹¹³

Frimændene var imidlertid aktive på andre områder. Men tilsyneladende har Ketting længst muligt søgt at klare de opståede

besvær ved hjælp af retssystemet. Således måtte Tønnes Wildfang 1557 to gange møde i ankesager for herredagen i København i landstingsdomme, hvor han i Boitins sted havde optrådt udslagsgivende. I den første blev kendelsen over Anne Per Mogensens fra Nexø for hekseri og tyveri ikke accepteret, hvorved Wildfang fik pålagt fuld estatningspligt. Men i den anden om Clemens Fynbos falske anklage mod frimanden for bl.a. indbrud i hans hus, blev han imidlertid frikendt.¹¹⁴

En svær nød at knække var Oluf Hansen Uf til Simblegaard i Klemensker, der forsøgte at erhverve Duebjerggaard ved hjælp af et falsk skøde. Det bremsedes vel ved landstinget. Men skønt herredagen frikendte Ketting for den sag, der nu anlagdes mod ham (1559), tilkendte landstinget ikke desto mindre modparten gården (1560). At høvedsmanden herefter tabte en sag mod Uf om fiskevandet Balsmyr, som han hævdede med urette var lagt ind under Simblegaard, hindrede ikke kongen at pålægge Ketting at forfølge sagen ved herredagen (1563).¹¹⁵

Der faldt lidt mere ro over gemytterne, da Henning Gagge døde (1562). Den nye juridiktsfoged, Mogens Uf, foretrak nemlig at opholde sig i Skåne. Så enkelt havde det ikke været ved Hans Reymers død (1557). Ganske vist overtog Hans Beretsen landsdommersædet, men led fire år senere den tort, at herredagen fradømte ham stillingen på grund af en uretfærdig kendelse mod en bonde fra Østerlars. På Kettings anmodning hos kongen om at få en ny landsdommer, var svaret godt nok positivt (1561), men alligevel stod øens fornemste dommersæde ubesat en længere årrække (indtil 1572).¹¹⁶

Som Kettings forhold til skattebønderne var afslappet, forholdt det sig anderledes med købstæderne. Tidligt måtte han skride ind mod nogle Nexøborgere, der havde nedrevet en bondes hegn og i en anden sammenhæng beslaglagt en båd, som havde

været benyttet til at udføre varer andetsteds hen. Værrer blev det, da høgvedsmanden nogle år senere (1562) fandt Nexøbos bjergeløn for høj i forbindelse med et hollandsk forlis. Da måtte han i Lübeck udbede sig rådets påtale overfor borgerne.¹¹⁷

Høgvedsmandens indstilling kom klart for dagen i spørgsmålet om fremmede købmænds *landkøb*. Efter klager fra borgerne i søkøbstæderne forbød kongen i 1555 enhver landprang under straf for overtrædelse af landets love og fortabelse af varerne. Men Ketting søgte alligevel med bøndernes hjælp at opnå en ophævelse af forbudet under henvisning til dyrtid. Da måtte kongen året efter foreholde slotsfogden at hindre enhver landprang til skade for byerne og deres borgere.

Det kneb gevaldigt for Ketting at skelne skarpt mellem pligten overfor dansk lovgivning og tilbøjeligheden til at tilfredsstille sine egne og andre lübske købmænds interesser. På Vallensgaard, som han havde erhvervet 1555, opførtes et ølbryggeri. Tilmed indrettede han sildesalterier i fiskelejerne - endog i Svaneke - ligesom han som forgængerne lagde beslag på Rønnes rådhuskælder. Ikke mindst det sidste var at træde borgerne på deres ligtom. Overfor rådet beskrev han i november 1562 den spændte situation: Han møder trods og forædderisk sindelag og har på femte uge redet rundt på landet, kun afbrudt af fem nætter på slottet, for at mane til lydighed.¹¹⁸

Ofte var slotsfogdens problemer selv-forskyldte. Men bornholmerne følte også ham på tænderne. At situationen ikke eksploderede, skyldtes regeringens indgriben. Efter nye klager indskærpede kongen i december 1562 faderens forbud mod landprang; kort efter pålagde han Ketting at tilbagegive rønneborgerne deres rådhuskælder og at lade borgmestre og råd selv styre byens anliggender og ikke besvære dem med nye pålæg. Straks i det nye år (1563) fulgte en ordre om at møde til herredag i september i København, hvor alle stridighe-

der skulle bilægges. En lignende tilsigelse fik de bornholmere, der havde uafgjorte sager indbyrdes og med slotsfogden. Umiddelbart efter bekræftede Frederik II brugen af Rønne købstads segl - tre hvide torsk i et blå felt.¹¹⁹

Pusterum og henstand

Regeringens planer blev dog forpurret af sikkerhedspolitiske hensyn. Flere års stigen-de spænding udkrystalliseredes netop nu i *Den nordiske Syvårskrig (1563-70)* mellem Danmark og Sverige. Under den væbnede konflikt, hvor Danmark og Lübeck var forbundne, udskødes herredagen. I denne situation blev det Kettings fornemste opgave at hindre en svensk landgang.

Dette pusterum forstod slotsfogden at udnytte. Nu indtraf hans glansperiode. Med en udtømmelig energi kastede han sig over den nye opgave. Herved åbenbarede han organisatoriske og praktiske evner på et område, der på forhånd måtte synes ham fremmed. Under forsvarsanstrengelserne udvikledes efterhånden et effektivt samvirke mellem høgvedsmand og befolkning.

Krigen kom overrumplende til de bornholmske farvande. Hele to måneder før den egentlige krigstilstand indtrådte, var man *30. maj 1563* på vestkysten vidne til *søslaget ved Bornholm*, hvor en svensk flåde udfor Rønne afviste en mindre dansk eskadre og kaprede 3 af dens skibe. At rønneborgerne derefter forsynede den sejrige fjende med frisk proviant vakte Frederik II.s vrede. Kongen afkrævede Ketting en tilbunds-gående forklaring med krav om arrestation af de ansvarlige - Rønnes borgmestre, råd og byfoged samt andre.¹²⁰ Krigsforholdene hindrede dog et længere hovedstadsophold for synderne.

Begivenheden åbenbarede, hvor let spil en opdukkende fjende kunne få på en ø, der i et slægtled havde været afvæbnet, og hvis slotsfoged ikke havde evnet at oparbejde et tillidsfuldt forhold til indbyggerne. Born-

holm var i virkeligheden værgeløst i tilfælde af et fjendtligt landgangsforsøg. Den lære, Ketting og bornholmerne drog af forskrækkelsen, blev skelsættende for øens forsvar.

Nu kom *Hammershus* til at udgøre centrum for det fremskudte forsvar, Ketting lagde op til. Allerede det andet krigsår (1564) anmodede han i Lübeck om *yderligere tilførsler* af skyts, kugler og krudt. Her var der forståelse for hans anmodning, sikkert ikke mindst i lyset af de lübske købmænds livsvigtige trafik på Narva, der passerede øen. Fra hansestaden modtog han året efter (1565) 400 tyske landsknægte, som Lübeck besoldede og bønderne underholdt. Undsætningsstyrken reduceredes dog kraftigt i de følgende år.

Underholdet af undsætningsstyrken var en tung byrde for indbyggerne, der i forvejen årligt afkrævedes forskellige ekstraskatter både i penge og naturalier foruden de faste jordebogsydelser. Og - som noget nyt - nu måtte også de selv bidrage aktivt til forsvaret. Høvedsmanden formerede nemlig bønderne i et *landeværn* på vistnok 1800 mand, der, forsynet med geværer og andre våben, bibragtes militær disciplin (1565).

Sideløbende udskrev Frederik II i de første krigsår (1564-65) 300 *matroser* til flåden, men bøjede sig herefter for Kettings argument, at landet manglede mandskab til slige bidrag.¹²¹

Forsvaret fik i tidens løb som første linje det system af *bavne og skanser*, der - endnu synlige i vor tid - fornyedes og anlagdes langs kysterne, hvor en fjende kunne tænkes at lande. Fra en fast *feltlejr*, formentlig på det udsatte sydland (1566), kunne man

under angreb hurtigere og nemmere komme det betrængte afsnit til undsætning end fra det i forvejen godt beskyttede, men til hurtige modangreb ude på øen afsides slot.

Men Ketting tænkte desuden i offensive baner. Han fik tidligt kongens tilladelse til at udruste *kaperskibe*, der foruden at recognoscere fjendens bevægelser og erobre hans fartøjer skaffede slotsfogden gode priser så vel som svære tab.

Mindre tiltalende var dog hyppige overgreb mod andre hanseatiske byers skibe - især fartøjer fra Stettin og de livlandske stæder (efter 1567). Men Lübecks situation var desperat, idet lederen af det førhen så mægtige hanseforbund i denne krig stod mere isoleret end før. Især dette forklarer den særdeles aktive krigsindsats sammen med det danske rige.¹²²

Gentagne svenske flådeangreb - således 1565, hele to i hvert af årene 1566 og 1567, og endnu 1570 - kunne således afvises.¹²³ Systemet havde stået sin prøve.

Regeringens påskønnelse udeblev ikke. Midt under vante besværligheder med at tøj-

Fig. 15. Gravsten ca. 1572 over den lübske høvedsmand Schweder Ketting (1556-72/73) og hans to hustruer Catharina Eyckhorst (død 1568) og Thaleke Lüneburg (død 1572). Det store lübske arbejde i rødlig kalksten (240x156cm) blev oprindeligt lagt over graven foran alteret i Aakirke, men blev forrige århundrede flyttet ud i våbenhuset. Foto: Ilsted Bech.

le opviglende frimænd, der påstod adelskab, udnævntes Ketting til jurisdiktionsfoged og forlenedes med Sct. Jørgens hospital med tilhørende bøndergods (1565). Senere på året fik hans søn Jörgen og dennes arvinger adelig frihed for Vallensgaard - ved sønnens tidlige død arvede han selv værdigheden. Endelig fik han endnu samme år overdraget som len de gårde, som nogle år i forvejen (1559) var blevet inddraget af kronen fra den landflygtige Peder Okse, og som siden havde ligget under den sjællandske adelsmand Jörgen Rud, men hvis bønder havde nægtet at bidrage til forsvaret. Nu kom de snart på bedre tanker.¹²⁴

I krigens sidste fase ramtes slotsfogden imidlertid både af alvorlige private sorger og forringede betingelser for udøvelsen af forvaltningen. Således mistede han med fire års mellemrum to hustruer, Catharina (1568) og Taleke (1572), der begge døde på Vallensgaard og stedtes til hvile i Aakirke.¹²⁵ Disse slag overvandt Ketting aldrig. Men ikke nok med det.

Allerede forinden (1566) havde kongen måttet hjemkalde Peder Okse med henblik på en nyordning af rigets finanser og administration. Ved hjemkomsten generhvervede han sine omfattende godser, herunder det bornholmske strøgods.

Samtidig begyndte uroen for alvor at ulme blandt bornholmerne under regeringens fortsatte krav om ekstrabyrder. På baggrund af de foregående års forsvarsanstrengelser og under indtryk af et fortsat *svigtende sildefiskeri* og en flerårig *kvæggpest* præsenteredes klagerne for Ketting 1569 ved Klemens kirke. At slotsfogden forebragte Peder Okse disse fik på kortere sigt ikke videre konsekvenser end en afvisning af frimændenes fortsatte forsøg på at unddrage sig skatter og afgifter.

Regeringen stod urokkeligt fast på sine fordringer. Disse nødvendiggjorde oven i købet udarbejdelse af en *jordbog over kirkernes og præsternes indtægter* (1569), da

en sådan i forvejen ikke fandtes ved stiftet i Lund.¹²⁶

Nedtur og afmagt

Med freden 1570 var det slut med interessefællesskabet mellem Danmark og Lübeck. De gamle uoverensstemmelser blev snart gravet frem, ligesom nye klager over Ketting's embedsførelse og tyske købmænds adfærd så dagens lys. Det stod inden længe klart, at hansestadens dage på Bornholm var talte. Og for slotsfogden kom samtidig straffen for at have skaffet sig mægtige fjender i Danmark, i Lübeck og andre hansestæder.

De forslag, som Lübeck tidligere - senest 1568 - havde formuleret om en yderligere forlængelse af pantet var reelt blevet henlagt fra dansk side.¹²⁷ Men nu begyndte også regeringen at interessere sig for sagen.

Det første angreb kom fra fjender i Lübeck. I juli 1571 dukkede en *undersøgelseskommission* herfra - tilsyneladende uvarslet - op på Bornholm for at granske klagerne over slotsfogden. De omfattede bl.a. beskyldning om udnyttelse af embedet til personlig vinding. Muligvis var aktionen inspireret af Boitin, der året før havde deltaget i pådømmelsen af en dødsstraf - over en tysk sørøver - på Hammershus broting.

Kommissionen gik metodisk frem på øens ting med udgangspunkt i 7 medbragte klager. Men overalt var reaktionen den samme. Slotsfogden havde stedse virket for landets velfærd, hvorfor der intet grundlag var for beskyldningerne. Tværtimod takkede man ham og ytrede oven i købet ønsket om at ville beholde ham som høvedsmand.¹²⁸ Det dårligt funderede anslag lykkedes det således Ketting at afparere med massiv støtte fra lokalt hold. Men de - påfaldende - enslydende erklæringer fra tingene tyder unægtelig på, at denne var mobiliseret af ham selv.

Farligere var angrebene fra København. I november blev Ketting pludselig afsat som jurisdiktionsfoged. I stedet udnævntes den bornholmske adelsmand Jacob Iversen

Bornholm. Samtidig overtog denne, der året efter (1572) også blev landsdommer, forleningen af Sct. Jørgens hospital.¹²⁹ Nu begyndte grunden at skride for slotsfogden.

Den folkelige reaktion på de fortsatte ekstraskatter satte fart i udviklingen. Medens høvedsmanden opholdt sig i Lübeck, klagede bønderne - med henvisning til det svigtende fiskeri og den fortsatte kvægpest - til slotsskriveren, der lod deres bønsskrift forebringe hansestadens råd. I april 1572 rettede dette - med en skrivelse fra Ketting som bilag - henvendelse til kongen med anmodning om at lette byrderne under henvisning til bornholmernes afsavn under krigen.

Henvendelsen blev i maj pure afvist af regeringen som indblanding i rigets anliggender. Vanskelighederne skyldtes udelukkende lübeckerne, der havde indgivet bornholmerne den fejlagtige tro, at øen tilhørte staden. Derfor faldt det kongen for brystet, at indbyggerne var gået til Lübeck i stedet for til ham som deres rette øvrighed. Det pålagdes det lübske styre at sørge for, at kongens højhedsret forblev ukrænket i enhver henseende.¹³⁰

I sommerens løb øgedes presset på høvedsmanden. Først erklærede herredagen i juni en kendelse ved Nørre herreds ting to år før mod Birgitte Kjøller, gift med ejeren af Krakkegaard i Klemensker, som løgnerske, for ubeføjet. Sagen foranledigede nu den danske regering til at se den lübske forvaltning efter i sømmene.

Regeringen holdt kortene tæt ind til kroppen. Under henvisning til indkomne klager kundgjorde kongen afsendelse af en *rigsrådskommission fra den 24. august 1572*, som enhver, der havde noget at klage over, beordredes at møde for, som om »wij ther selff personnlig tiilstede wore.« Det pålagdes kommissærerne at undersøge en række mislige forhold såsom retsplejen, de aktuelle udførselsforbud, frimændenes krav om adelsskab, den gejstlige jurisdiktion og andre ikke specificerede anliggender.

Kommissionen havde hænderne fulde *indtil den 9. september*. Efter dens afrejse fra Bornholm indberettede en krænket Ketting til Lübecks borgmestre og råd om dens fremgangsmåde. Han mistænkte regeringen for forsøg på at fravriste staden Bornholm. Men han erkendte at have lovet at tilbagebetale nogle personer i alt 900 daler, som han uretmæssigt havde beskattet dem. Dog besværede han sig over, at kommissærerne havde tilstået frimændene forstrandsret og fri jagt samt hals- og håndsret over deres bønder. På den anden side indrømmede han, at udførselsforbuddene på kvæg havde været uberettigede. Men han var ikke i tvivl om, at Krakkegaardsægteparret, der nu havde solgt til Peder Okse, stod bag de usande beskyldninger mod ham.¹³¹

Men det afgørende var, at regeringen ganske enkelt ønskede Ketting fjernet fra posten som høvedsmand. Kongen formulerede skarpt dette overfor Lübeck 25. september: Slotsfogden havde ulovligt beskattet indbyggerne, berøvet dem deres ejendom samt fængslet og henrettet dem. Følgelig kunne han ikke længere tåles på øen, hvorfor staden måtte beskikke en ny foged. Rådets indsigelser fejede regeringen til side. I en truende tone forlangte Frederik II i november 1572 Kettings øjeblikkelige fjernelse.¹³²

Det var et vink med en vognstang. Kort før jul 1572 meddelte borgmestre og råd Ketting, at forvaltningen af slot og land var blevet betroet til *Kort Hartwig (1572/73)*, der på dette tidspunkt opholdt sig på øen. Men stadens styre havde glemt at tage misteltenen i ed. For ingen af hovedpersonerne var til sinds at acceptere dispositionen. Medens Ketting fortsatte, som om intet var hændt, vendte Hartwig allerede i februar tilbage til Lübeck.

Dette faldt dog borgmestre og råd for brystet. Hartwig returneredes prompte til Hammershus. I marts meddelte han sin overtagelse af slot og land. Men i samme åndedrag bad han ikke desto mindre om, at man ville

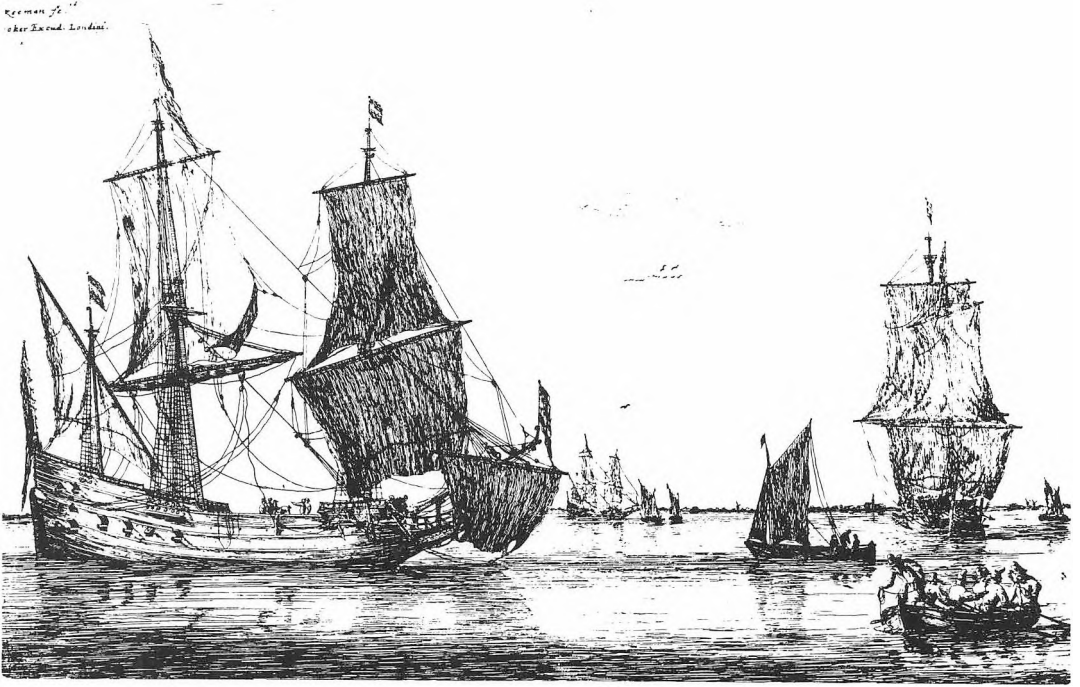

Fig. 16. *Nederlandsk fluite (fløjte) og andre hollandske skibe. Radering af Renier Nooms (Zeemann) ca. 1650. Det var fartøjer som disse, der allerede fra begyndelsen af den nye tid udkonkurrerede de tyske skibe på de internationale søhandelsveje, herunder Østersøen. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.*

sende en anden, da han ikke turde påtage sig bestillingen. Umiddelbart efter tog Ketting på landstinget officielt afsked med bornholmerne og trak sig tilbage til Vallensgaard. Her afviklede han i den kommende tid sine embedsforretninger og søgte - uden held - at retfærdiggøre sig overfor rådet i Lübeck og kongen.¹³³

Konfronteret med Hartwigs uvilje mod at overtage ledelsen på Hammershus udnævnte borgmestre og råd i juli en af patriciarkatets egne, stadens rådsherre og admiral under den sidste krig, *Matthäus Tidemann* (1573-76) til slotsfoged.¹³⁴ Hans bestemte og alligevel beherskede adfærd var medvirkende til, at hans korte tid som Lübecks sidste høvedsmand på Bornholm gennemgående fik et roligt forløb.

Under indtryk af de danske trusler benyttede Lübeck lejligheden til at nedskære slotstets mandskab og pålagde slotsfogeden

indskrænkninger i hans virke. Disse ændringer huede ikke Tidemann, men hans indsigelser var forgæves.¹³⁵ Tiden var ikke inde til at skabe fornyet blæst om forholdene på øen.

Her var forholdene vanskelige nok med fortsatte ekstraordinære skatter og dertil et grasserende sørøveruvæsen i det omkringliggende farvand til ulempe for den fredelige handel.

I september 1573 bordede Tidemann resolut fribytteren Hans zur Teldts pinke og anbragte ham og hans mandskab i slottets fængsel. Det afstedkom en længere diplomatisk kontrovers med kronen, hvis lensmand på Øsel oprindeligt havde udsendt den revalske skipper til beskyttelse af handelen. Men kongen erklærede sig i oktober tilfreds med høvedsmandens indgriben, men mente dog, man måtte bære over med zur Teldt, der var drevet af nød. Heller ikke i Lübeck

var der lutter tilfredshed med høvedsmændens optræden. Meget mod sin vilje var slotsfogden derfor nødsaget til at lade sørøveren og hans mænd få fri afrejse til København. Efter nok en henvendelse fra kongens side (1574) måtte Tidemann desuden slippe sit greb om kaperfartøj og gods, som var blevet beslaglagt.¹³⁶

Dertil var de talrige gæsters for ivrige fremfærd på øen fortsat en hemske for de hjemlige købmænds muligheder. De seneste påtaler af misbruget - i 1572 af rådet tilskyndet af Ketting - var som de forrige som at slå vand på en gås.

Men nu svarede bornholmske købmænd igen med samme mønt. 6. december 1573 *brød rønneborgere de lübske kramboder op*, skubbede vagterne til side, slukkede arneilden, fjernede de varer, der skulle afskibes, og spigede boderne til. Aktionen var alene rettet mod lübske interesser, idet købmænd fra Greifswald, Stralsund, Stettin og Kolberg lodes i fred. De forulempede købmænds klage i Lübeck 20. april 1574 tilbagevistes den følgende dag af borgere fra Rønne, Nexø, Hasle og Svaneke med krav om ophør af de utålelige indgreb i deres næring.¹³⁷ Symptomatisk for situationen forblev den bornholmske selvtægt ustraffet.

Opsigelse og inddragelse

Med den bornholmske demonstration af Lübecks magtesløshed var signalet givet til den *danske regering*. Først nu tog den sagen om varigheden af pantet op til realitetsbehandling.

I begyndelsen af september 1575 meddelte Frederik II staden sin vilje at bringe Hammershus med Bornholm hjem under kronen, hvorfor øen skulle rømmes inden 12 dage, hvilket var det tidspunkt, hvor de aftalte 50 år var udløbet. Vel forsøgte det lübske råd et par uger senere ikke alene at godtgøre, at regnet fra Sebergoverenskomsten (august 1526) resterede endnu ti måneder af de første 50 år, men det mindede også kongen

om de yderligere 50 år, hans fader havde lovet i Hamburgfreden (1536).

Inden månedens udgang afviste kongen dog denne udlægning: Den nævnte fred var ugyldig, da faderen dengang endnu kun var ukronet konge, og rigsrådet aldrig havde ratificeret traktaten. Dog stod døren åben for forhandlinger om sagen. Men da svaret fra Lübeck lod vente på sig, lod kongen i november i en truende tone rådet vide, at dets nølen kunne have foranlediget ham til straks at inddrage øen; på trods heraf ville han modtage forhandlere fra hansestaden otte dage efter nytår i København.

Ret beset var der tale om forhandlinger på skrømt. Det lübske råd pålagde ganske vist sine gesandter at fremstille den historiske sammenhæng mellem forleningen og freden i Hamburg. Men i tilfælde af ophævelser fra dansk side skulle de ikke indlade sig på nogen lang diskussion, men tilstræbe en forlængelse på 40-30-20 år. I en særlig instruks hed det imidlertid, at hvis man ikke kunne opnå en fortsættelse overhovedet, skulle gesandterne i det mindste forsøge at bevare stadens danske privilegier.

Besøget i Danmark blev en sand prøvelse for lübeckerne. Foruden vinterkulden gjorde regeringen sit til, at de ikke skulle føle sig velkomne. Gentagne gange holdtes gesandterne hen med snak, før de endelig opnåede en audiens med kongen i februar 1576. I København foretoges samtalerne dog ikke med Frederik II selv, men med rigsråderne. Heller ikke her var der meget at hente. Standpunkterne var uforenelige: De lübske forhalingsforsøg blev afvist med bestemte danske krav om øens inddragelse. Dog strakte regeringen sig til en frist for den endelige rømning til 1. maj, senere udskudt til 1. august. Men om hovedsagen kunne der ikke diskuteres.

Det lübske udbytte var pauvert. Stadens ønske om at bevare de danske privilegier imødekom Frederik II kun for så vidt, som han - for nabovenskabets skyld - 18. febr-

ar tilstod Lübeck at indkræve de udestående restancer inden 1. maj 1577 og toldfrit i 10 år at hjemføre 100 fade rhinskvin gennem sundet.¹³⁸

I slutningen af februar anerkendte det *lüb-ske råd* betingelserne. Efter udvekslingen af en række nabovenlige skrivelser om formerne for skiftet opgav hansestaden 30. juni alle krav på slot og land, herunder de *traktatmæssige* bestemmelser i Hamburgfreden. 1. august 1576 overdrog *lüb-ske kommissærer Hammershus med Bornholm til repræsentanter for riget*. I begyndelsen af 1577 var afviklingen tilendebragt.¹³⁹

KRONENS LEN

»...Slottet seer elliest fast illa uth, och faller mehr och mehr af, af Orsaack att dhett i många Åhr icke hafuer varit bettrat, eller hollit medh taack, uthan stått største deelen tacklöst ...«
(Johan Printzensköld til kongen 17/5 1658).

For denne periodes vedkommende har *historieskrivningen* især beskæftiget sig med de dramatiske tildragelser på Bornholm under det 17. århundredes bitre opgør mellem Danmark og Sverige om herredømmet i Østersøen, der ved århundredets midte satte et spørgsmålstejn ved øens danske tilhørsforhold.

I skildringen af begivenhederne i 1645 i kølvandet på Christian IV.s sidste svenskekrig har hovedsynspunktet været, at øens kapitulation til en svensk flåde med efterfølgende fremmedherredømme skyldtes et forrædderi fra militsofficerernes side. Denne opfattelse, som klarest blev formuleret af Zahrtmann og først og fremmest hviler på akterne fra den påfølgende retssag ved herredagen, fremhæver modsætningen mellem offervillige militsmænd og feje officerer af adels- og frimandsstanden. I katastrofen skulle især repræsentanter for slægten Kofoed have optrådt vanærende.¹⁴⁰

Denne udlægning er i vore dage blevet imødegået fra militærhistorisk hold. Med H.E. Skaarups analyse af begivenhedskomplekset er der rokket alvorligt ved den hævdevundne opfattelse. Med inddragelse af supplerende danske kilder fremhæves det, at militsofficererne i virkeligheden var stillet på en uløselig opgave. Der var ikke tale om landsforædderi; men de pågældende officerer blev ofre for en folkestemning efter nederlaget.¹⁴¹

Eftertiden har også vendt sig mod Zahrtmanns behandling af tildragelserne i 1658 med øens afståelse til Sverige og den bornholmske opstand. I første række gælder det hans tese om rutskerpræsten Poul Ancher som rejsningens eneste organisator og leder, der bevidst var formuleret i opposition til den hævdevundne opfattelse siden Holberg om haslekøbmanden Jens Kofoed som »Bornholms Befrier«. Tesen hviler dog på et begrænset trykt kildemateriale. Men det gælder også skildringen af det svenske styre som vilkårligt, gennemtrumfet af kongen trods indvendinger fra lokalforvaltningen på Hammershus samt af hele revoltens karakter som en isoleret bornholmsk indsats. Således var øens overdragelse til den danske konge ene og alene et værk af bornholmerne selv.¹⁴²

Senere har Klindt - ud fra bl.a. utrykte svenske kilder - gjort sig til talsmand for en mere nuanceret betragtning. Det fremhæves, at det svenske hammershusstyre optrådte mådeholdent, og at opstanden snarere blev styret af et kollektiv med Ancher som organisator, Kofoed som praktisk leder og Hasles borgmester, Peder Olsen, som kontaktperson til den danske regering. Forbindelserne til det øvrige Danmark er hermed blevet inddraget, ligesom det påpeges, at øens overgivelse til den danske konge reelt var en forsmag på enevælden.¹⁴³

Senest har Rasmussen gradvist inddraget hidtil upåagtet materiale og dermed udvidet forskningsfeltet. Opfattelsen går her på, at

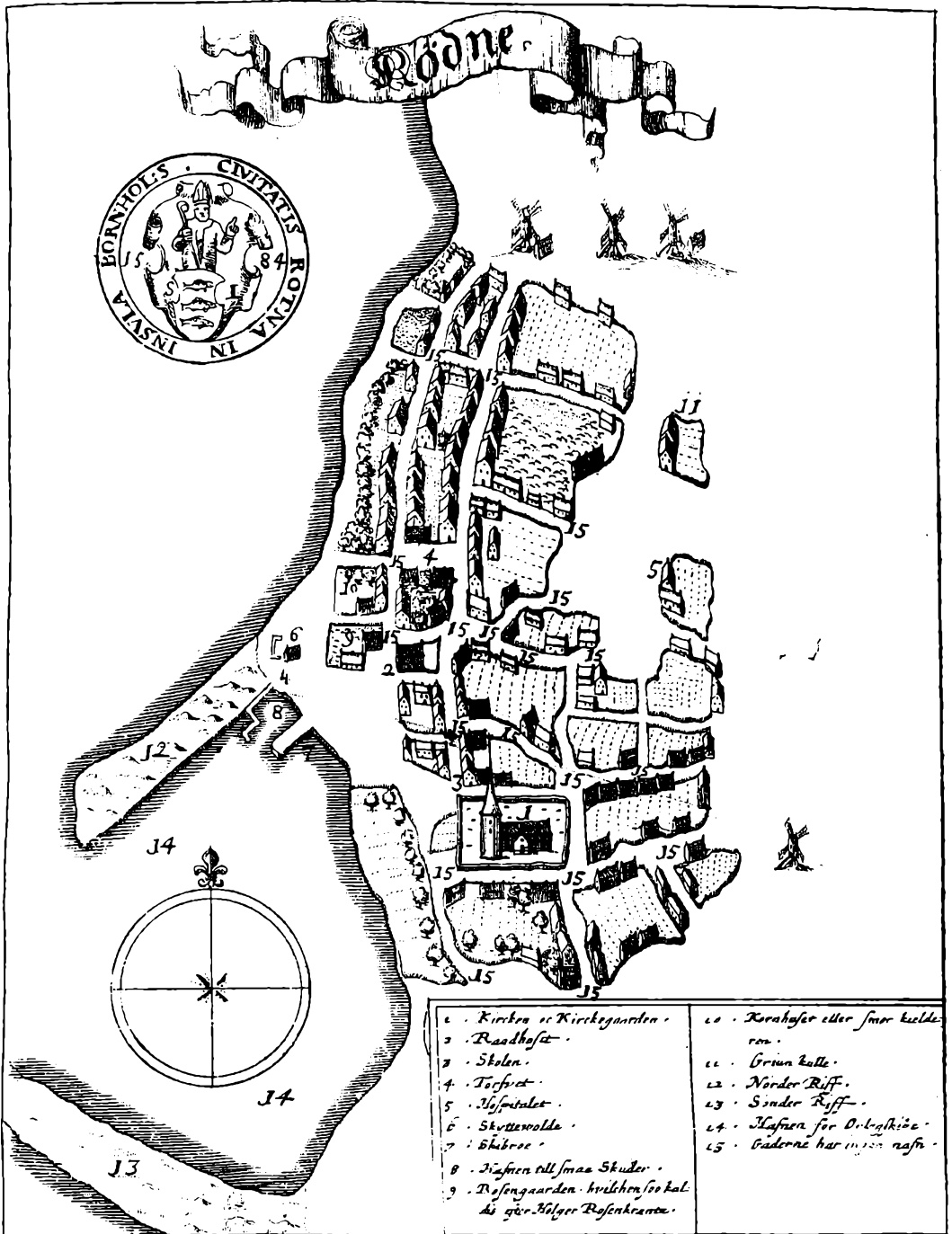

Fig. 17. Resens grundplan over Rønne 1684. Allerede siden middelalderen havde den sydvestvendte købstad distanceret sig fra de øvrige byer på Bornholm. På tegningen ses tydeligt det middelalderlige præg i bebyggelsen, som endnu kan opleves i vore dage. Det kgl. Bibliotek (Uldall 186 III).

fremmedherredømmet ikke adskilte sig fra det foregående danske styre. Opstanden var et led af den danske regerings krigsførelse i de tabte og besatte landsdele under den 2. Karl Gustavkrig; heri indgik også tanker om en pantsætning af øen til Lübeck mod leverancer til det indesluttede København. Rejsningen styredes af Olsen, med hvem der senere under drøftelserne i hovedstaden blev manipuleret af kredsen omkring Frederik III som led i kongens enevældige planer. Disse udmøntedes formelt i det bornholmske gavebrev og iværksattes umiddelbart efter i praksis på Bornholm.¹⁴⁴

Nu blev Bornholm i 1576 *et len under kronen*, hvis indehaver ifølge sit lensbrev årligt skulle aflægge regnskab for embedet. Denne lensmand var af dansk adel. Han tog ophold på Hammershus og *forestod hele forvaltningen*, verdslig såvelsom gejstlig.¹⁴⁵

Men slottet viste sig i stigende grad at være et ubehageligt opholdssted. Efter nogle år tvang det fremadskridende forfald lensmanden til at tage ophold på Lensgaard i Østerlars, hvilket mønster siden fulgtes af eftermændene. Disse boede enten på en landgård eller i Rønne. Slottets rolle indskrænkedes således til alene at være sæde for lensadministrationen.

Det vidtstrakte, forblæste anlæg med mange forskellige bygninger stillede store krav til vedligeholdelse. Ganske vist var det en kongelig befaling, at denne skulle ske uden for store udgifter og uden at nye bygninger opførtes. Men alligevel viste det sig (fra 1580'erne) nødvendigt både at foretage gennemgribende reparationer og at opføre nye bygninger, hvortil murstenene hentedes i Lübeck. Det medførte nye krav til vedligeholdelse - og sådan kunne man blive ved.¹⁴⁶

Den nye tid

De første lensmænd, der ikke talte de store personligheder, sad kun kort tid på posten. Således fik de som regel intet nærmere for-

hold til befolkningen udover den sparsomme kontakt, der lå i opkrævning af skatter og afgifter, tilsyn med domstole og andre embedsforretninger. Tilsyneladende var øboerne indforståede med disse betingelser. Men gentagne gange viste det sig, at der ikke skulle meget til for atter at vække deres modvilje.

Den latente utilfredshed anes allerede under *Manderup Parsberg (1576-77)*. Kronens vornedbønder viste sig uvillige til at yde deres sædvanlige hoveri (pløjning, ægtkørsel, høstarbejde m.v.), hvorfor lensmanden måtte indhente et kongeligt påbud til bønderne om at efterkomme hans tilsigelse herom (1579).¹⁴⁷

Da Parsberg inden længe ønskede at forlade Bornholm, udnævntes *Mogens Gøye (1577-79)* til hans efterfølger. Netop i disse år tilstræbte kronen en forøgelse af sin godsmasse herovre både gennem opkøb og mageskifte. Som landsdommerembedet tidligere var blevet bedre aflagt gennem overtagelse af 13 gårde, der før havde ligget under den kirkelige forvaltning (1574), blev de gårde, der i sin tid havde tilhørt Peder Okse, nu lagt ind under Hammershus jævnsides 7 andre gårde (1577).

Disse udslag af *de kongelige planer om at gøre øen til en dyrehave* blev fulgt op af en indskærpelse af de gamle forbud for bønderne mod at holde mere end én hund. Det samtidige kongelige forbud mod *landprang* illustrerer, at de fremmede købmænd fortsat var et problem for købstæderne. Men for bønderne var det kongelige pålæg ingen fordel.¹⁴⁸

Det var derimod tilfældet ved kronens håndtering af andre misbrug. Kun to måneder efter at *Henrik Brahe (1579-87)* havde overtaget lenet ved forgængerens afrejse, måtte kongen indskærpe, at den ved de hyppige lensmandsskift udefra kommende uskik, at vornedbønderne pålagdes en ny indfæstning og levering af senge til Hammershus, var forbudt (1579).

Hermed knæsattes den traditionelle bornholmske ordning, at vornedbonden og hans hustru sad i *livsfæste* på gården; i reglen tolkedes det som *arvefæste*, hvorved den yngste søn («*gårdröntijn*») - eller i nødsfald ældste datter - efter faderens død tog over ved en ny indfæstning. På denne måde var der tilsyneladende ingen synlig forskel på skatte- og vornedbønder i arveretlig forstand.¹⁴⁹

Ved Brahes død indsattes *Falk Gøye* (1587-94), der gennem det meste af sin tid fungerede under det adelige formynderstyre, der efter Frederik II.s død indrettedes for hans mindreårige søn Christian IV (1588-1648). Lensmanden benyttede lejligheden til at få tilvendt sig hele afkastet af kirkegodset, som tidligere var tilgået kongen.

Samtidig med at Gøye nu tog ophold på Lensgaard, iværksattes en række omfattende reparationer på slottet, som bl.a. indebar en fornyelse af hele taget (1590). Formentlig har dette arbejde vakt en del utilfredshed blandt de hoveripligtige bønder. I hvert fald indskærpede regeringen kort efter midsommer 1593 komplekset af lovgivning fra århundredets midte, herunder reglerne for bøndernes skatte- og afgiftsforhold fra Maglegaardsmødet (1555). Men længe kom Gøye imidlertid ikke til at nyde godt af forbedringerne i sin privatøkonomi. Han døde pludseligt i en alder af 39 år (1594).¹⁵⁰

Hans Lindenov (1594-1610) til Öslöv indsattes i lensmandsstillingen af en kommission, der samtidig var pålagt at undersøge forholdene både på Hammershus og ude på øen, hvor de specielt skulle afholde retterting og afskaffe alle misbrug.

Desværre er næsten alle akter fra kommissionens arbejde gået tabt. Men det kongelige pålæg fra december 1594 om selvejerbøndernes jorder, som krævede tinglysning i forbindelse med pantsætning, er muligvis et resultat af dens virksomhed. I al fald anes bag de lovløse tilstande vanskelige forhold i hovederhvervet, hvis udøvere ikke

længere kunne supplere avlen med fiskeri af betydning. De bornholmske bønder var nu reelt henvist til udkommet af hovederhvervet, der først og fremmest bestod i kvægbrug; med kom kunne de end ikke brødføde øen. At Lindenov samtidig fik tilladelse til på slottet at holde en præst, en bartskår (kirug) og en retter (bøddel) kan muligvis have samme triste baggrund.

Lige fra sin tiltrædelse var Lindenov beskæftiget med de fortsatte reparationer på slottet, der foruden hele tagkonstruktionens fornyelse især angik den nedfaldne vægtergang og ringmuren. Hertil hentedes stenene fra den yderste forsvarsmur, der nu sløjfedes.

Kort før sin kroning 1596 foretog den unge Christian IV sin første rejse til Bornholm, hvor han logerede på slottet. Under besøget grundlagdes en for danske konger usædvanlig interesse for øen. Sikkert i anledning af den forestående kroningsfest fik lensmanden forbedret sin forlening, ligesom bornholmerne fritoges for den udførselstold for heste og kvæg, der var indført i den lübske tid (1574). Denne lettelse for landbruget bestod til 1618, i ny og næ dog gennemhullet af pludseligt opdukkende udførselsforbud.¹⁵¹

Udarbejdelsen af en *jordebog* 1598-99 har næppe vakt glæde. Endnu mindre at lensmanden i stigende grad lod hånt om den tidligere (1555) vedtagne ordning for gæsteri ved stuetingsrejser. Bønderne klagede til kongen, der pålagde Lindenov at tilbagebetale bønderne, hvad han uretmæssigt havde indkrævet (1598). Tilsyneladende undlod lensmanden at offentliggøre kongebrevet, tværtimod fremturede han - end ikke en påmindelse (1602) kunne få ham til at ændre praksis. Bøndernes utilfredshed tog til, da de fortsat plagedes med arbejde under de omfattende byggearbejder på Hammershus, hvortil man hentede tømmer fra Gotland og kalk fra Skåne.

I den ophidsede stemning fremførte landsingsskriver Mads Olsen på et møde i Røn-

ne april 1609 med herredsfogder, sandemænd og tingsmænd bøndernes klager om overhåndtagende hoveri og ublu afgifter i overværelse af landsdommeren, en repræsentant for adelen (Hans Grabov), landsprovsten, lensmandens sjælesørger og repræsentanter for byens magistrat. Lindenov skød vel skylden på sin nyligt henrettede slotsskriver, men stillede sig iøvrigt villig til at råde bod på misbrugene.

Af gode grunde var bønderne skeptiske og indhentede tilsagn fra Anders Sinclair til Gladsakse i Skåne, som de var kommet i forbindelse med under reparationerne på slottet, om at støtte deres klager hos kongen. Samtidig sendte de deres repræsentanter til København. Da greb kongen ind. Kort efter nytår 1610 blev Lindenov, under henvisning til hans tiltagende svaghed, opsagt til 1. maj, men døde inden da.¹⁵²

Han afløstes af den pligtopfyldende og retskafne *Hans Lindenov (1610-21)* til Gavnø. Takket være hans besindige optræden faldt gemytterne til ro.

Det viste sig ikke mindst under den nye krig med Sverige, *Kalmarkrigen (1611-13)*, der atter medførte risiko for svenske landgangsforsøg.

Siden sidste krig havde forsvarsberedskabet fået lov til at forfalde. På Hammershus, der få år før (1609) var blevet forsynet med et arkelihus til artilleriet, var mandskabsstyrken ved Lindenovs overtagelse sunket til ialt 13 mand (1 arkelimester, 1 bøssekytte, 10 knægte og 1 præst). Skytset var tilsvarende reduceret, idet det nu omfattede i alt 38 kanoner, fortrins lette, med tilbehør; hertil kom 2 kanoner ved Nexø og 1 ved Hasle, også lette stykker. At slottet desuden disponerede over yderligere 42 kanoner foreslog ikke - som det fremgår af en fortegnelse over artilleriet vistnok fra 1611 - stort, da disse var »aldeelis wbrugelige och gandsche ithu.«

Kongens pålæg til befolkningen om at anskaffe og vedligeholde skydevåben (1580) havde ikke haft større effekt. Men

med meddelelser om krigens ødelæggelser i Skåne kom der gang i arbejdet. På baggrund af erfaringerne fra sidste krig samledes interessen navnlig om kystforsvaret. Således havde kongen kort før krigen pålagt Lindenov at befale almuen at færdiggøre bavnene og holde vagt, hvor det var nødvendigt.

Da krigen var en realitet, anmodede Lindenov kongens kansler om skyts, ammunition og andet tilbehør samt bøssekytter med henvisning til de ringe forsyninger og bøndernes ukendskab til de få forhåndenværende skydevåben. Samtidig meddelte han, at hans fader, Københavns stadtholder, på hans anmodning havde sendt 200 bøsser, som bønderne havde købt for 3 rigsdaler stykket; hvis der måtte sendes 300 stk. til, ville han bede om penge hertil, da man ikke kunne købe nogen på selve øen og ingen turde begive sig til Tyskland i sligt ærinde.

Eftersom kongen imidlertid erfarede, at ikke alle var villige til at deltage i forsvaret, befalede han i oktober adel og bønder at adlyde lensmanden, der samtidig fik tilladelse til - på bøndernes bekostning - at hverve en rode landsknægte til at eksercere bønderne. De nu omtalte »knægtepenge« antages indført som skat for at dække aflønning og indkvartering af disse soldater. I det andet krigsår (1612) måtte også borgerne pålægges at tage del i omkostningerne.

I den første krigssommer forstærkedes slottet med beskedne 6 kanoner, krudt og kugler. Men om Hammershus og Bornholm under krigen blev forsynet i fornødent omfang må betvivles. Snarere var det manglende svenske evner end de lokale anstrengelser, der afværgede egentlige landgangsforsøg.

Krigen berørte ikke Bornholm direkte, men dens skelsættende betydning for øen ligger deri, at Christian IV under sit andet besøg på øen 1613 ved Hammershus mønstrede hele bondeværnet. Derefter oprettedes 4 herredskompanier, hvert under sin kaptajn. Hermed skabtes for første gang med Bornholms militi en varig forsvarsord-

Fig. 18. Lensmanden Holger Rosenkrantz (1624-46) med familie. Kobberstik af A. Folkema på Bornholms Museum.

ning på øen, der med senere justeringer fastholdtes indtil 1867: Således udskiltes 1624 - under et nyt kongeligt besøg - det unge mandskab på 18-30 år i to landskompagnier, et for Vestre og Nørre og et for Østre og Søndre Herred, der hver underlagdes en landskaptajn. Endelig oprettedes 1632 et borgerkompagni for hver af de 5 købstæder. Militens opgave var ene og alene at forsvare øen; kun til flåden udtoges matroser fra byer og fiskerlejer.¹⁵³

Ved Lindenovs skifte til Tranekær indsattes *Anders Sinclair (1621-24)* som lensmand. Men snart svandt det positive indtryk, bornholmerne havde fået af den skotskfødte adelsmand under kampen mod den ældre Lindenov. Ligesom dennes blev hans egen embedstid en plage, da lenet i lange perioder under lensmandens mange rejser blev styret af hans frue Kirsten Kaas (1622-24).

Påstande om uretmæssige ægter og urimelige mål i forbindelse med bøndernes aflevering af korn- og smørydelser på slottet mod den vedtagne ordning (fra 1555) medførte udbredt misfornøjelse. Resultatet blev retssager og klager til kancelliet. Inden forholdene var undersøgt til bunds, døde den 70-årige lensmand imidlertid på sit nye skånske herresæde Sinclairsholm. Først da slap de utilfredse øboer af med den egenmægtige lensfrue.

Som lensmand indsattes den knap 40-årige *Holger Rosenkrantz (1624-46)* til Glimminge. Hans langvarige lensstyrelse forløb uden større overgreb og konflikter. Det var gennemgående en rolig tid. Da rettertinget 1631 besøgte øen, var der kun småsager at behandle.¹⁵⁴

Straks fra Rosenkrantz' ankomst gennemgik Hammershus en ny bølge af reparationer og andre forskellige arbejder, hvortil murstenene atter hentedes i Lübeck. Blandt meget andet udskiftedes tagene, ligesom både manteltårn og andre bygninger udbedredes. Sideløbende forstærkedes fæsningsmurene med volde af tørv, på den sydlige

strækning udstyret med to nye kanonbatterier. Af egne midler forsynede lensmanden iøvrigt slottet med kanoner, bøsser, ammunition og andet tilbehør.

Til eget brug opførte Rosenkrantz i Rønne en lystgård, Rosengaarden (ca. 1635) - tæt ved havnebryggen, hvor senere amtsforvaltergården lå - der blev det foretrukne opholdssted for ham og hans frue Lene Gyldenstjerne samt de adelige jomfruer og junkere, hvis opdragelse var dem betroet. Sit fromme sindelag viste lensmanden ved vel-dædige foranstaltninger, herunder genopbygning af hospitalet i Rønne og gaver til kirker.

Men også Christian IV tænkte på Bornholm. I merkantilismens ånd gjorde han sig overvejelser om en udnyttelse af øens råstoffer. Således indrettedes et salpetersyderi ved Aakirkeby (1624-34), der dog måtte indstille driften på grund af øens mangel på brænde. Bestræbelser for at anvende det bornholmske ler til teglsten (1629) gik samme fiasko i møde ligesom iøvrigt eksperimenter med Limensgadekalken.

Særlig interesse nærede kongen for muligheden for at udvinde sølv af klipperne i Vestermarie og Østerlars. Et bjergværk kom igang (1640), men indstillede et par år senere den tabsgivende drift. På samme måde gik det med kulbrydningen syd for Hasle (1640-41): Prøvesendingen til hovedstaden blev kasseret af kongen - ligesom svenskerne senere under deres plyndring af slottet (1645) ganske enkelt lod 10 tønder kul ligge urørte.¹⁵⁵

Kronens krav og Guds straf

Nye tider indvarsledes i årtierne omkring Christian IV.s uheldige deltagelse i Trediveårskrigen, den såkaldte *Kejserkrig (1625-29)*, der iøvrigt ikke berørte Bornholm. *Vigende priser* på landbrugsvarer og kronens *finansnød* medførte efterhånden større krav til befolkningen i form af skatter og afgifter.

Her på øen, hvor begrebet landgilde dækkede selvejernes jordebogskatter så vel som voredbøndernes jordleje, demonstrerer jordebogsmaterialet fra Lübeckertidens ophør (1576) indtil øens afståelse til Sverige (1658) *den voldsomme forøgelse af beskatningen*, der især tog til i tiden efter 1624. Således steg den altdominerende smørskyld med 50,8%, men de andre poster fulgte pænt med: Korn (byg) med 16,3%, havre med 13,8% og endelig ved 24,3%. Hoveriet, der i periodens begyndelse var ret ubetydeligt, forøgedes imidlertid hele 24 gange i dette tidsrum. Endelig så helt nye krav dagens lys såsom afgifter på æg, torsk, foder, nød m.m. De ret beskedne pengebeløb lader sig derimod ikke måle tilsvarende.

Tidsrummet igennem var det stort det samme antal produktionsenheder - de knap 680 selvejergårde og godt og vel 150 voredgårde - der honorerede de stigende krav til bondestanden. Men tilsyneladende måtte især voredbønder og andre småbønder lægge ryg til.

I forbindelse med specielt jordebogsfastsættelsen 1616 optræder for første gang selvejerbrugene med en nummerering, der for hvert sogn startede nord for kirken og fortsatte rundt med solen. Denne nummerfølge har holdt sig lige til vore dage.

Beskatningsudviklingen lader sig desværre ikke forfølge med samme grad af nøjagtighed for købstædernes vedkommende. Her fordelte magistraterne selv de kollektive krav til byen på de enkelte borgere. Iøvrigt er materialet fattigere, mere spredt i tid og sted samt mangler endnu mere dybtgående undersøgelser. Men antagelig genfindes tendensen her, omend svagere.

Forståeligt nok klagede bønderne over udførselstolden og de mange udførselsforbud i perioden - i ny og næ støttet af borgerne - lige meget hjalp det: Riget fattedes penge. Men med til billedet hører, at der for hvert af årene 1620-58 udskreves mindst én ekstraskat - i et enkelt år optrådte hele fire.

Udviklingen forløb alt i alt parallelt med tendenserne i det øvrige land. Men når den ikke her som der resulterede i økonomisk forarmelse og social degradering, fortæller det noget om det bornholmske samfunds styrke.¹⁵⁶

De mange *epidemier*, der omtalt som pest regelmæssigt hjemsøgte øen, var anderledes tragiske realiteter, således 1602, 1618, 1630 og 1638. I udbrud så vel som omfang var de forskellige. I 1638 ramtes især børn og unge - muligvis var der tale om en skoldkoppe-epidemi. Den helt store katastrofe indtraf dog 1618, der opgives at have bortrevet mere end 5000 mennesker. Selvom pestens faktiske høst har været noget mindre, skal det dog ses i lyset af en befolkning på henved 12000 indbyggere.

Under dette inferno gik vigtige samfundsfunktioner i stå, hvilket ses 1621, da biskoppen, Mads Jensen Middelfart, under sin visitats bemærkede, at latinskolen i Rønne intet var værd efter pestens udbrud. Men især de familiemæssige tragedier var alvorlige. Tilbage sad enlige og barnløse forældre, ligesom børn blev kastet ud i forældreløshed. Tab af hus og hjem betød for mange kriminalitet som sikreste udkomme. Modsat blev de økonomiske skader sikkert relativt nemt overvundet ved gårdbrugs overtagelse af nye ejere/brugere fra reserven af hidtil jordløse. Befolkningens regeneration synes at have genoprettet normale tilstande indenfor en generation.

Ikke underligt at rædsel og overtro florerede. Det måtte være Guds straf, at den onde således kunne drive sit spil. Hekseprocesser forekom endnu ved århundredets midte.¹⁵⁷

Svensk landgang og plyndring

Under *Torstenssonkrigen (1643-45)* med Sverige blev Bornholm atter overladt til sig selv. På Hammershus sad en ældre, erfaren officer som lensmand med viden om krigsførelse på europæiske og nordiske valpladser og som selv med ære havde deltaget i

Kalmarkrigen. Fæstningen var dertil moderniseret, ligesom der var indrettet et lokalt forsvar på øen.

Kort efter nytår 1644 indløb de første efterretninger om fjendtlighederne. Sidst i januar gav kongen Rosenkrantz nye direktiver om forsvaret, der bl.a. pålagde lensmanden at inspicere mandskabet og søge forekommende mangler udbedrede. Herefter sattes militsen på krigsfod.

I april udstedte Rosenkrantz en instruks for forsvaret, der udstak retningslinjer for mandskabet. Dette skulle afpatruljere kysterne og sørge for de nødvendige forstærkningsarbejder. Snart suppleredes forholdsreglerne med ordre om, at militsen, hvis en fjendtlig landgang lykkedes, skulle trække sig tilbage og samle kræfterne om forsvaret af slottet.

Som Ketting og den yngre Lindenov før ham ville også Rosenkrantz lægge hovedvægten på det fremskudte forsvar. Som de delte han sin samtids tro på fæstningernes rolle i krigsførelsen. Overensstemmende opholdt han sig på slottet og overlod ledelsen ude på øen til militsens officerer.

Det første krigsår forløb uden fjendtlige angreb. Ved flere lejligheder varsledes om svenske skibe, hvorved alamering fandt sted, og mandskabet mødte på den dertil beregnede plads. Det nærmeste man dog kom til krigshandlinger var, da en svensk flåde i juni ankrede op ud for Nexø, men militsen stod parat bag skanserne, og siden drev en stærk storm atter fjenden væk. Lignende situationer opstod senere ved Rønne, men også her slap man med forskrækkelsen. Da en svensk bojert, der angiveligt tilhørte den svenske admiral Wrangel, søgte at sejle bort fra Nexø uden at have betalt for sin proviantering, erobrede borgerne resolut fartøjet og slæbte det ind til Nexø.

I denne fase af krigen søgte militsens officerer gentagne gange at formå Rosenkrantz til personligt at overtage ledelsen af mandskabet. Dette afvistes imidlertid. At lens-

manden alligevel erkendte mangler ved forsvaret fremgår af, at han nu anmodede kongen om at få tilsendt hvervede tropper. Men Christian IV mente ikke at kunne afse sådanne og anbefalede i stedet, at der foretoges hvervninger på øen. Videre kom man ikke i sagen, der blotlagde alvorlige uoverensstemmelser mellem lensmand og milits-officerer. Først i april 1645 udnævnte Rosenkrantz den adelige kaptajn Christian Maccabæus til Skovsholm i Ibsker til major og dermed leder af militsen.

I februar indledtes fredsforhandlinger i Brømsebro på grænsen mellem Danmark og Sverige. Herunder diskuteredes også Bornholms afståelse, hvad de danske forhandlede, bl.a. rigshofmester Corfitz Ulfeldt, anbefalede, og rigsrådet støttede. Men kongen afviste ideen. Endnu på dette tidspunkt forekom mindre episoder langs kysterne. Således afvistes i marts og april fra henholdsvis Allinge og Rønne svenske orlogsfartøjer.¹⁵⁸

Nok en gang syntes krigen overstået uden direkte aktioner for øens vedkommende. Men 9. juni observeredes fra Rønne en svensk flåde på 29 skibe, der for en stiv sydvestenvind sejlede østover langs sydkysten. Da Dueodde rundedes, blev flåden også varskoet fra Nexø. Hen på formiddagen blev byen beskudt af fjenden, der ankrede op på reden og lagde an til landgang.

Mødt med kraftig ild fra byens skanser gjorde landgangsbådene et nyt forsøg mod nord ved Malkværn. Men fra skansen her tvang mandskabet ved hjælp af to kanoner fjenden væk. Han søgte nu sydover og gik uhindret i land ved Madvigen. De landsatte 4-500 svenskere fordrev under kraftig beskydning de 30 bornholmere i Malkværnsskansen, der mistede 3 unge mænd fra Svaneke.

Nexø lå nu åben for fjenden. Afværgeforsøg var forgæves både for den nordlige bornholmske styrke og for nexømandskabet. Fire bornholmere måtte lade livet. Admiral Wrangel gik i land, sikrede sig sin bojert,

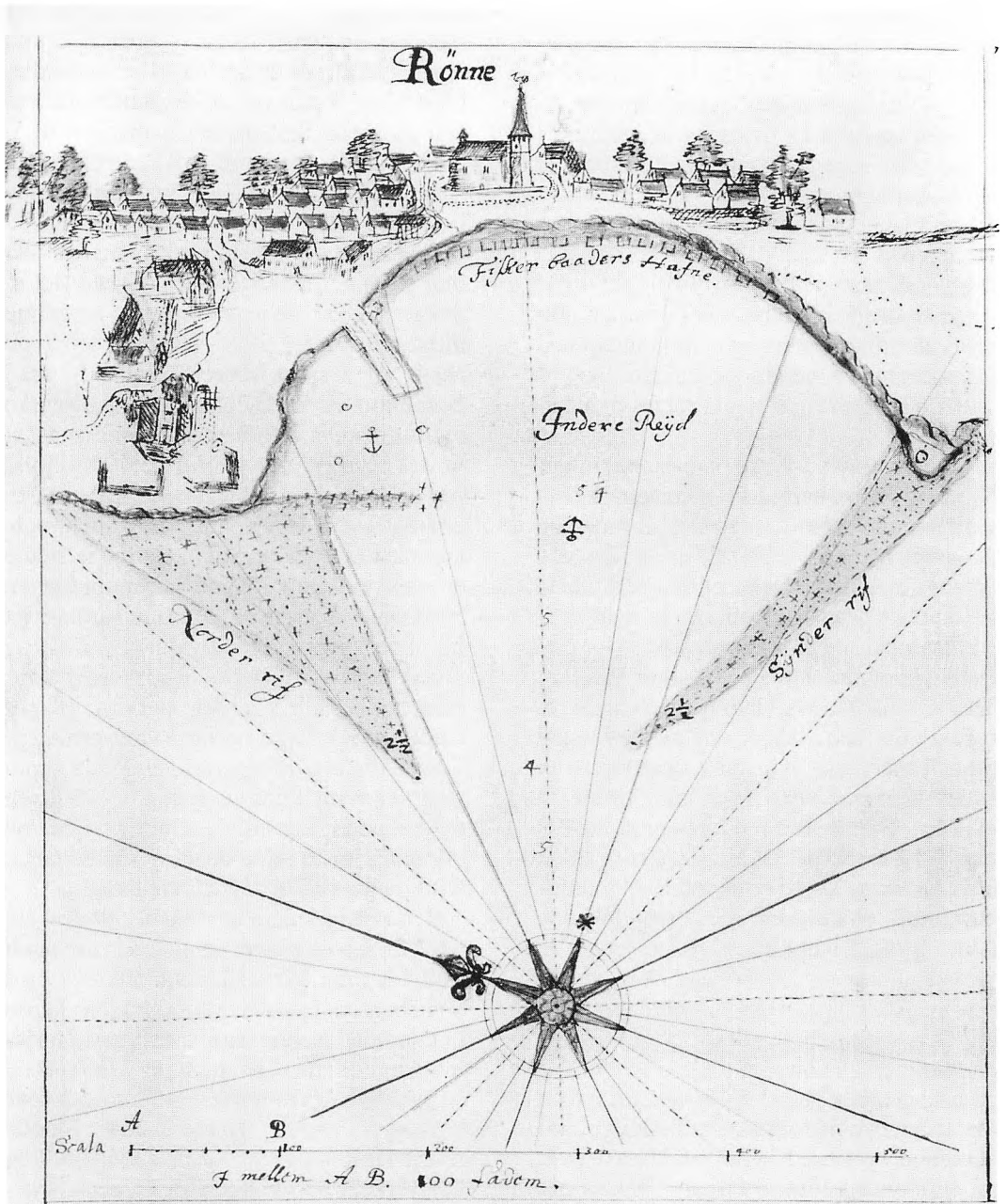

Fig. 19. Rønne 1676 i navigationsdirektør Bagge Wandels farvelagte tegning, der blev til under forberedelseme på at skabe en orlogshavn på Bornholm under Den skånske Krig (1675-79). Det kgl. Bibliotek.

der ligesom byens kanoner førtes ud til flåden. Under de påfølgende *fire timers plyndring* skånedes hverken kirke, præstegård eller de nærliggende gårde. Herefter drak de svenske soldater sig fra sans og samling i røvede drikkevarer og faldt døddrukne om, hvor de stod og gik.

Den tilsyneladende oplagte chance for at genvinde initiativet blev ikke grebet af bornholmerne. Manglende overblik og selvtilid hos de ledende officerer, der også distraheredes af trafik på søen, og kommunikationsvanskeligheder mellem de enkelte dele af militsen lammede evnen til beslutsom handling.

Militsens hovedstyrke på 5-600 mand af Nørre og Vestre herredskompanier og borgerkompanierne fra Hasle, Rønne og Aakirkeby var i mellemtiden samlet ved Aakirkeby under ledelse af den ældre herredskaptajn Mads Kofoed. Under indtryk af en flåde, der meldtes iagttaget vest for øen fastholdt han foreløbig positionen. Melding herom afgik både til Hammershus og Maccabæus. Styrken rykkede dog mod øst nogle timer senere, da man blev orienteret om situationen ved Nexø og modtog ordre fra majoren. Denne stod ved byen med ca. 400 mand og ønskede ikke at angribe uden hovedstyrken. Da Kofoed ved Egeby imidlertid selv observerede den nyopdukkede flåde, rykkede han frem til Rispebjerg. I de samme aftentimer fik Wrangel i Nexø vækket sine folk og bragt dem ombord på skibene. Den første chance var hermed gledet bornholmerne af hænde.

Da man næste dag, den *10. juni*, fik vished for, at den nye flåde bestod af fredelige handelsskibe, rykkede Kofoed mod Nexø, hvor ca. 1000 mand af militsen med 20 kanoner samledes. Men også denne lejlighed forpasses, idet det lykkedes den svenske admiral at udnytte forvirringen blandt bornholmerne. Et brev skrevet af herredskaptajn Sigvard Gagge, der var faldet i svenskernes hænder, med opfordring til overenskomst

under trussel om yderligere vold, blev på rådhuset overbragt militskaptajnerne. Under indtryk heraf gik disse ind på at forhandle, hvad Maccabæus meldte Rosenkrantz. Fra Hammershus besvarede lensmanden meldingen med fornyet ordre til kamp, idet han stillede en undsætning af danske krigsskibe i udsigt.

Lensmandens forestilling gjorde dog intet indtryk på militsofficererne. *11. juni* sluttedes en akkord mellem admiral Wrangel og militsofficererne Maccabæus, brødrene Mads og Jacob Kofoed, ifølge hvilken Bornholm - for at undgå plyndring og andre vidtløftigheder - skulle udrede en brandskat på 10000 rigsdaler, hvoraf de 4000 skulle betales i penge og sølv inden 12 dage, resten erlægges i penge eller varer til nogle købmænd i Lübeck. Samme aften udstedte en række fremtrædende bornholmere en erklæring om, at ovenkomsten var indgået for at beskytte øen mod videre overfald og plyndring, og at de ville stå ubrydeligt sammen, indtil alle krav var opfyldt. Blandt medunderskriverne var også landsprovsten.

Samtidig med at den svenske flåde *12. juni* stod til søs med nordlig kurs, blev militsen trukket ud af sine stillinger, ligesom lederne offentliggjorde akkorden for mandskabet. Reaktionen var forståeligt nok blandet.

Herefter sejlede den svenske admiral sin flåde til Sandvig, hvor en ny landgang fandt sted *14. juni*. Mens skibene ankrede op i Sænebugten, opførte svenskerne en skanse få hundrede meter udfor slotsbroen. Herfra indledte de med to kanoner *16. juni* en *beskydning af Hammershus*, der også blev beskudt fra søsiden. Til rådighed for forsvaret havde Rosenkrantz alene en vagtmester, 58 hvervede bornholmere og en ældre arkelimester, der var den eneste til at betjene bestyknungen; uheldigvis såredes han livfarligt af et af de første fjendtlige skud.

Dermed var ethvert forsvar meningsløst. Efter vedvarende beskydning til næste formiddag gav *Rosenkrantz* - under udsigt til

en storm på fæstningen - op. Samme dag, den 17. juni, kapitulerede Hammershus.

Ved slottet tvang Wrangel 23. juni de hertil stævnede bornholmere til at underkaste sig en *hyldingsed til den svenske krone*. Som kommandant indsattes den skotske adelsmand, oberst *John Burdon*. Nogle dage senere afsejlede admiralen med flåden til Sverige.

Nu kom brutaliteten i højsædet i forsøget på at sikre Hammershus og Bornholm for Sverige. Fæstningen forstærkedes med et kanonbatteri ovenpå smørkælderen og sikrende volde på svage steder. Under påskud af en mønstring blev militsen neden for slottet - tværtimod den indgåede akkord - tvunget til at aflevere våbnene, der førtes til Sverige.

Uden risiko for væbnet modstand udskrev Burdon skatter og afgifter. Da han havde modtaget efterretninger om freden i Brømsebro (13. august), hvorefter Bornholm skulle afleveres til Danmark, skred han til en hensynsløs udplyndring af øen. Medens den sidste del af brandskatten blev afleveret, udskreves yderligere 50 heste til hans dragoner, ligesom militsens kanoner konfiskeredes. Rovet førtes bort fra øen sammen med den inddrevne landgilde (ca. 8800 rdl.). Under plyndringen var enhver modstand blevet knust med hård hånd.¹⁵⁹

Atter dansk styre

Da Christian IV fik underretning om disse begivenheder, vendte hans vrede sig især mod Rosenkrantz, som kongen - i et brev til rigets kansler - benævnte »Mosjø Skramhans, som slap Bornholm.« En kongelig kommission afsendtes for at udrede de nærmere omstændigheder. Den modtog 8. november *indbyggernes troskabsed*. Bornholmere kunne atter ånde lettet op. Men mindet om det lovløse svenske regimente holdt sig i manges erindring og var ikke glemt 13 år senere, da øen blev afstået til Sverige.

I dagene forud havde kommissærerne ind-

samlet et større skriftligt materiale fra hovedaktørerne så vel som fra andre fremtrædende bornholmere om begivenhederne i juni. På dette noget usikre grundlag mente kommissionen at have belæg for anklager mod nogle af officererne. De arresteredes nu og førtes efter en måneds fangenskab på Hammershus til ophold i Blåttårn. Nogenlunde samtidig var også Rosenkrantz blevet anholdt.

Da *herredagen i København 4-6. maj 1646* til kongens fortrydelse frikendte Rosenkrantz, nedsattes på hans foranledning *straffene* for de kompromitterede militsofficerer. Maccabæus, Mads Kofoed og Gagge slap således alle med landsforvisning og konfiskation af deres gods, hvad også gjaldt få andre. Nogle døde senere i udlændigheden, hvorimod de adelige Maccabæus og Gagge under den næste konge fik lov til at vende hjem, hvor deres hustruer fortsat sad på arvegodset. Alene Peder Olsen fra Hasle slap fri for videre tiltale.¹⁶⁰

Den nye lensmand, den kun 30-årige *Ebbe Ulfeldt (1646-51)*, der var gift med Christian IV.s datter Hedvig, blev et ubehageligt bekendtskab for bornholmerne. Med en overvejende militær karriere bag sig, hvor han i den sidste krig med dygtighed havde optrådt som generalmajor i Skåne, manglede han dybere forståelse for sin lensmandsopgave. Hans i ny og næ udtalte vilje til at bistå indbyggerne i deres vanskeligheder overskyggedes af en brøsig facon, udsprunget af et iltet temperament. Forvaltningen overlodes i vidt omfang til fogder og skrivere, der ofte var mere indstillet på at pleje egne interesser. Følgen blev misfornøjelse, klager og uro.

Forståeligt nok søgte Ulfeldt at effektivisere militsen. Men de nye officerer og befalingsmænd, der tilførtes, var ofte fremmede, gerne tyskere. Til deres gårde pålagdes ægter og andet hoveri. Herredernes andragende om fritagelse herfor (1647-48) vandt intet gehør i regeringen. Men da kongen befalede skat-

tebønderne at aflønne den 120 mand store slots garnison, synes den forudgående udarbejdelse af en ny jordebog over selvejerbrugene 1646 at have foranlediget lensmanden til i stedet at påligne hver gård en rdl. til underhold for landskompagniernes befalingsmænd. Efter klager fritog en landstingsdom dog helt bønderne for denne byrde.

Underholdet af de ryttere, som Ulfeldt hvervede (1646), pålagdes vornedbønderne. Ved vægring fik bonden opsagt sit fæste - aldeles i strid med den traditionelle ordning (fra 1579). Men også her kom landstingsdomme imidlertid de pågældende til hjælp.

Også Ulfeldt foretog udbedringer på Hammershus. Disse indebar bl.a. ændringer i Manteltårnets nedre etager og indretning af faciliteter til vagtmester og arkelimester over henholdsvis slotsport og i Blommetårn. Men heller ikke den kongelige svigersøn fandt slottet egnet som bolig. Han flyttede snart til Simblegaard i Klemensker, der nu blev det standsmæssige sæde for lensmandsægteparret. Følgen blev øget hoveri for sognets bønder. De genstridige afstraffedes med træhest og andre fremmedartede metoder.

Da folkene på Hammershus for alvor kom i søgelyset ved en dom, der 1648 gav bønderne medhold i klager over falsk vægt og mål ved afleveringen af smørskyld, begyndte grunden at skride for Ulfeldt. Skreddet tog fart i tiden efter tronskiftet samme år.

Den nye konge, Frederik III (1648-70) indledte snart et opgør mod det af faderen skabte »svigersønneparti«, som Ulfeldt tilhørte, og som i kraft af sin store indflydelse i det adelige rigsråd var en spændetrøje for hans egen kongemagt.

Det følgende år (1649) udbad kongen sig lensmandens udtalelse om en række klager over hans forvaltning. Den påfølgende herredag i København, hvortil også bornholmske udsendinge var kommet, fastslog, at bøndernes ihærdige hjælpere i kampen mod

Ulfeldt, hasleborgmesteren Peder Olsen, der også virkede som landstingsskriver og skriver i Vestre og Nørre Herred, men som var blevet fjernet fra stillingerne af lensmanden, straks skulle genindsættes. Ligeledes erklærede rigets højesteret de domme lovlige, som landsdommeren Hans Pedersen havde afsagt til fordel for de forulempede bønder. Tilmed fik han nu Olsen som sættelandsdommer. Men da kancelliet derpå påtvang Ulfeldt Rosenkrantz' tidligere ridefoged, Peder Jensen, blev denne imidlertid omgående afsat af lensmanden.

I sommeren 1650 indså også Ulfeldt, at stillingen var uholdbar. På hans anmodning sendtes en kommission herover for at fælde dom mellem ham og hans mange fjender. I september behandlede kommissionen, der logerede på Hammershus, 82 klagemål. Flere var fremført af kvinder. I de fleste tilfælde fik klagerne medhold og tilkendtes erstatning. Herefter mente Frederik III at måtte fjerne Ulfeldt. Efter nytår opsagdes han med virkning fra 1. maj. Sit senere virke fandt han i svensk tjeneste.¹⁶¹

I hans sted udnævntes Københavns statholder, senere rigshofmester *Joachim Gersdorf* (1651-58). Da han ikke selv kunne opholde sig herovre, tillodes det ham at styre lenet med stedfortrædere. På slottet, der atter plagedes af forfald, tog lenssskriveren, Lauritz Winther, ophold, mens militsens kommandant, oberstløjtnant Albert Friis, boede i Rosengården.

Der indtraf nu nogle få fredelige år, der imidlertid brat afbrødes august 1654, da en *ny pest* bredte sig fra Nexø. Inden den havde raset ud *marts* 1655, opgives henved 4900 mennesker at være bortrevet. Det svarede - lig katastrofen 1618 - til mellem to femtedele og halvdelen af befolkningen. Af øens i alt 15 præster blev de 6 ofre under epidemien. Når 463 af samtlige mere end 800 bøndergårde fik nye ejere mellem 1650 og 1658, må forklaringen oftest søges i netop denne katastrofe.

Under indtryk af den latente modsætning til Sverige ofredes fortsat en del opmærksomhed på militsen. Således pålagde kongen købstæderne at afholde årlige øvelser og mønstringer, ligesom kystbyerne måtte stille matroser til flåden. Efter Sveriges overfald på Polen (1655) intensiveredes arbejdet. For hvert af årene 1656 og 1657 afsendtes 24 matroser til flåden. Men nye tanker om et særligt artilleri og et kavalleri herovre virkeliggjordes derimod ikke.

Også bornholmere deltog i *stændermødet 1657 i Odense*, der bevilgede midler til et angreb mod Sverige. Men heller ikke under *1. Karl Gustavkrig (1657-58)* mærkede øboerne meget til fjendtligheder. Militsen blev sat i beredskab, mens skanser og batterier udbedredes. På reden ved Nexø kunne man iagttage den danske flåde i juni med Frederik III ombord, siden i august, da syge og sårede blev landsat og kom under behandling af byens kirurg. Samtidig blev Albert Friis med 400 mand af militsen indskibet for at deltage i en landgang på Rügen, der dog senere opgaves. Det var første gang, bornholmske militssoldater blev udskrevet til udenøjs krigstjeneste.¹⁶²

Mod forsvenskning

Ved Roskildefreden 26. februar 1658 blev Bornholm som de øvrige østdanske landsdele *afstået til Sverige*. Som følge af isvinteren vidste man intet herom på øen. Først 16. april indløb den første underretning om afståelsen - muligvis med en fiskerbåd fra Ysted. Kun fire dage senere ankom Lundebispens påbud, at kirkebønnen nu skulle angå den svenske konge og hans hus, hvad sikkert skete allerede søndagen efter.

Først 29. april - næsten halvanden måned senere end den traktatbestemte skiftedag - fik bornholmerne syn for sagn, da øens nye läns- og slottshövding, den ca. 40-årige oberstløjtnant *Johan Printzensköld (1658)* steg i land og modtog slot og len af Albert Friis. Med sig havde han en beskeden trop-

Fig. 20. Johan Printzensköld. Maleri i olie af ukendt kunstner i svensk privateje. Karl X Gustavs läns- och slottshövding (1658) stod i mere end et par århundreder som indbegrebet af tyrannisk hersker på Bornholm. Først da historikere ved begyndelsen af indeværende århundrede for alvor begyndte at interessere sig for de samtidige kilder, ændredes bedømmelsen af ham radikalt.

pestyrke på i alt 116 mand - i hast samlet fra to fodfolkskompagnier af hvert sit regiment - og en udrustning bestående af 4 lette kanoner med skrabet tilbehør.¹⁶³

Svenskerne tog ophold på Hammershus, der nu var i en ynkelig forfatning. Egnen til menneskebolig var sluttet ikke. Det meste af taget var blæst ned, slotsbygningens teglstensmure var ødelagt foroven, men kampestensfundamenterne skønnedes at kunne reddes. Indvendig styrtede hvælvene så at sige dagligt ned, og i beboelsesrummene angaves alene to værelser brugbare.

Fra starten iværksatte läns- och slottshövdingen derfor en reparation af det mest nødtørftige. Ringmurene blev forsynet med tørv, en skanse udenfor slotsporten istandsattes, ligesom der anlagdes to batterier med

volde og mure. Men de uhensigtsmæssige indkvarteringsforhold var en stor del af forklaringen på, at den tyfuslignende sygdom, der allerede havde været tilstede i garnisonen ved dens afrejse fra Sverige, greb om sig efter ankomsten til Bornholm og kun to måneder senere havde krævet de første tre dødsopfre.

Som forgængerne fandt også Printzensköld slottet uegnet som bolig. Efter udbruddet af den næste krig med Danmark (august) tilstod kongen ham brugsretten til Simblegaard. Men nogen langvarig fornøjelse fik han ikke af denne.

I dagene 11-17. maj var rådhuset i Rønne ved nuværende Storegade rammen om et møde mellem Printzensköld ledsaget af fogden, Johan Sylvius, og de bornholmske embedsmænd med repræsentanter for stænderne. Her blev svenskerne underrettet om forholdene på øen. Under mødet sporede ingen mislyde; tværtimod søgte nogle bornholmere at udnytte lejligheden til fremme af egne særinteresser. Det indsamlede materiale afsendtes efter mødet til både regeringen i Stockholm og generalguvernementet over de nyerrhvervede landskaber i Malmö, der var Printzenskölds overordnede embedsmyndighed. Der dannede det grundlag for administrationen af øen.

Ugen efter, 25. maj, aflagde en 74 mand stærk delegation fra Bornholm *hyldingsed* til kong Karl X Gustav (1654-60) på rådhuset i Malmö. At den edsmottagende »skånske kommission« talte den tidligere rigshofmester Corfütz Ulfeldt, der som fætter Ebbe var trådt i svensk tjeneste, glemte bornholmerne ikke. Hermed var den formelle overgang til Sverige beseglet.

Under de svenske forberedelser til overtagelsen af de tidligere danske landsdele var det blevet bestemt, at programmet her på Bornholm som i det øvrige Skåneland skulle sigte mod en *indlemmelse i det egentlige Sverige* (»inkorporering«) med den *gennemførte ensartethed* (»uniformitet«) som

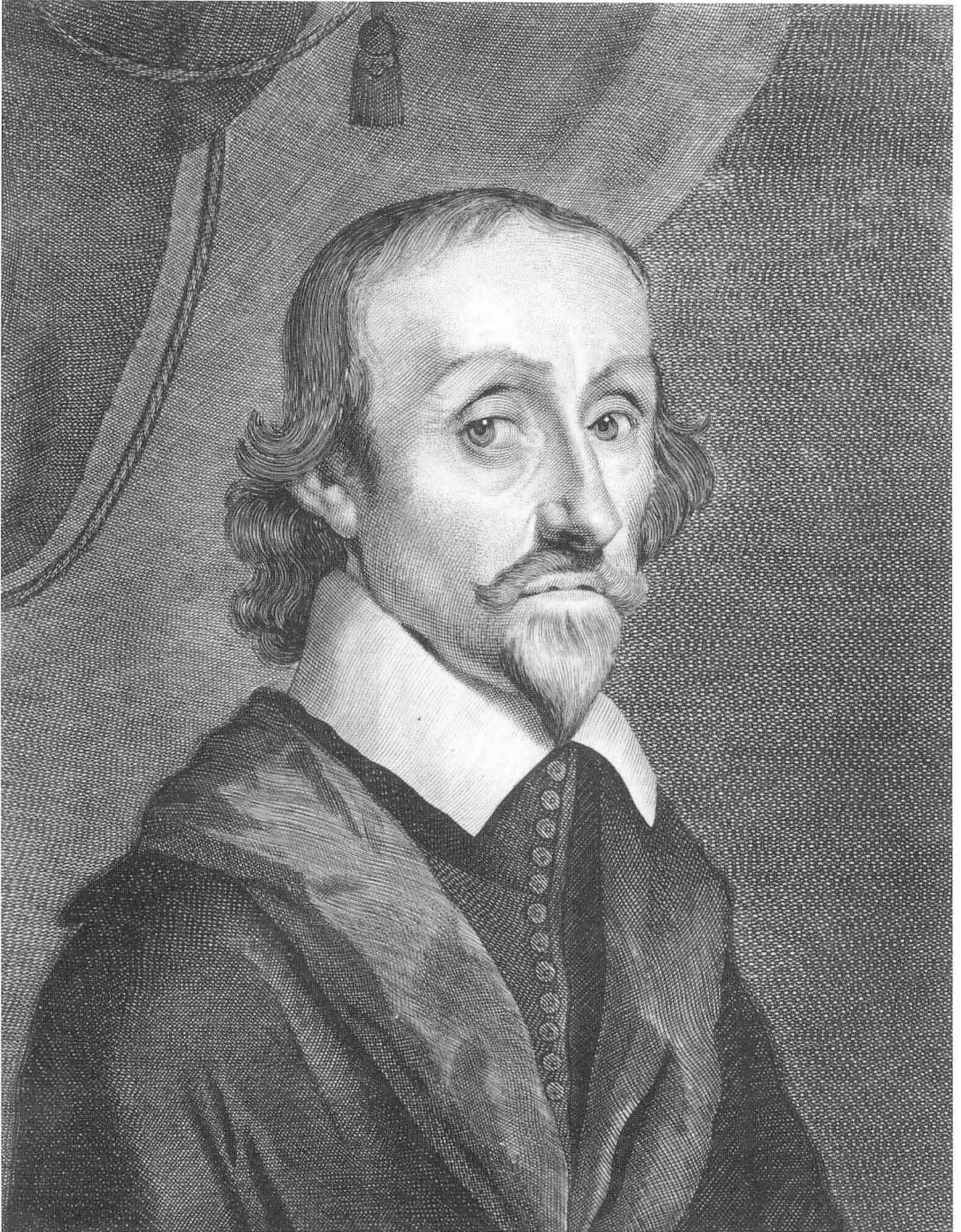
det endelige mål. Men samtidig var man sig den øjeblikkelige stemning i befolkningerne bevidst. Derfor skulle gennemgribende ændringer først indføres, når de blev aktuelle.

Således adskilte de følgende måneders svenske styre af øen sig ikke nævneværdigt fra det danske. Med udgangspunkt i materialet fra Rønnemødet bestræbte regeringen sig *foreløbig* på at videreføre lenet i *vante baner*. Skønt Printzensköld, der ikke kan have været uvidende om mange bornholmeres indstilling overfor Sverige efter Burdons fremfærd tretten år før, i starten opfattede bornholmerne som ukultiverede og stridbare, forvaltede han sit embede på en pligtopfyldende og dog hensynsfuld måde. Men at han i bornholmske øjne blev gjort ansvarlig for upopulære foranstaltninger var uundgåeligt.

Sverige var fortsat i krig - tilmed på flere fronter - med Brandenburg, Østrig og Polen, ligesom forholdet til Rusland var uafklaret. Det stillede store krav til *udskrivninger* af soldater til hærene hinsides Østersøen og indtægter til brug for kronen i al almindelighed. Dette mærkedes snart her på øen.

Således blev det bedste mandskab, 350 mand bønderkarle, udtaget som *fodfolk* i juli og afgik straks fra Rønne til Stettin. Under forberedelserne lykkedes det läns- og slotshövdingen, trods kongens udtalte ønsker om flere soldater, at fastholde antallet under henvisning til behovet for arbejdskraft på selve øen. I oktober udvalgte og afrejste 45 præste- og sogneryttere med heste og god mundering til Riga. Ved denne lejlighed udskrev Printzensköld selvstændigt 5 mand mindre end beordret ud fra overvejelser i hvert enkelt tilfælde; således slap Røpræsten for udskrivning, da hans gård og bohave for nylig var brændt. Endelig blev i november 40 *matroser* ført til Ysted under opsyn af slotsgarnisonens næstkommanderende kaptajn, da uroen i den skånske befolkning forekom at være en risiko for den videre transport gennem landsdelen. Denne gang afle-

Fig. 21. Rigsråden Christen Albertsen Skeel. Stik af Haelwegh ca. 1655-59. Den kgl. Kobberstiksamling. Efter alt at dømme var Skeel i efteråret 1658 i det belejrede København ophavsmanden til tankerne om en dansk modoffensiv i både de afståede og besatte landsdele.

verede läns- och slottshövdingen et par mand flere end det befalede.

Som helhed oversteg de samlede militære udskrivninger de danske fra det foregående år med henvend 30 mand. Kortvarig og sporadisk modstand opstod alene i forbindelse med fodfolksudskrivningen. Men set i lyset af den aktuelle situation - forberedelserne til og iværksættelsen af nye militære anstrengelser - var stigningen ikke voldsom.

Tilsvarende opkrævedes skatter og afgifter, der blev ført bort fra øen. I oktober afsendtes af *landgilden* 587 $\frac{1}{2}$ tdr. havre til Stockholm. Samtidig sendtes 50 tdr. smør til salg i Lübeck, mens man i november fragtede 80 tdr. af samme artikel til Malmö. De udskrevne kvanta var godt og vel halvdelen af det, styret havde krav på. Af *kongsskatten* overførtes i november i alt 1253 rigsdaler og dukater - noget under halvdelen af udbyttet året før. Hvad endelig angår den ekstraordinære *munderingskontribution* på 1000 par strømper, sko og skindbukser til militæret, der var udskrevet i den danske tid, indkom kun 720 par af hver artikel. Heraf afsendtes i oktober til det udskrevne bornholmske fodfolk 350 sæt via Stettin og 250 sæt til Malmö.

På det fiskale område var det svenske provenu markant mindre end det danske. Pesten få år før, et udførselsforbud i sommermånederne og de store udskrivninger af mandskab er den væsentligste forklaring på øens svækkede beskatningsevne.

Sideløbende arbejdedes dog på forsvenskingsprogrammet. Efter Rønnemødet havde regeringen oprettet et nyt bogholderembede for Bornholm og Blekinge. Fra sensommeren besøgte dets indehaver, Johan Nilsson, de enkelte bornholmske jordbrug og optegnede deres skatter og afgifter. Herefter videreførtes arbejdet i Malmö - også på den anden side af den bornholmske frigørelse. Resultatet, *jordebogen af 1658*, viser, at man i overgangsfasen ville bygge på de danske forlæg, men i en ny, svensk udformning.

Den gennemførte omskrivning bryder med det overtagne system i bestræbelserne på at opnå et større overblik og en bedre orden i fremtidens svenske skatteforvaltning.¹⁶⁴

Sammensværgelse og opstand

Alt åndede tilsyneladende fred og ro helt ind i november, da Hammershusstyret brat foruroligedes af en radikalt ændret holdning fra indbyggernes side. Utilslørede trusler mod slotts- och länsövdingen gik nu hånd i hånd med bøndernes vægning mod skattebetaling. End ikke præsterne syntes velvilligt

Fig. 22. Rigshofmester Joachim Gersdorff. Stik ca. 1655 af Albert Haelwegh. Frederik III.s ledende minister, der 1651-58 også var den sidste danske lensmand på Hammershus før afståelsen til Sverige, spillede fra det belejrede København en central rolle i modstandsarbejdet mod de nye svenske myndigheder både i Skåne og på Bornholm. Sidstnævnte sted var flere af de sammensvorne mænd i hans tjeneste. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

stemte over for den svenske konge og krone.

Stemningsskredet var foranlediget af, at Hasles borgmester, den nu næsten 50-årige Peder Olsen, ved månedens midte havde modtaget *Frederik III.s åbne brev af 8. november*. Her opfordrede kongen bornholmerne til at foranstalte et oprør mod svenskerne og sikre sig Hammershus; til gengæld fik de løfte om privilegier. Henvendelsen var et udslag af den danske regerings desperate virksomhed siden den belejring i august af hovedstaden, hvormed Sverige åbnede 2. *Karl Gustavkrig (1658-60)*. Foruden forsøg på at rejse indbyggerne i de afståede landsdele mod fjenden, omfattede den en tilnærmelse til Rusland om militært samarbejde og et tilbud til Lübeck om en pantsætning af Bornholm mod forsyninger til København.

I løbet af de næste par uger dannedes i dølgsmål en *sammensværgelse* af fortrinsvis borgere i Hasle og Rønne. Rygraden udgjordes af magistraterne med forgreninger til fogder, præsteskab og frimandskredse. I den ledende haslegruppe sad iøvrigt mænd, der stod i tjenesteforhold til rigshofmesteren, øens sidste danske lensmand. Flere af de implicerede havde - som ankermanden Olsen - knap seks måneder tidligere deltaget i hyldingen i Malmø. Om disse ting vidste Printzensköld naturligvis intet, skønt han i sine samtidige indberetninger hjem udtalte frygt for sit liv og dvælede ved sygdom og død i sin decimerede garnison af uerfarne folk, slottets forfald, mangel på svenske artillerister og ryttere og savnet af sin næstkommanderende.

Planen forudsatte bistand af danske soldater, men gik ellers ud på, at Olsen - under dække af Printzenskölds tillid til ham - skulle indbyde svenskeren som gæst til sig i Hasle. Her ville man bemægtige sig hans person for således at sikre sig slottet uden modstand. Dette gidselstagningsprojekt åbenbarede to mænd, der var udsendt fra

Fig. 23. Jens Pedersen Kofoed. Miniature i olie af ukendt kunstner. Portrættet er vort eneste af en deltager i den opstand, som gav den afbildede hæderstitlen »Bornholms Befrier». Det er dog - som det ses af den latinske tekst under slægtsvåbnet - malet flere år senere, da Kofoed var 55 år gammel. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Olsen og Claus Kam, Rønnes yngste borgmester, fortroligt under *forhandlinger efter 23. november med den danske gesandt, Hans Oldeland*. Denne havde netop med en lille eskadre søgt læ for uvejret under kysten nord for Rønne på sin ambassade til den russiske czar. Men Oldeland afslog den bornholmske anmodning om at skride til handling her og nu, dog forsynede han inden sin afrejse 4. december de bornholmske kontaktmænd med et *brev til indbyggerne*, der gentog kongens appel om opstand. Også denne skrivelse tilgik Olsen. Vel ankommet til Danzig orienterede gesandten 11. december sin regering om situationen på øen.

Få dage efter samtalerne ombord på gesandtsens skib, 8. december, slog sammensværgelsen til. Denne dags formiddag red Printzensköld uden egentlig eskorte ud fra

Hammershus og dukkede uventet op i Hasle. Det kom bag på de sammensvorne, der ikke havde gjort anstalter til planens udførelse. Tilmed resulterede svenskerens møde med borgmesteren i skænderi.

Da läns- och slottshövdingen havde genoptaget sit ridt mod Rønne, skred de sammensvorne til handling. Improvisationer prægede virkeliggørelsen af den amputerede plan. Først da en forudsat beredskabsstyrke af ryttere endnu ikke var samlet hos sognepræsten i Nyker, da haslekøbmanden Jens Kofoed og hans sognepræst Poul Ancher med slæde ankom hertil. Senere da Kofoed som aftalt i Hasle fik føling med en lille gruppe sammensvorne herfra i den nærliggende Skuleskov. Dels havde Printzensköld allerede passeret stedet, dels havde Gersdorfs forhenværende foged, Jens Risom, i skyndingen glemt sit gevær (!). Sidst, men ikke mindst ved det fejlslagne forsøg på at arrestere läns- och slottshövdingen.

Printzensköld var i mellemtiden ankommet til Rønne, hvor han som ellers tog ind til byens ældste borgmester, Peder Larsen Møller, i dennes gård tæt ved rådhuset. Her blev han imidlertid anholdt kort efter af Kofoed, Risom og Hasles byfoged, Niels Gumløse, og nogle flere, dog ikke uden modstand. Men da han derpå blev ført ud på gaden for at føres i arrest på rådhuset, blev han skudt ned af rønnekøbmanden Villum Clausen.

Fiaskoen var åbenbar, men netop denne omstændighed tvang lederne til at føre den påbegyndte aktion igennem. Medens der iværksattes en klapjagt på svenskere, der kunne røbe det passerede, blev Olsen i hast orienteret. Samtidig var Kofoed og Gumløse i aftentimerne travlt beskæftiget med at samle et opbud fra Vestlandet, der efterhånden togede mod Rutskirke. Overalt var kirkeklokkernes klemten signalet, kun i Rutsker blev Ancher nødsaget til at sende bud til bønderne på grund af Hammershus' nære

beliggenhed. En fortrop af styrken gennemførte under Kofoeds ledelse i nattens mulm og mørke en belejring af slottet. Undervejs pågreb man den svenske artilleriløjtnant - uden hvilken fæstningsskytset var ubrugeligt.

I morgentimerne 9. december ankom resten af styrken fra Nørre herred og Hasle med Gumløse, Olsen og Ancher. Inden Vestre herreds bønder og rønneborgerne under Kam havde indfundet sig, indså den kommanderende svenske løjtnant, Pär Lagman, situationens håbløshed - uden øverstbefalende, næstkommanderende og med kun ca. 60 overlevende, demoraliserede soldater og et uanvendeligt artilleri. Efter en opfordring til overgivelse fra Olsen og Ancher kom underhandlinger i gang. Samtalerne sluttede hen under aften med en svensk *kapitulation*. Slotsnøglen overdroges til bornholmerne, og garnisonen vandrede i fangenskab.¹⁶⁵

Fra stændermagt til kongemagt

Den følgende dag, 10. december, afholdtes et *stændermøde* ved Hammershus. Sikkert under Olsens ledelse overdrog deltagerne Kam den civile forvaltning af landet og Kofoed den militære kommando på slottet. Sandsynligvis udformede man også et udkast til en henvendelse til den danske regering om hurtig hjælp. Dette fik 13. december sin endelige skikkelse i form af en *anmodning* fra stænderne om at nyde kongelig beskyttelse og »gode danske« love og privilegier, dvs. en *genindtræden i det danske valgkongerige*, de havde kendt før afståelsen. Endelig valgte forsamlingen formentlig også den delegation, som skulle overbringe henvendelsen til regeringen.

Samtidig satte man øen i forsvarsberedskab i det tilfælde, at svenske skibe skulle dukke op. Sideløbende gennemførtes foranstaltninger for at hindre svensk fangeflugt. Endelig måtte opstandslederne sikre sig tilslutning fra Østre og Søndre Herred. Søn-

100.
100.

Ejeren fremkommer. ¹¹ Ogsaa med Indførelse
 fangt kongen & Kongen: mynion alle af de konger,
 Et det maatte være af til gæsten, og fangt
 kongen & Kongen: til glæde og gode, og Kongen
 Allermest til tillid alle af kongen. ¹¹ ¹¹
 I hilsning af kongen & Kongen: alle konger
 Kongen & Kongen: alle konger Kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: alle konger December

Anno 1658, p

D. Kongen & Kongen:
 af kongen & Kongen:
 kongen & Kongen:

Kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:

Kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:

Kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:

Kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:

Kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:
 kongen & Kongen: kongen & Kongen:

Fig. 24. Udsnit af det bornholmske gavebrev 1658 med de udstedende 11 opstandsdeltageres underskrifter. Dokumentet var det formelle udtryk for den manipulering med bornholmerne, hvorved kongen uden om rigsrådet sikrede sig arveret til øen, der herefter styredes enevældigt.

dag 13. december påhørte menighederne atter den danske kirkebøn fremsagt fra prædikestolene. Det betimelige heri viste sig i juledagene, da en svensk undsætningsstyrke, der bestod af 57 smålandske ryttere med 43 heste, ledsaget af slottets næstkommanderende, uventet ankom til øen. Men det lykkedes bornholmerne at lokke styrken i baghold.

Nogle dage før, den 20. december, var den halve snes mand stærke delegation - alle opstandsdeltagere - afrejst fra klippeøen med rønneskipperen Herman Bohns skude. Efter kun et døgn sejlads ankom selskabet til det belejrede København, hvor det opholdt sig fra 21. december til 5. januar 1659.

Som sikkert det første efter ankomsten fremførte bornholmerne deres ærinde. Det medbragte bønsskrift - som krønikeskriveren Ravn senere benævnte »Bornholms Manifest« - overdroges til *Frederik III*, der gjorde det til genstand for nærmere studium i sit kammer. Derimod *inddrog* han *ikke rigsrådet* i sine overvejelser om øens fremtidige status.

Efter bornholmsk ansøgning udnævntes 24. december oberst Michael Eckstein - Simblegaards sidste danske bruger - til kommandant på øen. Han gik straks i gang med at forberede den militære undsætning af øen. Under hovedstadsopholdet modtog flere bornholmere kongens belønning for deres indsats. Således udnævntes Olsen til landsdommer, ligesom Peder Jensen genindtrådte i sin gamle ridefogedbestilling under Rosenkrantz. Hermed havde kongen vundet fremstående bornholmere for sig.

Som kronen på værket lod *Frederik III* 29. december delegationsmedlemmerne underskrive et gavebrev, der var udarbejdet til lejligheden i det kongelige kammer. Heri overdrog de 11 opstandsmænd Bornholm »Gandsche« til kongen og hans arvinger »for Euindelig Arff och Eiendomb at Følge,« ligesom de lovede efter hjemkomsten at indhente deres landsmænds bekræftelse

herpå. Med andre ord skænkede de øen som arvelig besiddelse til kongen og hans arvinger, idet Bornholm således opfattedes som et *fra riget adskilt land*, unddraget rigsrådets beføjelser.

Tilsvarende kvitterede *Frederik III* for den stedfundne modtagelse af øen. I sit åbne brev herom stillede han dem, der havde ladet sig bruge i løsrivelsesværket, privilegier og benådnings i udsigt og opfordrede dem også i fremtiden til at holde fjenden borte.¹⁶⁶

ENEVÆLDENS AMT

»...og endog Slottet synes noget forfaldet udi sig selv, saa er det dog ikke at undre paa, eftersom det er over 500 Aar gammelt og maaske ikke udi lang Tid derpaa noget synderligt renoveret, forbedret eller bekostet...«
(Rasmus Pedersen Ravn:
Chronica Borringiaca ca. 1670).

Historieskrivningen har ikke i samme grad været optaget af Bornholms historie i den sidste menneskealder af Hammershus' funktion som fæstning som af de foregående perioder. Det skyldes sikkert, at det nu stort set var slut med ødelæggende krige og andre dramatiske forstyrrelser af øboernes fredelige liv. Mere end før er Zahrtmanns hovedsyn toneangivende: Trods gaven til den danske konge påførtes øboerne ofte urimelige byrder af et uforstående enevældigt styre; ved adskillelsen fra Skåne var afstanden til resten af riget øget. Bornholmerne var derfor fortsat overladt til sig selv. Dette grundsyn er ikke blevet væsentligt antastet af senere historieskrivere.¹⁶⁷

Inden delegationens afrejse fra København ombord på den flåde, der 6. januar 1659 landsatte Eckstein og hans tropper på 200 mand fodfolk og 30 ryttere i Nexø, havde *Frederik III* indledt sit styre på Bornholm. Fra starten demonstrerede kongen, at i hvert

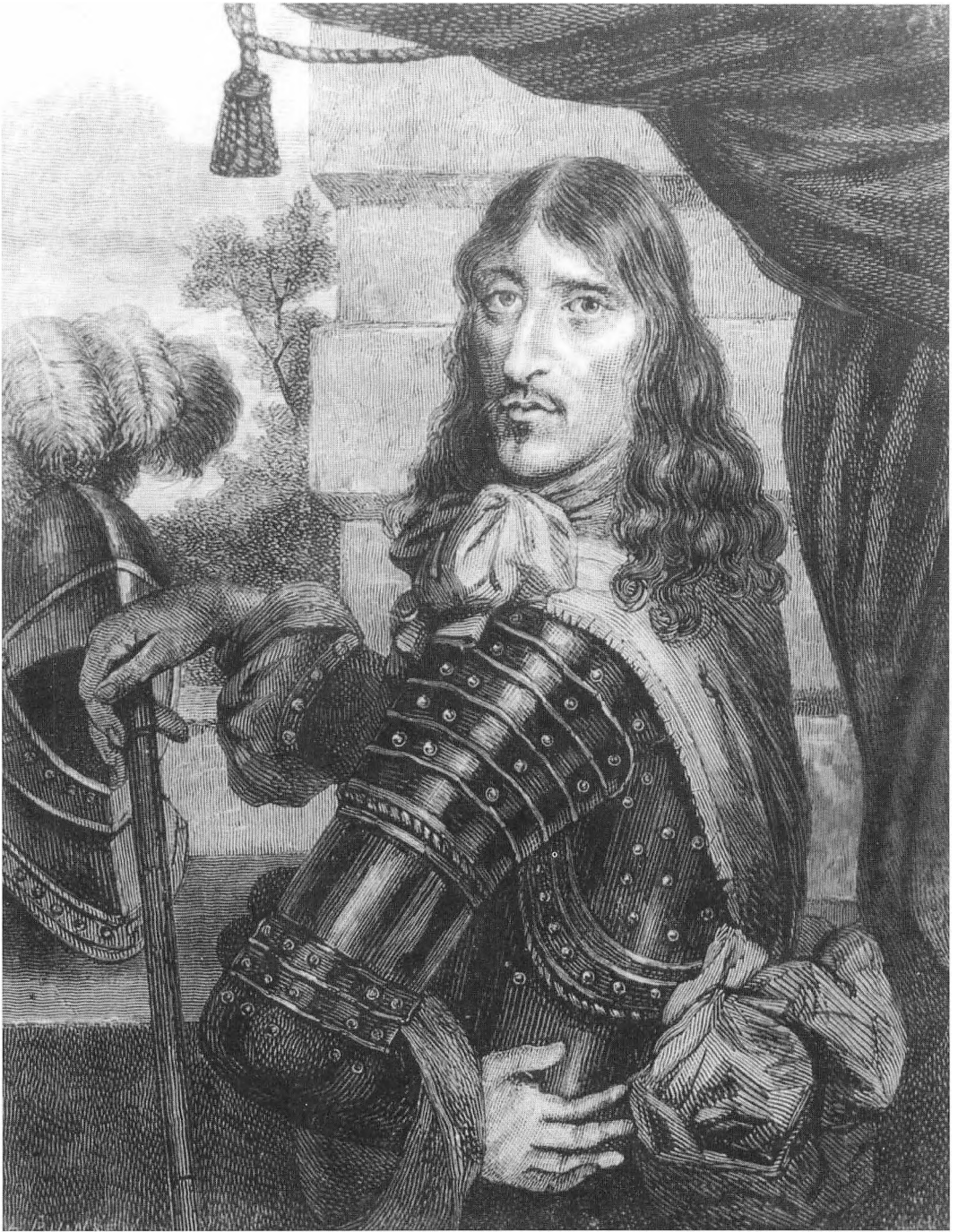

Fig. 25. Generalmajor Adolph Fuchs. Kobberstik på Bornholms Museum. Den tapre og energiske forvarer af Christianshavn under stormen på København (febr. 1659) blev som guvernør på Bornholm (1659-62) især kendt som brutal fangevogter for Corfitz Ulfeldt og Leonora Christine under deres fangenskab på Hammershus.

fald han tolkede sin arveregering som *faktisk enevælde*.

Kongeligt styre og nye krav

Den nye ridefoged ankom med en række kongelige ordrer, der bl.a. omfattede en ekstraordinær pengeskat af bønderne til underhold af den overførte militærstyrke og leverancer af smør og andre varer til hovedstaden, der skulle afdrages i landgilden. Men snart samledes disse pålæg i en fast månedsskat, der ikke hindrede nye ekstraordinære byrder.

På et *stændermøde 19. januar* gav den fuldtallige forsamling i *enslydende* dokumenter, der var udformet til lejligheden i København, sin *tilslutning til gavebrevets indhold*. Men samtidig udtrykte den også håbet om, at kongen ikke igen ville afstå øen. Denne anmodning fulgte kongen i maj i et »forsikringsbrev.« Hele denne farce tjente dog især som forberedelse til de kommende fredsforhandlinger med Sverige.

Med denne godkendelse af delegationens forhandlingsresultat i hovedstaden var det formelle grundlag for kongens styre på plads. Fra nu af repræsenteredes øvrigheden af en kongeligt udnævnt *guvernør*, der med enevældens indførelse i det øvrige land (1660) kaldtes *amtmand*, og hvis embede herovre i perioder ikke klart var adskilt fra kommandantens. Siden april var den første flamlænderen *Adolph Fuchs (1659-62)*, der som Christianshavns kommandant havde udmærket sig under stormen på København i februar. I udnævnelserne pålagde kongen ham bl.a. en udbygning af Hammershus og kystforsvaret samt sømmelig adfærd over for indbyggerne. Alligevel kom han ofte på kant med både disse og underordnede embedsmænd, især ridefogden, der nu kaldtes amtsskriver. Særligt kendt er hans brutale fremfærd overfor Corfitz Ulfeldt og Leonora Christine under deres fangenskab på slottet fra juli 1660 til december 1661.

Danmark var fortsat i krig med Sverige.

En svensk flåde lagde sig 4. juli udfor Allinge og iværksatte en beskydning af byen. Men det *lykkedes Eckstein og militsen at afværge angrebet*. Bortset fra et mislykket forsøg på ved agitation at få befolkningen til at slutte sig til Sverige (i april) gjorde svenskerne ikke yderligere anstalter under denne krig.

Kommandanten var den drivende kraft i genrejsningen af øens forsvar. Militsen genoprettedes i en forstærket udgave, idet den nu fik et særligt by- og birkekompagni for Hammershus Birk med fiskerlejerne Allinge og Sandvig, et rytterkompagni og en artilleriafdeling.

Ved freden i København maj 1660, der sluttedes på grundlag af Roskildefreden, fastsloges, at der skulle forhandles en særskilt akt om Bornholm. Øen var traktatligt svensk, men Frederik III kunne beholde den til 24. juni 1661, da den skulle gives tilbage til Sverige, hvis der ikke forinden var opnået enighed om et dansk køb. Efter besværlige forhandlinger blev det i en *traktat 3. juli i Stockholm* mellem Frederik III og Sverige bestemt, at den danske konge som *vederlag* skulle betale *8500 tdr. hartkorn* for øen og samtidig love aldrig at afstå den til en fremmed magt. Herefter afkøbte kongen beløbet af danske adelsmænds godser i Skåne for *5 tdr. guld* eller 500000 rigsdaler. Først nu var øen folkeretligt sikret for Danmark.

I de følgende fredsår luftede indbyggerne ofte deres misfornøjelse med de ekstraordinære pålæg. Således fremkom oktober 1661 udbredte klager over byrderne til de hvervede soldater, ikke mindst rytteriet. Ubehagelig for guvernøren blev imidlertid også hans fremfærd over for bornholmerne og sammenstød med amtsskriveren, der ødelagde ethvert samarbejde. Endelig var forholdene på Hammershus kritisable, idet greveparret Ulfeldt marts 1661 foretog et flugtforsøg, der dog forpurrede af fiskere i Sandvig. Bornholmerne havde ikke glemt Ulfeldts rolle ved hyldingen i Malmø 1658.

Fig. 26. Generalløjtmant Hans Schröder, adlet Løvenhielm. Foto på Bornholms Museum efter maleri på Frederiksborg. Som kommandant og amtmand (1662-73) befandt han sig udmærket på Bornholm i netop de år, hvor ene-vælden for alvor strammede grebet om amt og samfund.

Fig. 27. Genbrug er ingen nymodens opfindelse. De svære plankedøre i Rønnes ældste toldbod, der opførtes 1684 ved havnen til afløsning af Hammershus, antages ligesom dele af husets tømmer at være hentet netop på det sløjfede slot. Foto: Thomas Eske Rasmussen.

Med sin sendelse til Bornholm af grev Christian Rantzau i september sikrede kongen sig en *ny hylding* fra sine arveundersåtter. Herefter forelagde greven på et møde af stænderne i Aakirkeby i oktober kongens krav om betaling for tilbagekøbet af øen (de 500000 rdl. med påløbne renter). Efter et ny møde samme måned fik øboerne dog reduceret denne ekstraregning betragteligt. Det følgende år (1662) blev 6840 rdl. indkrævet efter kongelig ordre. Endelig ofrede Rantzau under sit ophold megen tid på at presse

det ulfeldtske ægtepar til yderligere indrømmelser til kongen, hvem han anbefalede at fjerne Fuchs som guvernør. Det skete i forbindelse med fangernes afrejse fra Hammershus kort før jul.¹⁶⁸

Han efterfulgtes i marts af Hans Schröder (1662-73), adlet Løvenhielm (1669), der fandt sig godt til rette i embedet. Hans militære interesse - under krigen havde han forsvaret Møen mod svenskerne - udmøntedes i en styrkelse af militsen med et tredje hvervet landskompagni, Livkompagniet, der stil-

ledes under kommando af chefen for slotsgarnisonen, den såkaldte vicekommandant (1666).

Trange tider

Det danske samfund arbejdede tungt i disse år. Vor ø var ingen undtagelse. *Vigende eller direkte faldende priser* på landbrugsvarer og et voksende ødegårdsproblem efter sandflugt var alvorlige symptomer, der også øgede presset på udmarken. Dertil et vedvarende skattetryk med ekstraordinære pålæg ledsaget af nye som sise og stempelskat. Henvendelser til kongen medførte en overgang mindre nedsættelser i månedsskatten (1662 og 1666). Men den nye jordebog 1664 lagde til gengæld ved sin omregning af landgildeydelse til hartkorn tungere byrder på de jordbrug, der var henvist til kvægavl - det var de fleste - modsat dem, der med fordel kunne opretholde et agerbrug. Periodevis *misvækst*, navnlig i årene 1670-71 som følge af streng vinterkulde og tørke, bevirkede, at heste og kvæg døde, og at hele familier bragtes til tiggerstaven.

Gentagne anmodninger om skattelettelse (1668 og 1670) og udsendte kommissioner (1670 og 1671) afstedkom ganske vist, at kongen påtog sig underholdet af slotsgarnisonen og en nedsættelse af hartkornskatterne (1671). Men skattebyrden forøgedes dog atter efter nye regeringsinitiativer. Først i form af en ny *jordebog 1671*, der også gav voredgårdene numre - dog usystematisk takket være skiftende ejerforhold. Siden ved øens første *matrikel 1672*, der fortsatte det ulige omregningsprincip.

Ikke så sært at *købstæderne stod i stampe*, og at forskellige *misligheder* optrådte, som påtalt af kommissionen 1670 overfor guvernør, officerer og borgere. En forordning 1671 understregede det gamle princip, at samtlige borgere i købstæderne skulle være fælles om skatten, der skulle pålignes af takserborgere. Dette synes især at have voldt vanskeligheder i Rønne, hvor den nye kon-

ge, Christian V (1670-99) nu foranledigedes til at udnævne henholdsvis byfoged og borgmester (1670).¹⁶⁹ Under enevældens strammede greb om stat og samfund måtte århundreders folkelige styre vige.

Løvenhielm efterfulgtes af mecklenburgeren *Martin Barteldt (1674-76)*, der året før havde tiltrådt som kommandant. Næsten fra starten kom han skævt ind på øboerne. Et møde af stænderne i Aakirke juni 1675 under indtryk af den tilstundende *Skånske Krig (1675-79)* med det formål at udforme retningslinjer for forsvaret endte med, at amtmanden gik i vrede. En deputation forelagde i juli i København klager over Barteldts administration og hans nedladende tale om bornholmernes optræden i forbindelse med drabet på Printzensköld. Herefter blev amtmanden endnu i samme måned kaldt til København for at svare for sig. Siden vendte han ikke tilbage.¹⁷⁰

Hans efterfølger, den 44-årige *Thomas Fincke (1676-77)*, der var af universitets-slægt, men adlet (1674), var et anderledes mildt gemyt. I sin korte embedstid virkede han aktivt for at gøre øen til base for den danske flådes virksomhed i Østersøen. Men også mulighederne for at bygge en orlogshavn herovre blev drøftet. 1677 afvistes en *svensk flådes landgangsforsøg* i Osandbugten af militsen, et angreb der muligvis var inspireret af den tidligere præst i Bodilsker og Nexø, Ole Svendsen Lemvig, der siden sin rømning fra øen (1671) havde opholdt sig i Sverige. Dette og det foregående år hjem søgtes øen formentlig af et sidste *pestanfald*, der dog synes at have været begrænset.¹⁷¹

Efter amtmandens dødelige fald med hesten i slotsgården overtog *Christian Gedde (1677-82)* hans stilling. Den myndige guvernør kastedes ud i andre tragiske hændelser, da en *svensk flåde* på 23 skibe, der overførte de kapitulerede garnisoner fra Pommern til Sverige, en decembemat i snebyger og frost kom ud af kurs, hvorved 17

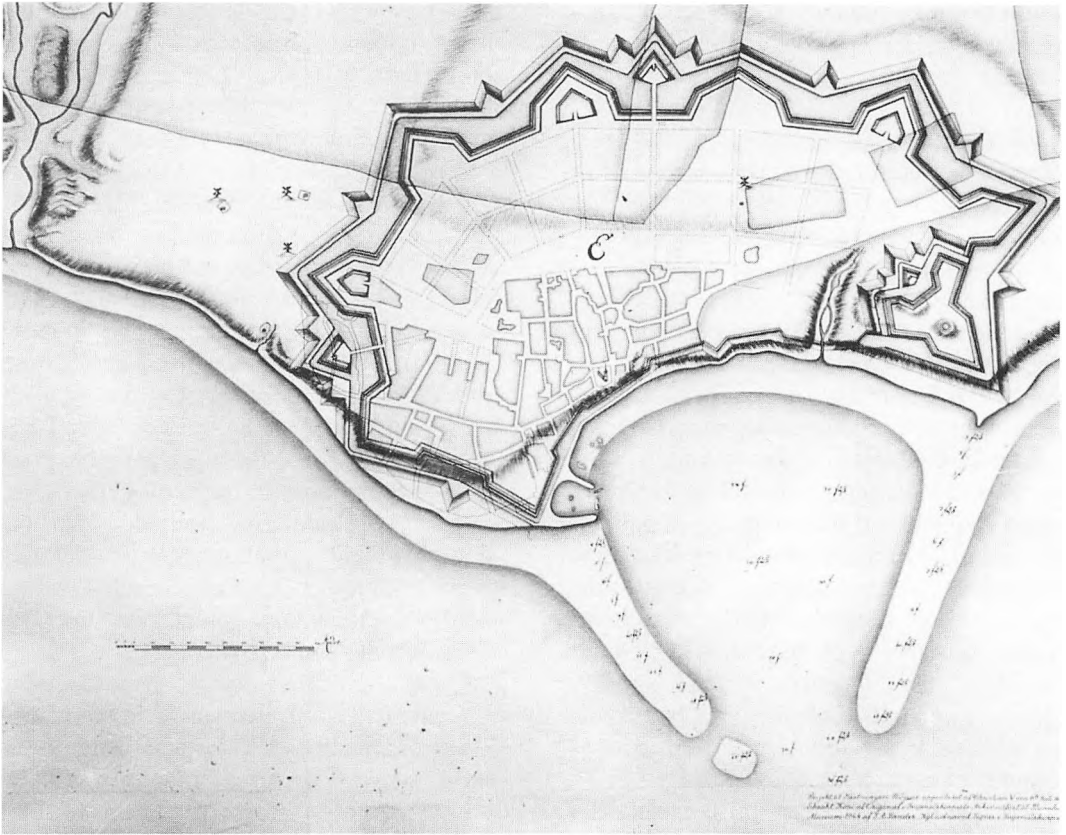

Fig. 28. Fortifikationsingeniør Peder Poulsen Arboes projekttegning til fæstningen Rønne 1688. Det bemærkes, hvorledes hele det bebyggede område med bymarken tænkes omfattet af moderne bastionære skansesystemer med Kastellet i syd (t.h.) som den egentlige fæstningskerne. De storstilede planer blev hurtigt skrinlagt, men byplanarbejdet ved de nuværende Store og Lille Torv samt det store kanontårn ved Galløkken blev de varige resultater af de militære fortifikations tanker. Rigsarkivet (Den militære Kortsamling).

fartøjer forliste udfor Sose. Henved 1400 mennesker, herunder kvinder og børn, mistede livet i det iskolde vand. Militsten bjergede - efter en skudveksling i den første forvirring - godt og vel 1700 personer. Trods et lejdebrev af den danske konge betragtedes soldaterne som krigsfanger, medens officererne måtte undertegne erklæringer om, at de ikke agtede at foretage sig fjendtlige handlinger mod den danske konge. Siden overførtes de overlevende til København.¹⁷²

I krigens kølvand slog *fordrevne, dansk-sindede fra Skåne og Blekinge* sig ned herovre. I de fleste tilfælde ernærede de sig som fiskere på nordøstkysten. Men to af dem gik det bedre end flertallet, idet Hans Dominici fra Kjelstrup i Skåne blev præst i Ibsker og Svaneke (1681-1706), og Hans Olufsen fra Madvig i Blekinge blev skovrider (1681-1701). Disse har utvivlsomt medvirket til at fastholde uviljen mod svenskerne.

Efterkrigstidens finansnød medførte en række *besparelser* også her på øen. Således

sløjfedes underholdet af fattiglemmerne i Sct. Jørgens Hospital - de generhvervede først deres rettigheder, da de flyttedes ind til Aakirkeby (1694) - ligesom mændene fra 1658 fik beskåret eller frataget deres belønninger. Samtidig inddroges en del gods, der i tidens løb var kommet bort fra kronen.¹⁷³

Enevældens triumf

Da Gedde forlod øen til fordel for sine jyske godser, afløstes han af oberst *Bendix von Hatten* (1682-85). Den nye amtmand tog ophold på Lensgaard i Østerlars og engagerede sig iøvrigt ikke i øens anliggender. I hans sidste år indtrådte atter *misvækst*, mangel på foder og kvægdød, som kongen søgte at lindre. Under efterfølgeren, oberst *Johan Didrik Wettberg* (1685-94), der boede i Rønne, fjernede den enevældige statsmagt en

række levn fra tiden før systemskiftet. De gamle sogne- og herredssegl blev forbudt (1685), og det folkelige selvstyre ophævedes nu også i de små købstæder. Fra nu af udgjorde alene *den kongeligt udnævnte byfoged øvrigheden i byerne* (1686-89). Enevælden var nu helt gennemført også i lokalstyret.

Samtidig forsvandt den gamle frimandsstand, der i de svære år var blevet tvunget til salg og pantsætninger. En landstingsdom havde allerede 1664 godkendt princippet om, at ufri mand måtte besidde frimandsgods. Herefter gled mange frimandsgårde over i mere pengestærke borgeres og præsters hænder - nu som *proprietær- og frivornedgårde*. Trods ihærdige forsøg fra en nidkær amtskriveres side lykkedes det de nye ejere at friholde deres gårde for fæste-, hoveri- og ægtafgifter.¹⁷⁴

Fra Hammershus til Christiansø

Endelig blev Hammershus' skæbne som borg nu beseglet, da Christian V 1684 iværksatte byggeriet af fæstningen *Christiansø* på Ertholmene. I arbejdet deltog mandskab fra militsen. De nødvendige mursten hentedes over fra slottet, eftersom kongen beordrede den høje østmur - antagelig magasinet - og andre bygninger nedrevet. Få år senere (1688-90) påbegyndtes også opførelsen af *Rønne fæstning*. De nye militæranlæg efter barokkens moderne forsvarsprincipper passede bedre i enevældens øjne. Men hvor det første anlæg fuldførtes og senere udvidedes, afbrødes det andet for til sidst at blive helt opgivet.¹⁷⁵

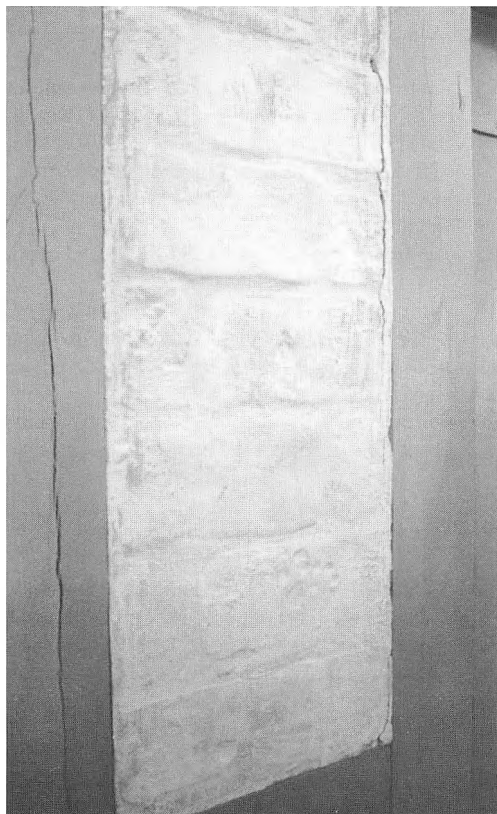

Fig. 29. Lübske teglstensseglmærker i muren til amtsforvalterboligen i Rønnes Toldbodgade er et andet morsomt eksempel på genbrugstanken i datiden - nederst t.h. pudsigt nok ledsaget af en kattepote. De mærkede sten er sikkert hentet hertil i den periode, da staten til opførelse af offentlige bygninger i Rønne i vid udstrækning anvendte overflødige materialer fra Hammershus. Foto: Thomas Eske Rasmussen.

Ved sløjfningen af Hammershus som militært anlæg, hvor *tilbage alene blev funktionen som statsfængsel* under opsyn af en vicekommandant med en ringe vagtstyrke, drog kongen den logiske konsekvens af århundreders magtpolitiske og militærteknologiske udvikling.

Under den fortsatte modsætning mellem et Danmark uden de tabte landsdele og et Sverige, der også havde store besiddelser syd for Østersøen, kom den nye søbefæstning på Ertholmene til at svare til tidens danske krav om effektive muligheder for at afskære de nord-sydgående svenske kommunikationsveje.

Som begivenhederne siden middelalderen stadig tydeligere havde vist, var Hammershus' muligheder for et virksomt forsvar i ildvåbnenes tid blevet stadig mindre. I de sidste menneskealder af sin levetid havde slotet hverken kunnet forsvare øen eller sig selv. Det havde blot eksisteret i kraft af sit ry. Den gamle samhørighed mellem Hammershus og Bornholm var ophørt. Slot og land var ikke længere ét.

Noter:

1. Se især Bornholmske Samlinger (fork. Bornh. Sml.) 1911. Bd. 6, pp. 97 ff, 1913. 8, pp. 128ff, 1924. 15, pp. 161 ff, 1925. 16, pp. 120ff og 168ff, 1927. 18, pp. 1ff. og den samlende syntese i Borringholms Historie. Rønne 1934. 1, pp. 48ff jfr. iøvrigt bibl. over forf. mange arbejder til Bornh. hist. i O. Koefoed m.fl.: Hilsen fra Bornholm til M.K. Zahrtmann paa hans 70 Aarsdag. Rønne 1931 pp. 119ff.
2. Bornholms Historie i H. Hjorth (red.): Bornholmernes Land - Øen i Øst, Rønne 1944, 1 pp. 121ff.
3. Lilleborg og Hammershus i Rich. Nielsen og Th. Sørensen (red.): Bogen om Bornholm. Aabenraa 1957, pp. 157ff.
4. Bebyggelse og historie (i Turistårbogen 1971, pp. 23ff).
5. Historie (i B. Rying (red.): Bornholm - Gyldendals egne beskrivelser. Kbh. 1969, pp. 75ff).
6. Bornh. Sml. 1912. 7, pp. 139ff jfr. 1911. 6, pp. 133ff.

7. Hammershus (i serien Faglig læsning. 33. Årgang. Ny serie nr. 37. Kbh. 1964).
8. Hammershus (i serien Nationalmuseets blå bøger. Kbh. 1968).
9. Bornh. Sml. 1992. III. 6, pp. 43ff. Synsp. herfra genfindes i sidstnævntes Borge i Danmark. Kbh. 1996 (2.udg.).
10. Hauberg 1912 pp. 145ff, Kaarsted p. 32 og Skov pp. 15f.
11. C.A. Christensen (red): Amtsudgaven af Danmarks Riges Breve - Bornholm 1250-1332. Kbh. 1957, pp. 1ff.
12. Zahrtmann 1924 pp. 161ff og 1934 p. 66, J. Bulmer: Om Opførelsen af Hammershus og Ødelæggelsen af Lilleborg (Bornh. Sml. 1925. 16) pp. 110ff, Lind p. 126, Chr. Stub-Jørgensen: Bornholms borg. Allinge 1957 p. 9, Kaarsted p. 5, Skov pp. 3f samt Hvidtfeldt p. 27 jfr. de nyere samleværker Fl. Beyer og L. Pedersen: Kulturhistoriske interesseområder - fredningsplanlægning udg. af Bornh. amtskommune. Rønne 1983 pp. 46 og 56 og H.E. Skaarup m.fl.: Bornholms militære domiciler udg. af Østre Landsdelskommando. Ringsted 1985 pp. BON-01-17 og 03-08.
13. Davidsen p. 162.
14. Hørby og Olsen pp. 43ff jfr. sidstn. 1996 p. 45.
15. Zahrtmann 1934 p. 55, Lind p. 124, Hvidtfeldt p. 24 og Klindt p. 77. Se også Karl M. Kofod: Bornholms Kirkehistorie. Rønne 1920. 1, pp. 31ff og P. Hjorth Lange: Bornholmernes Kirke i H. Hjorth (red.) a.a. p. 263.
16. Davidsen p. 157.
17. Zahrtmann 1911 p. 121 og 1934 p. 59 og Lind p. 125 jfr. dog Davidsen p. 157.
18. Zahrtmann pp. 59f, Lind pp. 125f, Kaarsted p. 2 og Skov p. 3 jfr. Beyer og Pedersen pp. 46 og 56 og Skaarup m.fl. 1985 p. BON-03-04.
19. Hørby og Olsen pp. 54f.
20. For det flg. se Hauberg 1911 pp. 148f, Zahrtmann 1934 pp. 66ff, Lind pp. 126f, Davidsen pp. 157f og 167, Hvidtfeldt pp. 26f samt Allan Green: Biskopar i Lunds stift. Lund 1973, pp. 46ff. Se også Hørby og Olsen pp. 44 og 54 jfr. sidstn. pp.55f..
21. N. Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241-1291. Kbh. 1963, pp. 145 og 178 jfr. Hauberg 1911 pp. 148f jfr. Beyer og Pedersen p. 46 og Skaarup m.fl. 1985 pp. BON-04f.
22. Zahrtmann p. 72, Lind p. 127, Davidsen p. 167, Kaarsted p. 7, Skov p. 27 og Hvidtfeldt p. 27.
23. Zahrtmann 1934 p. 73, Lind p. 127 og Davidsen p. 167.
24. Zahrtmann 1934, Lind p. 127 jfr. Hørby og

- Olsen p. 51 og Green pp. 54ff. Se også Ebbe Gert Rasmussen: *Middelalderbyen i R. Egevang og Johs. Thoms: Rønne - købstad i 650 år. Rønne 1977*, p. 17.
25. Amtsudg. pp. 12f, Lind p. 128.
  26. Amtsudg. pp. 16ff, Zahrtmann 1934 p. 75, Lind p. 128, Davidsen p. 167 og Green p. 60.
  27. Amtsudg. pp. 18f, Zahrtmann 1934 pp. 75f, Lind p. 128, Davidsen p. 167 og Green pp. 60f.
  28. Amtsudg. pp. 25f, Zahrtmann 1934 pp. 76f, J. Bulmer: *Om kong Erik Menveds Besiddelsestagselse af Bornholm i Aaret 1319 (Bornh. Sml. 1918. 12) pp. 105ff, Lind p. 128 og Davidsen p. 167.*
  29. *Aarsberetninger fra Geheimearchivet II: Samling af danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. Kjbh. 1856-58 (reprotryk 1974), p. 10, Amtsudg. pp. 30ff, Zahrtmann 1934 p. 78, Lind p. 128, Davidsen p. 168 og Green p. 62.*
  30. Amtsudg. p. 36, Zahrtmann 1934 p. 78 og Lind p. 128.
  31. Amtsudg. pp. 36ff og Lind p. 128.
  32. *Geheimearchivets Aarsber. II, p. 12, Amtsudg. pp. 39ff, Zahrtmann 1934 p. 79, Lind p. 128, Davidsen p. 168, Hvidtfeldt p. 27 og Green p. 63.*
  33. Amtsudg. p. 44, J.N. Hübertz: *Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjbh. 1852, p. 1, Zahrtmann 1934 pp. 79f, Lind p. 128 og Rasmussen 1977 p. 18.*
  34. Zahrtmann 1934 p. 92, Lind pp. 128f, Davidsen p. 168, Hvidtfeldt p. 27 og Green p. 75.
  35. For det flg. se Zahrtmann 1934 pp. 80ff, Lind pp. 129ff og Hvidtfeldt pp. 28ff.
  36. Johan Schreiner: *Pest og prisfall i Senmiddelalderen, Oslo 1948 pp. 58ff.*
  37. Zahrtmann 1925 pp. 120ff.
  38. E. Kroman: *Danmarks gamle købstadslovgivning. Kbh. 1961. IV p. 239, Zahrtmann 1934 pp. 87ff, Lind 1944 p. 131 og i Svaneke bys historie. Svaneke 1955, pp. 25ff, G.L. Dam og H.K. Larsen: Aakirkeby 1346-1946. Aakirkeby 1946, pp. 7ff, I. Nielsen: Aakirkeby 1346 (Bornh. Sml. 1996. III.10) pp. 159ff, A. Jensen og J. Klindt: *Byen, landet og havet. Nexø 1971. 1, pp. 35ff og Chr. Stub-Jørgensen: Blade af Hasles bog. Hasle 1963, pp. 21ff.**
  39. Lind a.a. p. 132 jfr. Beyer og Pedersen p. 49.
  40. Henning S. Eriksson: *Skånemarkedet, Århus 1980, pp. 26ff.*
  41. Hübertz p. 15 og Ebbe Gert Rasmussen: *I vor købstad Rønne (Bornh. Sml. 1992. III.6) p. 66.*
  42. C. Nyrop: *Danmarks Gildes- og Lavsskraaer. Kjbhvn. 1885. I pp. 529ff, Zahrtmann 1934 p. 87 jfr. hans Rønne By og Borgere, Rønne 1927, p. 17, Lind p. 131 jfr. i Rønnebogen, Rønne 1952, p. 14 og K. Thorsen: Rønne Søfartshistorie, Rønne 1939, p. 22.*
  43. Nyrop a.a. pp. 533ff, 558f, 610ff og 782ff og Rasmussen 1977 p. 28 og 1992 pp. 60f, der generelt følges i afsnittet om greifswalderne.
  44. Zahrtmann 1913 pp. 150f og 168 og 1934 p. 133 og Lind p. 131 jfr. Rønnebogen p. 14.
  45. Rasmussen 1977 p. 30 og 1992 p.67.
  46. Ph. Dollinger: *Die Hanse. Stuttgart 1966, pp. 364ff og K. Friedland: Die Hanse. Stuttgart-Berlin-Köln 1991, pp. 176ff.*
  47. Dollinger pp. 381f og Lind pp. 131f.
  48. Hübertz pp. 42f og 46 (sm. beg.?), L. Engelstoft: *Universitets- og Skoleannaler. Kjbh. 1811, pp. 48ff, Zahrtmann 1934 pp. 102ff, Lind p. 132, Dollinger p. 411, Hvidtfeldt p. 30 og Rasmussen 1992 p. 72 jfr. i Bornh. Amtsgymn. Årsskrift 1994, p.6.*
  49. Hübertz pp. 35ff og 41f, Henry Bruun: *Poul Laxmand og Birger Gunnensen. Kbh. 1959, pp. 43ff, Zahrtmann 1934 p. 97 og Rasmussen 1992 pp. 69f.*
  50. Hübertz pp. 62 f, Zahrtmann 1934 pp. 105f, Lind p. 132, Davidsen p. 169, Skov p. 8, Hvidtfeldt p. 30 og Green p. 123 jfr. Beyer og Pedersen pp. 56f.
  51. *Geheimearchivets Aarsber. II. p. 76, Hübertz pp. 66ff, Zahrtmann 1934 pp. 107ff, Lind p. 132, Davidsen p. 170 og Skov p. 8. Se også de i note 54 a.a. af Kruse pp. 30ff og Hauschild p. 376.*
  52. *Aktmat. vedr. forhandl. om overdrag. til Lübeck i Archiv der Hansestadt Lübeck (nedenfor fork. AHL) ASA-Externa, Danica (fork. ASA-EX-DAN) 299 og 300 (tidl. betegn. Paket 4283.1). For en oversigt over arkivets indhold se note 55. Materialet i Danmark i Rigsarkivet (RA) TKUA Speciel Del, Lübeck A II. 22. Se også Hübertz pp. 68ff, 71ff, 73ff og 77ff, Th. Lindner: *Die deutsche Hanse. Leipzig 1901 p. 144, Zahrtmann 1934 pp. 112f, Kruse pp. 32ff og Hauschild p. 376.**
  53. *Zahrtmanns opfattelse fremkom først i bidraget Lybækkerne paa Bornholm (Museum 1894. 2, pp. 340ff - genoptrykt i Bornh. Sml. 1986. II. 19, pp. 181ff, som her er fulgt) og fandt sin endelige form i hans Borringholms historie. 1934. 1, pp. 114ff. Stofvalg og tendens er siden, men stærkt afdæmpet, fulgt af især Lind pp. 133ff og Klindt først i Rich. Nielsen og Th. Sørensen (red.) a.a. 1957,*

- pp. 266ff og senere i B. Rying (red.) a.a. 1969, pp. 82ff.
54. Bornholm als Lübecks Lehnsbesitz 1525 bis 1576 (Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Lübeck 1969-70. 49-50) - i da. oversættelse, som her følges (i Bornh. Sml. 1986. II.19), pp. 17ff. Samme hovedsynspunkt i W.-D. Hauschild: Frühe Neuzeit und Reformation: Das Ende der Grossmachtstellung und die Neuorientierung der Stadtgemeinschaft (i Anjekatrin Grassmann (hrsg.): Lübeckische Geschichte. Lübeck 1988 (2. überarb. Aufl. 1989)) pp. 376f.
  55. Ebbe Gert Rasmussen: Bornholmsk historieforskning i udlandet i Bornh. Sml. 1992. III.6, pp. 81-94, hvor materialet anf. med de gl. konkordansnumre (arkivsignaturer), der var gældende under mit første af sen. ialt tre studiebesøg ved Archiv der Hansestadt Lübeck april 1992. Hvor de indgår i den flg. oversigt, er de afløst af de nugældende konkordansnumre (fra 1996). I denne sammenhæng takker jeg hermed hjerteligst arkivet, der i skr. af 20/12-96 ved dr. Ulrich Simon elskværdigt meddelte mig de endegyldige konkordansnumre med henblik på dette arbejde. Af hensyn til læseren er de gl. numre dog bibeholdt i parentes her. Hvor intet andet siges, er materialet bevaret i or. og er utr.
  56. ASA-EX-DAN 299 jfr. Bornh. Sml. 1992. III. 6 p. 86 (4283.1). Se også Hübertz pp. 71ff og Zahrtmann 1934 p. 112.
  57. ASA-EX-DAN ibidem jfr. smst. Se også Hübertz pp. 68ff og 174, Kruse pp. 34ff og 109f, Zahrtmann 1934 p. 111, Lind p. 133, J. Klindt 1957 p. 267, 1969 p. 82 og Hauschild p. 376.
  58. Arkivet for Knops embedstid ASA-EX-DAN 311, heri også hans bestalling på pergament (fra 1537), tr. i uddrag Hübertz pp. 95f, som sikkert - med visse ændringer - følger den til ham først udstedte af 1527 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.1). Se også Zahrtmann 1894 p. 183, 1934 p. 114 jfr. 128, Lind p. 133 og Kruse pp. 61f.
  59. ASA-EX-DAN 344 og 311 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4283.13 og 4284.1). Se også Hübertz pp. 126f, Zahrtmann 1934 p. 114 og Kruse p. 62.
  60. Knops indberetning 14/11 1525 med beskr. af forfald ASA-EX-DAN 299, afskr., trykt Hübertz pp. 71ff, Fortegnelse over skyts 1547 smst. 344 og udat. fortegn. over knægte m.v. s.å. (?) smst. 349 jfr. Bornh. Sml. 1992. III. 6 pp. 86f, (4283.1 og 13) og 90 (4286.5, dog sen. udsk. som særligt læg). Se også Zahrtmann 1934 p. 117f, Lind p. 133, Kruse pp. 61 og 67f og Hauschild pp. 376f.
  61. ASA-EX-DAN 311 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4281.1). Se også Hübertz pp. 79ff, Zahrtmann 1934 p. 115, Lind p. 133 og Kruse pp. 62 og 65.
  62. ASA-EX-DAN ib. jfr. smst. Se også Hübertz pp. 84f og 88f, Zahrtmann 1934 p. 115 og Lind p. 133.
  63. Laurids de Thurah:...Beskrivelse over...Bornholm etc. Kjbh. 1756, pp. 143f, Hübertz p. 86, Zahrtmann 1934 p. 115 og Rasmussen 1992 p. 76.
  64. Hübertz pp. 85f og Zahrtmann 1934 p. 115.
  65. Hübertz pp. 87f, Zahrtmann 1934 pp. 116f og Kruse pp. 64ff.
  66. Den lüb. plan om Bornh. fremtid tr. i Dollinger pp. 507ff. Se også pp. 418ff, Friedland p. 71 og A. Höppner: Lübeck - eine Hansestadt macht Geschichte. Lübeck 1990 (Erg. Aufl.), pp. 63ff.
  67. Hübertz p. 90.
  68. Hübertz pp. 91f, Lind p. 133, Kruse pp. 71f og Hauschild p. 376.
  69. RA DK B 164, tr. i Landbohist. Selskab (udg.): Præsteindberetninger til Ole Worm. Kbh. 1974, II, pp. 184ff. I sin indl. (pp. XXIIIff) jfr. komm. (p.171) har F. Jørgensen udfra palæogr. kriterier godtgjort, at den bornh. beretn. som helhed er forfat. sen. på året 1625 af pederskerpræsten Hans Ravnholt og ikke som tidl. antaget af landsprovsten Jens Pedersen i Bodilsker-Nexø (således J. Bulmer i Bornh. Sml. 1926 17, pp. 51f og Johs. Knudsen i udgaven af Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671, 1926, p. 7). Se også Stednavneudvalget (udg.): Bornholms stednavne. Kbh. 1951 2, p. 502, Kruse pp. 71f jfr. Zahrtmann 1894 p. 184 og 1934 pp. 118f, Lind pp. 133f, Klindt 1957 p. 267, 1969 p. 82 og Skaarup: »Egele-fejden« eller »Slaget i Ugleenge« 1535 (Bornh. Sml. 1996. III.10) pp. 147ff. - Arkivundersøgelser i AHL 1994, 1994 og 1996 af mat. i ASA-EX-DAN 311 og andetsteds har ikke fremdraget lüb. beskr. af det væb. sammenstød jfr. Bornh. Sml. 1992, III. 6, p. 87 (4284.1).
  70. Hübertz p. 92.
  71. ASA-EX-DAN 301 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 86 (4283.2). Se også Hübertz pp. 93f, Zahrtmann 1894 p. 185 og 1934 p. 119, Lind p. 134, Kruse p. 75 og Höppner pp. 67f med det fra ty. side usædv. synspkt., at forlængelsen var udtryk for en »storsindet« dansk holdning.
  72. ASA-EX-DAN 344 og 311 jfr. Bornh. Sml.

1992. III.6 p. 87 (4283.13 og 4284.1). Se også Hübertz pp. 94f og 120ff, Zahrtmann 1894 p. 184 og 1934 pp. 119ff og Kruse pp. 75f.
73. For aktmateriale i AHL note 58. Se også Hübertz pp. 95f jfr. Kruse pp. 61f.
74. ASA-EX-DAN 311 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4284.1). Se også Hübertz pp. 96ff og Kruse p. 76.
75. ASA-EX-DAN 302 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.9 p. 86 (4283.3). Se også Hübertz pp. 98f, 130 og 100ff, Kruse p. 76 og Zahrtmann 1894 p. 186 og 1934 pp. 123f.
76. ASA-EX-DAN ib. jfr. smst. Se også Hübertz pp. 100ff og Zahrtmann 1934 p. 124.
77. Hübertz p. 100 og Zahrtmann 1934 p. 124.
78. Hübertz pp. 103f, Zahrtmann 1934 p. 125 og Kruse p. 77.
79. Hübertz pp. 105ff og Zahrtmann 1934 p. 126.
80. ASA-EX-DAN 311 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4284.1). Se også Hübertz pp. 108ff og Kruse pp. 79ff.
81. ASA-EX-DAN 302 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 86 (4283.3). Se også Hübertz pp. 108ff, 114ff, 119ff, 128ff, Zahrtmann 1894 p. 186, 1934 pp. 126f, Lind p. 134 og Kruse pp. 81f.
82. ASA-EX-DAN 344 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4283.13). Se også Hübertz pp. 115 og 120ff, Zahrtmann 1934 pp. 127f og Kruse p. 82.
83. Arkivet for von Wickedes embede ASA-EX-DAN 313 med bl.a. hans bestal. i stort format på perg. (1546) jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.2). Se også Zahrtmann 1894 p. 187, 1934 p. 129, Lind p. 134 og Kruse pp. 98 og 100.
84. Til de bornh. indtægters anvend. i Lübeck («Bürgergeld») ASA-EX-DAN 342 og 343 afregningsbøger i pergamentsbd. 1544-52 og 1552-78 - sidstn. har dr. Simon venligst gjort mig opmærksom på, da bd. er dukket op efter mit sen. oph. ved arkivet jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, pp. 91f. For striden ml. rønneborgere og slottets folk smst. 302 jfr. sm. p. 86 (4283.3). Se også Hübertz p. 140 og Lind p. 134.
85. ASA-EX-DAN 313 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4284.2). Se også Hübertz pp. 135f, Zahrtmann 1934 p. 129, Lind p. 134 og Kruse p. 101.
86. ASA-EX-DAN 311 og 313 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4284. 1-2). Se også Hübertz pp. 136, 139f, 141f, 142ff og 146ff.
87. ASA-EX-DAN 314 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 88 (4284.8). Se også Hübertz pp. 137ff, 140f, 144ff, 149ff og 151ff, Zahrtmann 1934 pp. 130f og Kruse pp. 100f.
88. ASA-EX-DAN 315 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.3). Se også Hübertz pp. 153ff, Zahrtmann 1934 pp. 129f og Kruse pp. 102ff.
89. ASA-EX-DAN 313 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.2). Se også Hübertz pp. 160f, Zahrtmann 1934 p. 130 og Kruse pp. 103f.
90. ASA-EX-DAN smst. jfr. smst. Se også Hübertz pp. 159 og 160ff.
91. Tekst på gravmon. nu opstillet ved tårnrummets sydvæg i Nationalmuseet (udg.): Danmarks kirker - Bornholm. Kbh. 1954, p. 93. Se også Zahrtmann 1934 p. 131 og Kruse pp. 106f.
92. Arkivet for Boitins embede i ASA-EX-DAN 315 med bl.a. hans best. på perg. (1550) jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.3). Da. materiale i TKUA Speciel Del, Lübeck A II. 22. Se også Hübertz p. 162, Zahrtmann 1894 p. 187, 1934 p. 131, Lind p. 135 og Kruse pp. 107ff.
93. Hübertz p. 242, Karl M. Kofod pp. 317f, P. Hjorth Lange p. 270, Zahrtmann 1934 p. 131, Lind p. 135 og Kruse p. 95.
94. ASA-EX-DAN 315 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4284.3). Se også Hübertz p. 169, Zahrtmann 1934 pp. 131f, Lind p. 135 og Kruse p. 109.
95. Danske Magazin. Kjbh. 1751. V. med geng. af A. Pedersens i 1554 tr. salmer jfr. Det kgl. Vajsenhus' Forlag (udg.): Den danske Salmebog. Kbh. 1953, nr. 94, 303 og 436. Se også Zahrtmann 1934 pp. 131f, Karl M. Kofod p. 315, P. Hjorth Lange p. 270 og H. Sonne Kofod og N.C. Stangegård: Klippeøens Mænd fødte og førte. Rønne 1948, p. 121.
96. L. Engelstoft a.a. pp. 50ff, Zahrtmann 1934 pp. 132ff, Kruse p. 109 og Rasmussen 1977 p. 35 og 1992 pp. 74f jfr. årsskrift for Bornholms Amtsgymnasium a. udg. p. 6.
97. Register 1543 i ASA-EX-DAN 344 og bem. til regnskab 1539 smst. 312 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4283.13). Registret tr. i uddrag Hübertz pp. 120ff.
98. Regnskabet for 1551 i ASA-EX-DAN 329, opgørelsen for 1550-57 smst. 335 og regnskaber m.v. indtil 1576 smst. 335, 336 og 338; for specielt Boitins embedstid det store bilagsmat. fra div. grene af slotsforv. smst. 334 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, pp. 88ff (4284.8, 4285 og 4286.8).
99. ASA-EX-DAN 315 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.3). Se også Hübertz pp. 163ff og 166ff.
100. Hübertz pp. 169f.
101. ASA-EX-DAN 315 jfr. Bornh. Sml. 1992. III. 6, p. 87 (4284.3). Se også Hübertz pp. 171ff og Kruse p. 109.
102. Hübertz p. 170.

103. Hübertz pp. 174f, Zahrtmann 1934 pp. 133f og Kruse pp. 109f.
104. ASA-EX-DAN 315 jfr. Bornh. Sml. 1992 III.6 p. 87 (4284.3). Se også Hübertz pp. 176ff og Kruse pp. 110f og 118.
105. Stridigh. vedr. den kirkelige jurisd. og frimændenes jagtfrihed ASA-EX-DAN 303, Boitins besvæer med frimændene smst. 319, da. mater. TKUA. Speciel Del, Lübeck A II. 22 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, pp. 86 (4283.5) og 90 (4286.2). Se også Hübertz pp. 180f, 181f, 183ff, 185ff og 190, Zahrtmann 1934 p. 135 og Kruse pp. 111ff.
106. De bornh. herreders åb. br. 1553 28/9 og 7/10 om jagtretten ASA-EX-DAN 316 og Boitins Verantvortungen på klager smst. 319 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 90 (4286.1-2). Se også Hübertz pp. 187, 188ff og 190ff, Zahrtmann 1934 p. 136 og Kruse p. 113.
107. ASA-EX-DAN 303 jfr. Bornh. Sml. 1992. III. 6, p. 86 (4283.5). Se også Hübertz pp. 181f, 190, 192ff, 194ff og 201ff, Zahrtmann 1934 p. 136 og Kruse pp. 82ff og 114ff.
108. ASA-EX-DAN smst. jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 86 (4283.5). Se også Hübertz pp. 211f, 212ff, 215ff, 220ff, 252ff og 255ff, Zahrtmann 1894 pp. 186f, 1934 p. 136ff, Lind p. 135 og Kruse pp. 83ff og 115f.
109. ASA-EX-DAN smst. jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 86 (4283.5) og gravminde i Allinge kirke ca. 1556 jfr. Nationalmuseet (udg.): Danmarks kirker a. bd. p. 93. Se også Hübertz p. 198, Zahrtmann 1934 p. 138 og Kruse pp. 115 og 119.
110. Kettings embedsarkiv i ASA-EX-DAN 317 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.4). Hans bestal. på pergament dog 311 jfr. smst. (1). Da. materiale TKUA Speciel Del, Lübeck A II. 22. Se også Zahrtmann 1894 pp. 187f, 1934 pp. 138f, Lind p. 135, Klindt 1957 pp. 268f, 1969 p. 82, Kruse pp. 125f og Ebbe Gert Rasmussen: Under alteret (Bornh. Sml. 1996. III. 10) pp. 101f.
111. ASA-EX-DAN 304 jfr. Bornh. Sml. 1992. III. 6, p. 86 (4283.6). Se også Hübertz pp. 273f, Zahrtmann 1894 p. 188, 1934 pp. 139f, Lind p. 135 og Kruse pp. 126f.
112. ASA-EX-DAN 303 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 86 (4283.5). Se også Hübertz 262ff og 271ff, Zahrtmann 1934 pp. 140f og Kruse p. 127.
113. Zahrtmann 1934 pp. 141ff, P.E. Strømø: Rentekammerets og dets kommissioners stillingtagen til det bornholmske udmarksproblem i perioden 1709-1767 (Bornh. Sml. 1975. II.8) pp. 85ff, Lind pp. 157f og H. V. Vensild: Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen (smst. 1988. III.2) pp. 36ff.
114. Hübertz pp.264ff jfr. 261f, og 269f; Zahrtmann 1934 p. 143 og Kruse p. 101.
115. Hübertz pp. 274f, Zahrtmann 1934 pp. 143f og Kruse p. 101.
116. Hübertz pp. 277f, Zahrtmann 1934 pp. 144f og Kruse pp. 127f.
117. ASA-EX-DAN 317 jfr. Bornh. Sml. 1992 III.6, p. 87 (8284.4). Se også Hübertz pp. 264 og 279 ff, Zahrtmann 1894 p. 188 og 1934 pp. 145f.
118. ASA EX-DAN 306 og 317 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 pp. 86f (4283 og 4284). Se også Hübertz pp. 261 og 279ff, Zahrtmann 1894 p. 188, 1934 pp. 146f, Lind pp. 135f, Kruse p. 128 og Rasmussen 1996 p. 140.
119. ASA-EX-DAN 306 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 86 (4283.7). Se også Hübertz pp. 282ff, Thurah p. 128, Zahrtmann 1934 pp. 147f, Lind p. 136, Kruse p. 129 og Rasmussen 1977 p. 22.
120. Hübertz pp. 284ff og 289ff, Zahrtmann 1894 p. 188, 1934 pp. 148f og Kruse pp. 130f.
121. Hübertz pp. 294, 298f, 303f, 304f, 311f, 318, 324, 359ff, Zahrtmann 1894 pp. 190, 193f, 1934 pp. 150ff, Lind p. 136, Klindt 1957 p. 269, 1969 pp. 82f og Kruse pp. 132f.
122. ASA-EX-DAN 321 jfr. Bornh. Sml. III.6, p. 87 (4284.6). Se også Hübertz pp. 293f, 295ff, 302f, 306ff, 308ff, 362ff, Zahrtmann 1894 pp. 188f, 1934 p. 152, Lind p. 136, Kruse p. 138 og Dollinger pp. 435ff jfr. Beyer og Pedersen pp. 82f og Skaarup m.fl. 1985 pp. II-02 og BON-06-02ff.
123. Hübertz pp. 304, 305f, 314ff, 362ff, Zahrtmann 1894 pp. 189ff, 1934 pp. 156ff, 160f, 162f, Lind p. 136 og Kruse pp. 136ff, 144f jfr. Skaarup m.fl. 1985 p. II-02.
124. Hübertz pp. 299, 300 ff, 308ff, 310ff, 361f, Zahrtmann 1894 p. 140f, 1934 pp. 155ff, Lind p. 136, Kruse pp. 133, 140f og Rasmussen 1996 p. 140.
125. Gravmonument i Aakirke. Se også Nationalmuseet (udg.) a. bd. pp. 152ff og 173f, Zahrtmann i Sv. Cedergreen Bech (red.): Dansk biografisk Leksikon. Kbh. 1981, pp. 627f, Kruse pp. 125 og 173 og Rasmussen 1996, pp. 140ff.
126. Hübertz pp. 324f, 359ff, 366f. Det bornh. afsnit af Lunde stifts landebog (jordebog) tr. i uddrag efter afskr. i RA smst. pp. 325-60 og in extenso efter or. i Skånska Landsarkivet (SLA), nu Riksarkivet (SRA) i K. G. Ljunggren och B. Ejder (utg.): Lunds stifts landebok i skriftrækken Skånsk senmedeltid och renässans. Andra delen. Lund och Köpenhamn 1952, pp. 513-49. Se

- også Zahrtmann 1894 pp. 196f, 1934 pp. 163ff, Lind p. 136 og Kruse pp. 143f.
127. De Lüb. forsl. ASA-EX-DAN 304 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 86 (4283.6). Se også Hübertz pp. 190ff og 319f og Zahrtmann 1934 p. 180.
128. Sagsakterne vedr. von Dyck med bl.a. dom på perg. 4/12 7o underskr. af Ketting ASA-EX-DAN 307 og undersøgelsesakterne mod Ketting, herunder de 10 tingsvidner 23-30/7 71, smst. 322 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, pp. 86 og 88 (4283.8 og 4284.7). Se også Hübertz pp. 367ff med uddrag af akter, Zahrtmann 1894 pp. 195f, 1934 pp. 164f, Kruse pp. 150ff. J. Bulmer har i Bornh. Sml. 1909. 4, pp. 62-73 behandl. og tr. dommen over von Dyck i mod. retsskr..
129. Hübertz pp. 369f, Zahrtmann 1894 p. 196, 1934 pp. 164 og 170 og Kruse p. 152 og 160.
130. Kettingens henv. til rådet ASA-EX-DAN 317 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.4). Se også Hübertz pp. 371ff, Zahrtmann 1894 pp. 196f, 1934 pp. 166f, Lind p. 136 og Kruse pp. 152f.
131. Kettingens brev ASA-EX-DAN 322 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 88 (4284.7). Se også Hübertz pp. 383ff, Zahrtmann 1894 pp. 197f, 1934 pp. 169ff og Kruse pp. 155f.
132. Kongens breve ASA-EX-DAN smst. jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 smst. Se også Hübertz pp. 390ff, Zahrtmann 1894 pp. 198f, 1934 pp. 171ff, Lind pp. 136f og Kruse pp. 157f.
133. Skrivelser fra borgm. og råd, Ketting og Hartvig ASA-EX-DAN 317 jfr. Bornh. Sml. 1992. III. 6, p. 87 (4284.4). Se også Hübertz pp. 393, 394ff, 398, 399ff, 402, 402ff, 405ff, 408f, 409ff, 412f, 421ff, Zahrtmann 1894 pp. 199f, 1934 pp. 173ff og 177, Lind p. 137, Kruse pp. 158ff og Rasmussen 1996 p. 142.
134. Tidemanns embedsarkiv ASA-EX-DAN 323, hans bestal. på perg. dog smst. 311 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4284.5 jfr. 1), da. materiale TKUA Speciel Del, Tyskland, Lübeck A II 22. Se også Hübertz p. 414, Zahrtmann 1934 p. 178, Lind p. 137 og Kruse p. 168.
135. Tidemanns indvend. ASA-EX-DAN 324 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 88 (4284.8). Se også Hübertz pp. 414ff, Zahrtmann 1934 p. 178 og Kruse p. 163.
136. Sagen mod zur Teldt inkl. skrivelser fra Fr. II ASA-EX-DAN 323 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6 p. 87 (4284.5). Se også Hübertz pp. 414ff, 416f, 417f, 419f, 420f, 425f, 426f, 431, 433, Zahrtmann 1934 pp. 178f og Kruse p. 163.
137. De Lüb. borgm. og råds forsl. maj 1572 vedr. de bornh. købstæders privil. ASA-EX-DAN 619, de ty. købmænds klager om overgreb 1574 20/4 og de bornh. borgeres tilbagev. 21/4 smst. 620 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 88 (4284.8); lübske købmænds interesse for Bornholm fremgår også af 328 (4286.11) med div. spredte sager jfr. Ebbe Gert Rasmussen: En forgældet rønnebo i Jul på Bornholm 1993, pp. 26f. Se også Hübertz pp. 370, 433ff, 435ff, Zahrtmann 1934 p. 179 og Kruse pp. 118f.
138. Akterne om opsig. af og forh. om pantet ASA-EX-DAN 307 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4283.9). Se også Hübertz pp. 448ff, 450f, 453, 454, 455ff, 457ff, Zahrtmann 1894 p. 201, 1934 pp. 181f, Kruse pp. 167f og Lind p. 137.
139. Akter om afvikl. og overdr. ASA-EX-DAN 309 jfr. Bornh. Sml. 1992. III.6, p. 87 (4283.10) og TKUA. Speciel Del, Lübeck A II 22. Se også Hübertz pp. 460ff, 462f, 463f, 464ff, 470, 475f, Zahrtmann 1894 p. 201, 1934 p. 182f, Kruse pp. 168ff, Lind p. 137 og Klindt 1969 p. 83. Andet relev., utr. aktmat. i ASA-EX-DAN 333 (om det på Bornholm 1577 efterladte), 344 (inventarier fra især 1573-76), 323 (Tidemanns overs. over det dansk-lübske forh. vedr. tilbageg.), 337 og 331 (henh. afregningsbog i pergament 1567-76 og optegn. vedr. natural- og pengeleverancer) jfr. Bornh. Sml. a. bd. pp. 87 og 91f (4286.9-11).
140. Zahrtmanns opfattelse tidligst i bidraget Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.s sidste Svenskekrig (Bornh. Sml. 1909. 4, pp. 101ff) med endelig udformning i Borringholms Historie. 1934. 1, pp. 232ff jfr. dog Hans Ellekildes indvendinger i Bornh. Sml. 1928. 19, pp. 63ff og 1932. 21, pp. 99ff med bl.a. kritik af kildevalg og -benyttelse. Se også noget nedtonet opfattelsen hos Lind a.a. pp. 140ff og Klindt 1957 pp. 272ff og 1969 pp. 84ff.
141. Skaarups bidrag i Affæren ved Nexø den 9. juni 1645 (Bornh. Sml. 1989. III.3, pp. 65ff).
142. Zahrtmanns opfattelse tidligst i bidragene Til Belysning af Bornholmernes Opstand mod de Svenske. De danske kilder. (Hist. Tidsskr. 1894. 6. Rk. Bd. 5, pp. 223ff) og Svenskerne på Bornholm 1658. (ib. 1897. 7. Rk. Bd. 1, pp. 129ff), senere mange mindre bidrag i Bornh. Sml. og andre publikationer, helstøbt i Borringholms Historie 1934. 1, pp. 278ff jfr. den i note 1 nævnte bibl. og G. L. Groves indvendinger i Hist. Tidsskr. 1897 pp. 461ff med kritik af Zahrtmanns metode. Se også den heraf afh., men afdæmpede fremstilling hos Lind pp. 145ff
143. Mest udtømmende i Disse Danske. Rønne 1958

- jfr. dog også a.a. 1957 pp. 279ff og 1969 pp. 86ff, bidrag i *Bornh. Sml.* (navnlig 1969. II.4 pp. 159ff) og *På spor af de første Kofoed'er, Rønne 1979*, pp. 90ff.
144. Tidligst i *Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658 (= Bornh. Sml. 1967. II.3)*, senere div. bidrag i *Bornh. Sml.* (1974, 1979 og 1980) og andre publikationer, senest i *Dette gavebrev - Det politiske spil omkring den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket. (= Bornh. Sml. 1981-82. II. 15-16 - disp.)* med hertil hørende *Bornholm og arveriget - en oversigt. Rønne 1985* vedr. forskningssituationen.
145. Hübertz pp. 498ff, 547f. Se også T. Jexlev: *Lensregnskaberne - en oversigt. Kbh. 1978 (Fortid og nutid)*, pp. 41f for *Bornholms vedkommende*.
146. Hübertz pp. 492, 502, 509 og Zahrtmann 1934 pp. 190 og 196f.
147. Hübertz pp. 467f, 468f og 470f, Zahrtmann 1934 pp. 185f og Lind p. 137
148. Hübertz pp. 471f, 472f, 473f, 474f, 476f, 480 og Zahrtmann 1934 p. 186.
149. Hübertz pp. 480, 481f og Zahrtmann 1934 pp. 186f.
150. Hübertz pp. 506, 509, 513ff, 515ff, 516ff og Zahrtmann 1934 pp. 189f.
151. Hübertz pp. 519f, 520ff, 525, 525f, 529, 530, 531f, 552, Zahrtmann 1934 pp. 190f og 197.
152. Hübertz pp. 532ff, 550f, 555f, 569ff, 573f, 575, Zahrtmann 1934 pp. 193ff og Lind p. 137.
153. Hübertz pp. 486f, 577, 578, 579f, 580, Zahrtmann 1934 pp. 195ff, 222, Lind pp. 137, 138f, Klindt 1969 p. 84, J.W.G. Norrie: *Bornholms Værns historie (Bornh. Sml. 1969. II.4)* pp. 23f jfr. 79 og Skaarup m.fl. 1985 p. II-03 og *dennes Landbruget og forsvaret på Bornholm (ib. 1988. III.2)* p. 89.
154. Hübertz p. 596, Zahrtmann 1934 pp. 197ff, 221, 225 og Lind p. 137.
155. Zahrtmann 1934 pp. 223ff, 226ff, Lind p. 139, Dam og Larsen a.a. p. 36, Chr. Stub-Jørgensen a.a. p. 50, Robert Egevang: *Det gamle Rønne. Nationalmuseet 1974* pp. 54f og H.E. Skaarup: *Kgl. Majestæts salpetersyderi i Aakirkeby (Bornh. Sml. 1996. III.10)* pp. 123ff.
156. *Jordebogsmat. i RA DK RTK B 185 2 1588-1660 (jordebøger 1624-25)*, B 188 2 1588-1660 II (private jordebøger), B 113 2 1572-1660 (jordebog 1646) jfr. T. Jexlev a.a. pp. 41f for en oversigt over mat. i da. arkiver, SRA *Jordeböcker Malmöhus län (jordebog 1658)*, RA DK *Indlæg til Register og Tegnelser (div. skatte-*
- mandtalslister)*, Hübertz pp. 532ff (Udtog af jordebog 1599). Se også Hiort Lorenzen: *Indberetning ang. Jordebogsafgifterne af Bornholm. Generaldir. for Skattevæsenet 1902* pp. 3ff, Zahrtmann 1934 pp. 201ff, Lind p. 138, Niels-Holger Larsen: *Bornholmsk byggeskik på landet. Bornholms Museum 1983* pp. 13ff og Ebbe Gert Rasmussen: *Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede (Bornh. Sml. 1988. III. 2)* pp. 64ff, 72ff og 77ff.
157. *Pesttavler for 1618 i bornholmske kirker og på Bornh. Museum*, Hübertz p. 601, Johs. Knudsen (udg.): *Rasmus Pedersen Ravns Krønike 1671* pp. 93f, Zahrtmann 1934 pp. 229f, Lind p. 139. Jørgen Bo Rasmussen: *Pesten og tavlerne på Bornholm. 1995 (upubl.)* pp. 55ff.
158. Zahrtmann 1909 pp. 101ff, 1934 pp. 232ff, Lind p. 140, Norrie pp. 26f, Klindt 1979 p. 87 og Skaarup m.fl. 1985 p. II-03 og Skaarup 1989 pp. 67ff.
159. *Danske Magazin 1751. V.* pp. 22ff og 44ff, Zahrtmann 1909 pp. 120ff jfr. *Ellekilde 1928* pp. 63ff, 1932 pp. 99ff, 1934 pp. 238ff, Lind p. 140ff, J. Klindt 1957 pp. 272ff, 1969 pp. 84 jfr. sen. bidrag 1971 (*Byen, landet og havet - Nexø og omegns historie I*) pp. 128ff, 1979 pp. 87ff, Norrie pp. 27ff, Skaarup m.fl. 1985 pp. II-03f og Skaarup 1989 pp. 69ff.
160. *Da. Magazin a.bd., Zahrtmann 1909* pp. 159ff, 1934 pp. 252ff, Lind p. 144, Klindt 1957 pp. 278ff, 1969 pp. 85f, Rasmussen 1981-82 pp. 133f og H.E. Skaarup 1989 pp. 78ff.
161. *Kommissionsundersøgelssakter m.v. mod Ulfeldt i RA DK B 119* jfr. *Skaanske Tegn. 8, 132b*, Zahrtmann 1934 pp. 257ff, Lind pp. 144f, Ebbe Gert Rasmussen: *Simblegaard i året 1658 (Bornh. Sml. 1974. II.7)* pp. 10f, 1981-82 p. 134 og 1988 p. 73. Se også note 156.
162. *Pesttavler for 1654 i bornh. kirker, Zahrtmann 1934* pp. 274ff, Lind p. 145, Rasmussen 1967 pp. 13f, 44ff, *Operationen lykkedes - men ... (Jul på Bornholm 1994)* pp. 6f, J.B. Rasmussen upubl. pp. 56ff og H.V. Vensild: *Liv og død i Aaker i 1600 tallet (Bornh. Sml. 1996. III. 10)* pp. 98ff.
163. *Art. 5, 9 og 16 om Bornh. i fredstr. i L. Laursen (udg.): Danmark-Norges Traktater 1523-1750. 1920. 5 pp. 233, 234 og 236f. Sv. kilder til forb. til og overt. af Bornh. i SRA, Riksregistratur (RR) og SLA, Skånska generalguvernementskansliet (SFGG) og da. materiale i KB, Ny kgl. Samling (NKS) og LA, Aakirkeby sognekaldsarkiv 112.1 i Ebbe Gert Rasmussen: *Bornholm 1658 - kilder (= Bornh. Sml. 1972. II.6)*, pp. 13ff, 61 og 105.*

- Se også Zahrtmann 1934 pp. 278f, Lind p. 145, Klindt 1957 p. 279, 1969 p. 86, Rasmussen 1967 pp. 44ff og i P.G. Vejde: Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658 (Bornh. Sml. 1979. II.13) p. 53.
164. Sv. kilder til styre RR, STKM, SS i Svenska Kammarkivet (SKA, nu overført til SRA) og SLA, da. mat. NKS a.st. og 398 fol. (Ravns beskr.), SLA Aakirkeby sognekaldsarkiv a.st. i Bornh. Sml. II.6 pp. 18-30, 32-59, 96-104, 62-95 og 105f og 111ff. Se også Zahrtmann 1934 pp. 278ff, Lind pp. 145f, Klindt 1957 pp. 279ff, 1958 pp. 27ff, 1969 pp. 86f, 1979 pp. 102f og Rasmussen 1967 pp. 47ff, 1974 pp. 12ff, 1980 pp. 12ff, 1988 pp. 55ff og 1990 pp. 48ff.
165. Sv. kilder om opstand STKM og Krigshistoriska Handlingar (KH i SKA - nu SRA) og da. mat. Baggegaardsbibel, Bornh. Mus. (BM), NKS a.st. og 398e fol. LA a.st. i Bornh. Sml. II.6 pp. 118ff, 128, 133ff, 139ff og 142ff. Se også Zahrtmann 1934 pp. 286ff, Lind pp. 146ff, Klindt 1957 pp. 293ff, 1958 pp. 71ff, 1969 pp. 87ff, 1979 pp. 103ff, Rasmussen 1967 pp. 112ff, 1981-82 pp. 139ff, 229ff og Skaarup m.fl. 1985 p. II-04.
166. Akter m.v. om forh. i Kbh. i RA DK og Kongehusets Arkiv (KA) i Bornh. Sml. II.6 pp. 155f, 156ff og 159f. Se også Zahrtmann 1934 pp. 295ff, Lind pp. 149f, Klindt 1957 pp. 310f, 1958 pp. 129ff, 1969 pp. 89f, Bornh. Sml. 1969 II.4 pp. 159ff, Rasmussen 1967 pp. 127f og 1981-82 pp. 25ff.
167. Zahrtmanns opfattelse optræder mere spredt end tidligere i talrige bidrag i mange vidt forskellige sammenhænge og fik sin endelige udformning i hans Borringholms Historie. Rønne 1935. 2, pp. 5ff jfr. iøvrigt den i note 1 nævnte bibliografi. For efterfølgernes mere nedtonede fremstilling se især Lind a.a. pp. 150ff og Klindt 1957 pp. 312f og 1969 pp. 90f.
168. Art. 5 om Bornholm i fredstraktat i L. Laursen a.a. p. 364 og art. 3 og 9 i særlige akt ibidem pp. 386 og 387f jfr. udg. af sidstn. i Nye Danske Magazin. 1827. V pp. 232 og 234. Se også Zahrtmann 1935 pp. 5ff, Lind pp. 150ff, Rasmussen 1981-82 pp. 75ff og Steffen Heiberg: Enhjørningen Corfitz Ulfeldt. 1993 pp. 192ff.
169. Hiort Lorenzen pp. 6f, Zahrtmann 1935 pp. 32ff, Lind p. 153, Niels-Holger Larsen p. 15 og Rasmussen 1988 pp. 71f.
170. Zahrtmann 1935 pp. 50ff.
171. Mater. vedr. maritime unders. i KB NKS 368b fol. og RA Højesterets Dombog 1671 Fol. 42 med sagen mod Lemvig. Se også Johs. Knudsen: Hydrografiske Undersøgelser ved Bornholm (Bornh. Sml, 1918. 12) pp. 71ff, Zahrtmann: Hundemordet i Bolsker - Landsdommer Peder Olsen (Bornh. Sml. 1915.9) pp. 117ff, 1935 pp. 52ff, Ebbe Gert Rasmussen: Pastor Lemvigs betænkning - et bornholmsk landsforædderi i det 17. århundrede. Rønne 1968, billedtekster pp. 16f, Højt at flyve - dybt at falde, borgmester og landsdommer Peder Olsen (Jul på Bornholm 1991) p. 20 og J. B. Rasmussen a.a. pp. 71ff.
172. Katastrofen ved Sose i RA Krigskollegiet. Litteraria Journal 1678-80 og Andre Bøger og Akter, LA Aakirkeby sognekaldsarkiv a.st., KB NKS 398e fol., Johs. Knudsen (udg.): Peder Hansen Rensens ATLAS DANICUS III.B Bornholm, 1925, pp. 51f, Martin Weibull (utg.): Sthen Jacobsen: Den store Nordiske Kriigs Krønike. Kbh. 1972 (reprotr.) pp. 204f, flyveskrifter i N. Wimarsson: Sveriges Krig i Tyskland 1675-79. Lund 1912 3 pp. 355ff., Zahrtmann 1935 pp. 54ff, Ebbe Gert Rasmussen: Svenske strandinger ved Sose 1678-79 (upubl. oversigt 1981) og B. Thomsen: 1678 det store forlis - Strandingen ved Sose Odde (i hans Historiske vrag i danske farvande Kbh. 1982) pp. 39ff.
173. C.A. Kofoed: Familien Madvig (Bornh. Sml. 1918. 12) pp. 1ff, Zahrtmann: Den skaanske Indvandring paa Bornholm (smst.) pp. 11ff, 1935 pp. 56f, 63f, Lind: Svaneke bys historie. Svaneke 1955 pp. 79ff og Skaarup m.fl. 1985 p. II-04.
174. Zahrtmann 1935 pp. 67f og 69f.
175. Zahrtmann 1935 pp. 72, 89ff, J. Klindt: Barokken i Rønne Fæstning. Rønne 1952 pp. 7ff, Anker E. Kofoed: Christiansøes historie. Rønne 1961 pp. 12ff, Rasmussen: Rønne i det 17. århundrede (Bornh. Sml. 1971. II.5) p. 49, R. Egevang a.a. pp. 13ff jfr. Beyer og Pedersen pp. 83f, Skaarup m.fl. 1985 pp. BON-04-05ff og BON-04-33f og Skaarup: Rønne - fæstningsby og forsvarsanlæg. Rønne 1995 p. 3.

Kilder og litteratur:

Utrykte kilder:

Rigsarkivet

Danske Kancelli
Indlæg til Registre og Tegnelser
B 119 Kommissionsakter
Skaanske Tegnelser 8

Tyske Kancelli
Udenrigske Afdeling. Speciel Del, Lübeck A II 22

- Rentekammeret
B 185 2 1588-1660
B 188 2 1588-1660
B 113 2 1572-1660
- Krigskollegiet
Litteraria Journal 1678-80
Andre Bøger og Akter
- Højesterets arkiv
Dombog 1671
- Det kongelige Bibliotek*
Ny kgl. Samling 368b fol og 398e fol
- Riksarkivet*
Jordeböcker Malmöhus län
- Archiv der Hansestadt Lübeck*
Ältere Senatsakten, Externa, Danica Nr. 2493-2568
- Trykte kilder og fremstillinger:*
- Aarsberetninger fra Geheimearchivet II. 1856-58.
Christensen, C.A.(red.): Amtsudgaven af Danmarks Riges Breve - Bornholm 1250-1332. 1957
Danske Magazin. 1751.V og 1827.V
Davidsen, Aage I.: Lilleborg og Hammershus (Rich. Nielsen og Th. Sørensen: Bogen om Bornholm. 1957)
Hiort Lorenzen: Indberetning ang. Jordebogsafgifterne paa Bornholm (Generaldirektoratet for Skattevæsenet 1902)
Hvidtfeldt, J.: Bebyggelse og historie (Turistårbogen. 1971)
Hübertz, J.N.: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. 1852
Klindt, J.: Barokken i Rønne Fæstning. 1952
Sm.: Disse danske. 1958
Sm.: Historie (B. Rying (red.): Bornholm - Gyldendals egnbeskrivelser. 1969)
Sm.: På spor af de første Kofoed'er. 1979
Knudsen, Johs. (udg.): Rasmus Pedersen Ravns Boringholms Krønike 1671. 1926
Kofoed, Anker E.: Christiansøes historie. 1961
Landbohistorisk Selskab (udg.): Præsteindberetninger til Ole Worm. 1974.II
Kroman E.: Danmarks gamle købstadslovgivning. 1961.
Kruse, Wilh.: Bornholm als Lübecks Lehnsbesitz 1515 bis 1576 (Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. 1969-70. 49-50 - i da. overs. Bornh. Sml. 1986. II.19)
- Larsen, N-H.: Bornholmsk byggeskik på landet. 1983
Laursen, L. (udg.): Danmark-Norges Traktater 1523-1750. 1920.5
Lind, Th.: Bornholms Historie (H. Hjorth (red.): Bornholmernes Land - Øen i Øst. 1944. 1)
Ljunggren, K.G. og Ejder, B. (utg.): Lunds stifts landebok (Skånsk senmedeltid och renässans. 1952.2)
Norrie, J.W.G.: Bornholms Værns historie (Bornh. Sml. 1969. II.4)
Nyrop C.: Danmarks Gildes- og Lavsskraaer. 1885. 1
Rasmussen, Ebbe Gert: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658 (Bornh. Sml. 1967. II.3)
Sm.: Bornholm 1658 - Kilder (ibid. 1972. II.6)
Sm.: Simblegaard i året 1658 (ibid. 1974. II.7)
Sm.: P.G. Vejde - Ett småländskt soldatöde (ibid. 1979. II.13)
Sm.: Hans Oldelands forhandlinger med bornholmerne 1658 (ibid. 1980. II.14)
Sm.: Dette gavebrev (ibid. 1981-82. II. 15-16)
Sm.: Bornholm og arveriget. 1985
Sm.: Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede (ibid. 1988. III.2)
Sm.: I vor købstad Rønne (ibid. 1992. III.6)
Sm.: Under alteret (ibid. 1996. III.10)
Rasmussen, J.B.: Pesten og tavlerne på Bornholm (ms.) 1995
Skaarup, H.E.: Affæren ved Nexø den 9. juni 1645 (Bornh. Sml. 1989. III.3)
Sm.: "Egele-fejden" eller "Slaget i Ugleenge" 1535 (ibid. 1996. III.10)
Strømø, P.E.: Rentekammerets og dets kommissioners stillingtagen til det bornholmske udmarksproblem 1709-1767 (ibid. 1975. II.8)
Vensild, H.V.: Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen (ibid. 1988. III.2)
Sm.: Liv og død i Aaker i 1600-tallet (ibid. 1996. III.10)
Zahrtmann, M.K.: Lybækkerne paa Bornholm (Museum. 1894 - genopr. ibid. 1986. II.19)
Sm.: Til belysning af Bornholmernes Opstand mod de Svenske. De danske Kilder (Hist. Tidsskr. 1894. 6. Rk. Bd. 5)
Sm.: Svenskerne paa Bornholm 1658 (ibid. 1897. 7.1)
Sm.: Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.s sidste Svenskekrig (Bornh. Sml. 1909. 4)
Sm.: Boringholms Historie. 1934-35. 1-2

Hammershus - fra borg til ruin

Kjeld Borch Vesth

Hammershus kom til at fungere som borg og fæstning i mere end 400 år. I dette tidsrum foregik der til stadighed byggearbejder. Våbnenes slagkraft blev større, brugen af borgen ændredes, bygninger forfaldt og nye blev opført, borgen var under stadig forvandling. I perioder blev den forstærket og udbygget, til andre tider fik den lov at forfalde. I slutningen af 1600-tallet var den forældet og blev endeligt opgivet som fæstningsværk.¹

I 1684 påbegyndtes arbejdet med den nye fæstning på Christiansø. For at skaffe byggematerialer hertil besluttede man at nedrive »den høje mur mod øst og den gamle lade« på Hammershus. Samtidig overførtes 50 mand fra Hammershus garnison til Christiansø for at hjælpe med byggearbejderne.

Selv om Hammershus ikke længere havde nogen militær betydning som borg, blev den ikke helt opgivet. Der blev stadig vedligeholdt lidt på bygningerne, dog kun det mest nødtørftige. De stærkt forfaldne bygninger kunne stadig anvendes som fængsel for rigets fjender. Efter Leonora Christine og Corfitz Ulfeldt, der var fængslet her 1660-61, sad bl.a. Otto Mauritius og Johan Conrad Dippel fængslet på Hammershus. Mens Mauritius siges at være »levende opædt af lus og maddiker i et fult fangehul«, synes Dippel at have haft det mere komfortabelt. Han kunne fortsat praktisere både som læge og som guldmager, mens han sad på Hammershus.

Også lokale fanger blev indsat på Hammershus, Her ventede dødsdømte på dommens eksekvering. I 1687 nævnes således i Hammershus Lensregnskaber, at der er bekostet til »en af Christiansøes Soldaters henrettelse, som bleff kast paa Baal og Brand, formedelst hand Blev Befunden at hafue

Begaæd u-bluelig Sodemiterie imod Naturen.« Han havde forgrebet sig på en ko. Henrettelsen og brændet til bålet, hvor både han og koen blev brændt, måtte bekostes af kongens indtægter, fordi han ikke selv havde noget til gode af sin løn.

I 1691 sad Qvinden Karen Jørgensdatter, fangen med sit Barn fra 13. jan. til 18. april for blodskam med sin stedfader. - Barnet døde i fængslet. - Moderen blev halshugget og brændt. Hvad der skete med faderen melder regnskabet intet om.

I 1743 blev det endeligt besluttet, helt at opgive Hammershus og der blev indgået forskellige kontrakter om nedrivningen. I 1743 og 44 blev der nedbrudt over 50.000 mursten, det svarer til omkring 200 m³ eller mere end 250 tons.

Afhentningen af byggematerialer fortsatte med større eller mindre iver i de næste 70 år, indtil Kommandanten P M Hoffmann endeligt stoppede nedbrydningen i 1814.

Med romantikkens gennembrud og den voksende historiske interesse efter den tabte krig med England fik fortidsminderne og dermed Hammershus en ny betydning. I 1807 var Den kongelige Commission til Oldsagernes Opbevaring blevet oprettet. Den skulle både tage sig af fundne genstande fra fortiden og frede jordfaste fortidsminder. I årene 1809-11 blev der fredet 208 fortidsminder, heraf 3 ruiner. Hammershus blev den fjerde.² Efter indstilling fra Commissionen blev den fredet ved en kongelig forordning i 1822, »saaledes at i Fremtiden ingen Nedbrydelse, Forandring eller Gravninger foretages, uden efter indhentet Samtykke fra Commissionen for Oldsagers Opbevaring,«.

Samtidig med fredningen blev der meget fremsynet iværksat et tilsyn. Forpagteren af

slotsgrunden skulle holde opsyn med, at der ikke skete overgreb på ruinen. Til gengæld var han fritaget for militærtjeneste.

Fredningen indebar ikke nogen form for vedligeholdelse, det var en fredning af den romantiske ruin. Mange kunstnere besøgte og afbildede da også Hammershus, der blev betragtet som et nordisk modstykke til Syd-europas antikke ruiner.

I forbindelse med at Slotslyngen i 1846 blev solgt fra staten, blev tilsynet med ruinen og dens nærmeste omgivelser, ca. 30 td land, overdraget til statsskovvæsenet. En bevilling på 700 Rdl skulle sikre, at arealet blev indhegnet og forskønnet. Det betød dog kun, at der blev lavet stier, opsat borde og bænke og plantet prydbuske.

Også den tiltagende arkæologiske interesse gjorde sig gældende. I 1847 blev en kælder udgravet på kongens bekostning, og kronprins Frederik (VII), der interesserede sig meget for Danmarks fortid og selv forestod flere store arkæologiske udgravninger, bærede arbejdet med sit besøg.

Efterhånden blev det dog tydeligt, at det ikke var tilstrækkeligt at frede, det var også nødvendigt at vedligeholde, hvis ikke ruinen helt skulle forgå. Der blev på lokalt initiativ iværksat forskellige reparationer og afstivninger af de faldefærdige mure. Det var først amtmand Vedel, siden skovrider Brüel, der forestod arbejderne, som blev udført i bedste mening, men uden restaureringsfaglig indsigt og delvist med forhåndenværende materialer.

Snart blev det klart, at det ikke kunne fortsætte på denne måde. Bornholms Dagblad bringer i juni 1874 et uddrag af en artikel, der opgives, at være indsendt til bladet af en anset kunstner, hvor der bl.a. skrives:

»... men ogsaa i Murene have Træer fæstet Rod disse sprænge ubarmhjertig hine og hjælpe Storm, Regn, Sne og Kulde i Ødelæggelsesværket. Hvis man ikke snart griber ind, vil, ... det hele om føie Tid saagodtsom kun være Stenhobe.

.... Jeg tillader mig at lægge Vedkommende paa Hjertet, at lade foretage det Lidet, som er nødvendigt, og jeg skal anvise, hvori dette Nødvendige efter min Mening bestaaer. For at tilveiebringe Harmoni bør Sirvæxterne ryddes og i stedet for plantes Skovtræer, som Birk, Bøg, Hassel osv. men dette er det mindre Vigtige da Tiden maaske vil foretage denne forandring. Det vigtige derimod er selve Ruinen. Ved stor Omhyggelighed bør denne efterses; hvor Murene true med at styrte ned, bør de støttes, og hvad Sten der skal bruges, maa tages af de nedfaldne, der er nok. Det allerede Nedstyrede bør samles i Hobe, og de Træer og Buske som voxer paa Murene, borttages, da de om kortere eller længere Tid ville sprænge disse. Træer bør kun ryddes hvor de gør skade, da de paa mange Steder gjøre en smuk Virkning. Det hele arbejde kan vistnok gjøres for nogle Hundrede Daler, og Opsynet dermed bør overgives en Mand, som har Kjærlighed og Interesse for Sagen. Hvis ikke Ministeriet eller Amtet kan og vil gribe til, da vil jeg haabe, at nogle virksomme og velsete Mænd ville indbyde til ved frivillige Bidrag at faae den Sum tilveiebragt, som udfordres, og Summen behøver som sagt ikke at være betydelig.«

Dette er noget af det første der skrives om vedligeholdelse af fortidsminder i Danmark. Artiklen gav umiddelbart anledning til en polemik i de Bornholmske aviser bl.a. med skovrider Brüel, der forsvarede indsatsen med, at der havde været begrænsede midler til rådighed, og at det ville være uoverkommeligt at fjerne træer og buske på murene. Debatten nåede også til Direktionen for de Antikvariske Mindesmærkers Bevaring, der netop havde fået tidoblet sin bevilling for at kunne foretage en undersøgelse af samtlige mindesmærker i landet. Det var tanken at oldforskere og tegnere skulle berejse landet for at konstatere, hvordan de allerede frede fortidsminder var bevarede, og hvilke nye der burde fredes.

Fig. 1. Hammershus blev betragtet som et nordisk modstykke til de klassiske ruiner i Sydeuropa og mange kunstnere besøgte Bornholm for at male borgen. Her den romantiske ruin malet af Anton Edvard Kieldrup (1827-1869).

Arkitekten Hans Holm blev sendt til Bornholm og bl.a. bedt om at fremkomme med et skøn over Hammershus ruiners tilstand, og hvad der burde anvendes for at holde på dem. I september 1874 konstaterede han i sin indberetning til Direktionen at:

»I arkitektonisk Henseende er der ikke det Ringeste ved Hammershus Ruiner, ødelagte og plukkede, som de forskjellige Bygninger ere, uden at der er saa meget som en konstruktiv, endsige arkitektonisk, Rest tilbage. Som historisk Mindesmærke ville de til enhver Tid have en vis Værdi, saalænge der blot findes en Sten deraf, men malerisk Interesse have de i en Grad som vel faa Ruiner her og andetsteds.«

Han fortsætter »skulle man befrygte, at der lidt efter lidt styrtede noget ned, saa maatte alle Overflader af Muren beskyttes ved at liges ud f.ex. ved nogle Skifter, Cement med Fald, et let Tag eller lignende, men saa bortfaldt alt det maleriske og den historiske Værdi forøgedes ikke.

Han konkluderer dog, at der må udføres nogle arbejder til understøtning af de forvitrede mure. Han anslår, at 150 Rdl årligt vil slå til til vedligeholdelse af arealet, men at mindre end 300 Rdl til sikring af selve ruinerne ikke vil nytte. Om anskaffelse af materialer hertil siger han: »Da Rønne Hovedvagt er bestemt til at nedrives og Stenene til dennes Opførelse i sin Tid ere tagne fra

Fig. 2. Peter Hauberg inspicerer restaureringsarbejdet på muren foran tinghuset, omk. 1896. Foto: Nationalmuseet.

Hammershus, turde det være den nemmeste Maade at faa Materialet ved at sejle dem tilbage til deres gamle Plads.«

Direktionen bevilgede i 1876 de fornødne midler til at udføre de sikringsarbejder, som arkitekt Holm foreslog omkring magasinbygningen og vestmuren, og bad skovrider Brüel forestå arbejdet. Det gjorde han frem til 1880, hvor han flyttede til et nyt embede. Herefter overtog borgmesteren i Allinge W. Marckmann tilsynet med arbejdet på Hammershus. Han blev støttet af arkitekt Julius Bentley Løffler, som Direktionen i perioder sendte til Bornholm, dels for at kontrollere arbejdet, dels for at foretage undersøgelser og opmålinger. Mens Brüels arbejde alene kan opfattes som nødvendige sikringsarbejder, begyndte Marckmanns mere og mere at få karakter af restaurering og i nogen grad udgravning og rekonstruktion for publikums skyld. Direktionen fandt efterhånden situationen uklar.

Et sådant arbejde krævede mere tilsyn og antikvarisk indsigt, end Løffler kunne yde på sine lejlighedsvisse ophold på øen. Arbejdet blev derfor overdraget til Peter Hauberg, der er blevet kendt som Hammershus udgraver og restaurator. I 1886 overtog han ansvaret for arbejdet, som han beholdt til sin død i 1928.

Hauberg nærede en dybtfølt interesse og kærlighed for Hammershus. Han var en mand med mange færdigheder. Han havde først studeret en tid på polyteknisk læreanstalt, men uddannede sig siden til landskabsmaler på Kunstakademiet. Som kunstner kom han til Bornholm i 1870-erne for at male, og her blev han i 1874 gift med Michelle Christiane Stender fra Store Gadegård i Vestermarie. I årene 1876-77 gennemgik han arkivalierne vedrørende Bornholm i Rigsarkivet og udskrev alt, der vedrørte Hammershus.³ Haubergs store interesse for Hammershus taget i betragtning kun-

Fig. 3. Hammershus under udgravning og restaurering. Foto: P Hauberg, 11. 6. 1903. Nationalmuseet.

ne man godt få den tanke, at han var den ansete kunstner, der skrev til Dagbladet i 1874.

I 1877-84 var Hauberg medejer og ejer af en boghandel, og han samlede på bøger, kobberstik og mønter. Som en følge af denne interesse blev han i 1885 ansat ved Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling, fra 1898 som administrerende inspektør. Ud over det store arbejde med Hammershus forestod han udgravningen af Lilleborg og igangsatte en systematisk registrering af Danmarks voldsteder.

Hauberg gravede, undersøgte og restaurede. Det er i vid udstrækning hans fortjeneste, at Hammershus er overleveret til os i så god stand, som det er tilfældet. Det var hans agt, at skrive bogen om Hammershus, men han nåede det aldrig, dels kom der stadig nye oplysninger frem, dels var materialet overvældende.

Desværre har hans dokumentationsmateriale ikke været tilgængeligt. Det vi ved om

hans arbejde er korte indberetninger til Nationalmuseet, der summarisk oplyser hvad der hvert år er lavet på ruinen, en stor samling foto optaget under restaureringen, et sæt opmålingstegninger, der hovedsageligt er udført af hans søn Niels Hauberg efter restaureringen, og så selvfølgelig hvad man kan se på ruinen.⁴

Haubergs teknik var at grave, til der fandtes murrester for derefter at frilægge dem, helst til jomfruelig grund. Det betyder, at der flere steder er gravet så dybt, at fundamentene er blevet blotlagt og at vigtige arkæologiske oplysninger, der kunne fortælle om byggeperioder i de enkelte bygninger og om bygningernes indbyrdes relationer, er gået tabt. Dette kan dog ikke bebrejdes Hauberg, sådan var den almindeligt accepterede udgravningsteknik på den tid.

Haubergs grundlæggende restaureringsfilosofi var, ved så små indgreb som muligt, at bevare ruinen i den stand den var overleve-

ret. Løst murværk blev nedtaget og genopført som nøjagtige kopier af det gamle. Hvor murkernen var blotlagt, blev der for at beskytte den opført en skalmur med samme karakter som det omkringliggende murværk. Vindues- og døråbninger, hvor murstenene var fjernet, blev genopført enten efter spor i murværket eller analogt til tilsvarende der var bevaret. Hauberg anvendte dels de materialer, han kunne finde på ruinen, dels nye munkesten som han fik lavet i de rigtige størrelser. For at få de nye sten til at se gamle ud blev den synlige overflade behugget med pikhammer. Det, der efter Haubergs mening var udført forkert ved de tidligere restaureringsarbejder eller var blevet opmuret med sten af forkert størrelse eller farve, f.eks. Manteltårnets vestside, blev revet ned og rekonstrueret i en teknik og med materialer, der i højere grad lignede det oprindelige.

Billeder fra genopbygningen af Magasinbygningens nordgavl viser hvordan Haubergs grænse for rekonstruktion ændredes. På de første billeder ses, at der er rekonstrueret to vinduesåbninger i gavlen, da der ikke findes noget belæg for disse vinduer, har Hauberg selv senere ladet dem nedrive, så gavlen i dag fremtræder som en mere neutral støttepille.

Mens der siden er sket en stor udvikling i middelalderarkæologien, var Hauberg en foregangsmand med sit restaureringsarbejde. Det er mere i harmoni med den engelske og italienske restaureringsfilosofi, der er gængs i dag, end med den franske, som var fremherskende i Danmark på den tid, og som i højere grad gik ind for genopførelse og rekonstruktion.⁵

Efter Peter Haubergs død er ruinen blevet vedligeholdt løbende, der er i princippet hverken blevet fjernet eller tilføjet noget.

Fig. 4. Hammershus set fra sydvest. Fra luften ses borgens gode forsvarsmæssige beliggenhed helt tydeligt. Når vandet i slugten mod syd, Mølledal, også var stemmet op, lå borgen omgivet af brede voldgrave. Foto: Ole Evers.

Kun er løse sten blevet lagt fast og nedstyrningstruede dele er blevet understøttet.

Bygningshistorie

I de seneste år er der sideløbende med og som en naturlig del af vedligeholdesarbejdet foretaget en bygningsarkæologisk dokumentation. Alle de murflader, der har været adgang til i forbindelse med arbejdet, er blevet undersøgt og beskrevet. Da undersøgelserne ikke har været styret af forskningsmæssig interesse, men alene af hvor det har været nødvendigt at vedligeholde, er oplysningerne kommet stykvis og uden sammenhæng. Uden at foretage unødvendige indgreb i murene har det alligevel været muligt at gøre mange interessante iagttagelser, som kan fortælle om borgens udvikling.

Selv om der er sket meget i forbindelse med de store restaureringsarbejder, er ruinen stadig fuld af oplysninger. Ved at studere murværket kan man ud fra spor af bygningssændringer og forskelligheder i materialer og byggeteknik få oplysninger om borgens bygninger og brug gennem tiden.

Selv om kortlægningen af borgen kun er i sin begyndelse, tegner der sig nogle byggefaser, som man groft kan opdele i det første anlæg: biskoppens borg, det højmiddelalderlige anlæg: kongens borg, renæssanceanlægget: Lybækkernes borg og til slut afvik-

lingsfasen eller lensmandsborgen. Jeg vil her prøve at beskrive de enkelte anlæg og deres funktion ud fra de spor vi har kunnet registrere på ruinen.

Det ældste anlæg

Undersøgelserne viser, at Hammershus sandsynligvis er blevet opført i løbet af relativt kort tid med stort set den udstrækning, som vi kender i dag. Borgen bestod således også dengang af Mantelgården med Manteltårnet, som dog kun var fire etager højt og forsynet med en kreneleret murkrone. Uden om Mantelgården var borggården, der omsluttedes af en ringmur, med et tårn i det sydøstlige hjørne, Blommetårnet. Til ringmuren sluttede sig tre forborge mod henholdsvis syd, nord og øst. Uden om den østre forborg var en ekstra mur med et porttårn.

Ved anlæggelsen af en borg i middelalderen var der to forhold der var specielt vigtige, for at man kunne forsvare sig mod de kendte angrebsvåben. Det var vigtigt at have en højdefordel, og det var vigtigt, at kunne holde fjenden på så stor afstand som muligt. Hammershus beliggenhed er ud fra disse forudsætninger meget velvalgt og man har vidst at udnytte de naturgivne forhold til det yderste. Borgens vigtigste element, Mantelgården med Manteltårnet, det sidste støttepunkt for forsvaret, er placeret på klip-

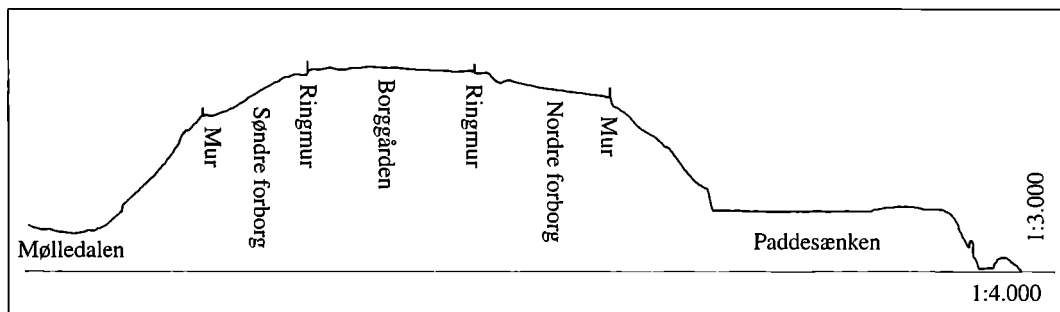

Fig. 5. Snit gennem Borgen fra SØ til NV. Mantelgården er placeret på klippekudens højeste punkt, omk. 75 m over havet. Borggården omfatter klippekudens nogenlunde plane og brugbare flade, mens forborgenes ringmure er placeret som en fortsættelse af klippens stejle sider, hvor klippen begynder at flade ud.

peknudens højeste punkt, omkring 75 m over havet. Borggården omfatter klippekudens nogenlunde plane og brugbare flade og forborgenes ringmure er som en fortsættelse af klippens stejle sider placeret, hvor klippen begynder at flade ud (se fig. 5).

Mantelgården

Man er begyndt med at bygge Manteltårnet, men Mantelgårdsmuren har været planlagt fra begyndelsen, der er afsat en fortanding i tårnets murværk, så der kunne etableres en god forbindelse mellem tårnet og muren. Under vejs har man ændret forløbet af muren lidt, så fortandingen, der stadig ses på tårnets sydside, ikke kom til at passe fuldstændigt til murens murtykkelse. Måske har man indset, at den valgte murtykkelse var tænkt for ambitiøst.

Mantelmurens tykkelse var nord for tårnet ca. 2 m, på sydsiden var den tænkt at skulle blive 2,2 m, men blev kun ca. 1,7 m. Mantelmurens tykkelse varierer i øvrigt mellem 1,4 og 1,5 m. Man har med god grund været økonomiske med materialerne. Selv om der var nok af kampesten i området, var transporten af stenene, der typisk vejer mellem 100 og 200 kg, op til toppen af borgbanken og videre op på murene vanskelig. Manteltårnets vestmur, der ligger beskyttet ind mod Mantelgården, er således kun 90 cm tyk, mens de øvrige mure er omk. 1,65 m.

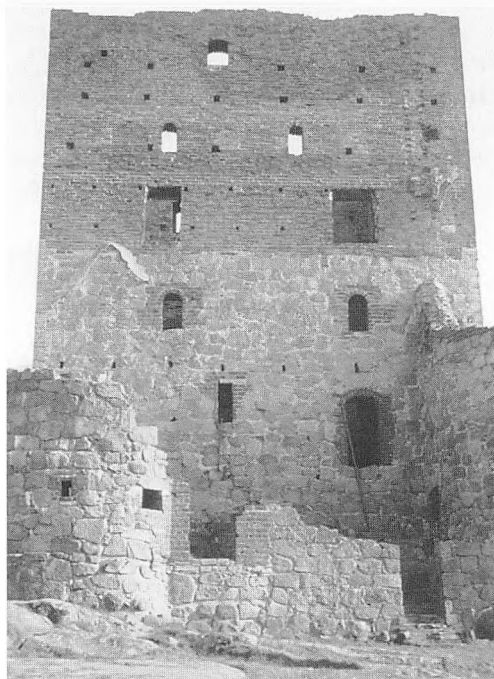
I forbindelse med fastlægning af løse sten på toppen af Manteltårnets nordmur var det muligt at påvise i hvert fald tre byggefaser i Manteltårnet. På baggrund af disse begrænsede undersøgelser synes tårnet oprindeligt at have været 4 etager højt og afsluttet med en kreneleret platform. De nederste 3 etager blev opført af granit med hjørneafslutninger

af bornholmsk kalksten, den såkaldte limensgadesten, mens den øverste etage og kreneleringen blev opført af munkesten.

Mantelgårdsmuren, der nærmest beskriver et trapez med afrundede hjørner, blev opført af granit i en højde svarende til to etager på tårnet. Herpå var der opført en 1 1/2 sten tyk brystningsmur af tegl, som sandsynligvis har været kreneleret på samme måde, som det ses på tårnet og flere steder på ringmurene.

Der var kun en indgang til Mantelgården, nemlig gennem porten i Manteltårnet. Den ydre portåbning var forsynet med en tofløjet port, (der ses stadig spor af stablerne i murværket). Porten kunne barrikaderes indefra med en bom, som kunne skydes ind i muren når den ikke var i brug. I muren var der også et faldgitter, der dels kunne bruges som en ny spærring, hvis fjenden fik porten brudt op, dels kunne fange de første fjender, der var brudt igennem porten, i en fælde.

Adgangen til tårnets etager skete ad en udvendig trappe i gården, som let kunne bry-

Fig. 6. Manteltårnets nordside. På denne side af tårnet, der ikke er restaureret væsentligt, kan man tydeligt konstatere mindst tre klare byggefaser. På Mantelgårdsmuren ses rester af en 1 1/2 sten tyk brystningsmur af tegl. Foto: KBV.

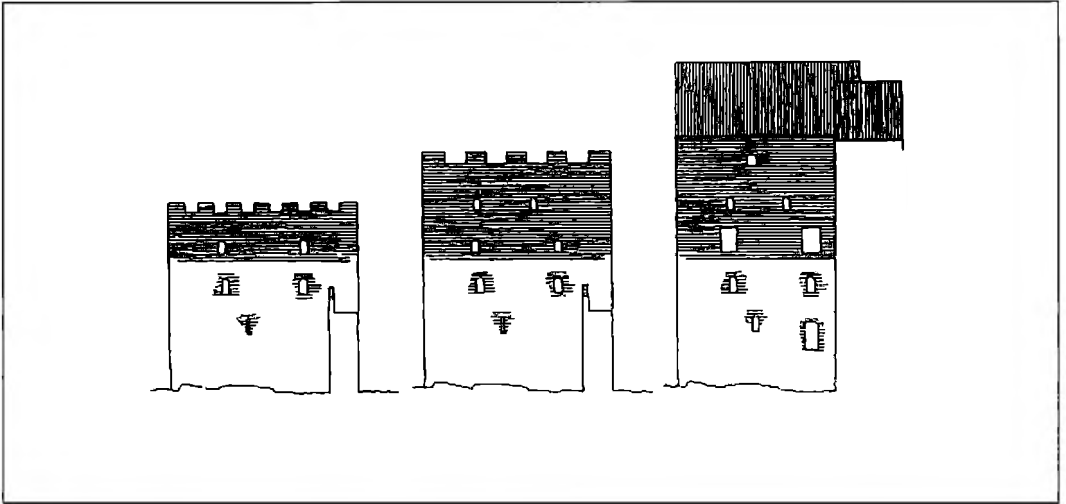

Fig. 7. Forsøg på rekonstruktion af Manteltårnets tre klare faser. De to første faser har haft krenelering og fladt tag. Den sidste fase, hvor tårnet er forsynet med to parallelle tage kendes fra flere afbildninger fra 1700-årene. 1: 500.

des ned i tilfælde af et fjendtligt angreb. Kun mellem fjerde etage og platformen må der have været en indvendig trapper. Tårnet var indvendigt delt øst-vest af et muret hovedskillerum, der var forskudt lidt mod nord. Syd for skillerummet var der to rum i hver etage, og nord for var der et. Tårnet synes fra starten at have været indrettet til beboelse. Både i anden og tredje etage er der således spor efter kaminer og »hemmeligheder« i rummene mod syd. Hemmeligheder er simple toiletindretninger. Her blot en niche i væggen, med et brædt at sidde på. Afløbet var et hul, der som en sliske ledte til murens yderside.⁶ Vinduerne har været ganske små. I de to nederste etager var der kun ganske smalle, skydeskårslignende sprækker, i den nederste etage endda kun mod gården. I tredje etage, som ser ud til at have været den fine etage, var der egentlige vinduer, dog stadig ganske små kun ca. 60 cm brede og 50 cm høje med et rundbuet stik over. I fjerde etage var vinduerne smallere men lidt højere.

Etageadskillelserne over de tre nederste etager bestod af træbjælkelag, mens fjerde

etage var overhvalvet med to store tøndehvalv. Dette tyder på, at tårnet har haft et fladt tag som en stor platform bag de krenelerede mure.

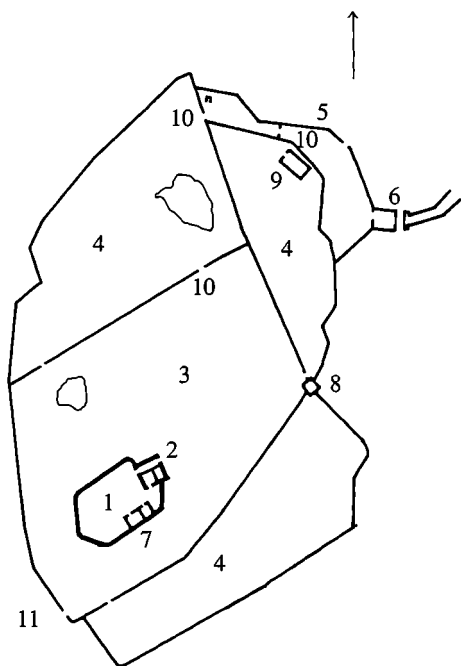
Ingen af de øvrige bygninger i Mantelgården er opført i forbandt med Mantelgårdsmuren. Den østlige del af fruerstuefløjen, som er bygget op mod muren i syd er sandsynligvis den ældste bygning i gården. Det er et såkaldt palladie, et bolighus, der har haft to forradsrum i underetagen og bolig i anden etage. Til boligrummene har der været adgang fra en svalegang og en udvendig trappe.

Det er svært at afgøre hvornår de øvrige bygninger i Mantelgården er kommet til. Den næste, der er kommet til af de eksisterende bygninger, er nok køkkenfløjen, men inden da og sammen med disse kan der udmærket have været lette bygninger, som ikke har efterladt sig spor.

Borggården og ringmuren

Uden om Mantelgården ligger Borggården, der omgives af en nærmest firkantet ringmur, idet murene, der vender mod øst, nord

og vest, er næsten rette, mens sydmuren har et lille knæk.

Ringmuren har ligeledes været opført som en granitstensmur med en kreneleret brystningsmur af tegl. Ved sikringsarbejder på muren nord for den vestre runddel blev der lejlighed til at studere en gammel glug eller skydeåbning. Her kunne det konstateres, at muren var blevet forstærket mindst to gange. Den ældste mur var i forhold til den

Fig. 8. Det ældste Hammershus. Borgen er sandsynligvis opført i løbet af relativ kort tid. Uden om Mantelgården (1) med Manteltårnet (2) lå borggården (3) omgivet af en ringmur. Til ringmuren sluttede sig tre forborge (4). Uden om den østre forborg var en ekstra mur (5), som beskyttede vejen mellem porttårnet (6) og nordre forborg. Andre bygninger var Palladiet (7), Blommetårnet (8) og Tinghuset (9). Porte (10) og Havporten (11). 1:4000.

Fig. 9. Vestre ringmur. I forbindelse med vedligeholdelsesarbejdet var det muligt at registrere murens oprindelige udseende, og hvordan den var blevet forstærket ad mindst to gange. Se fig. 10. Foto: KBV.

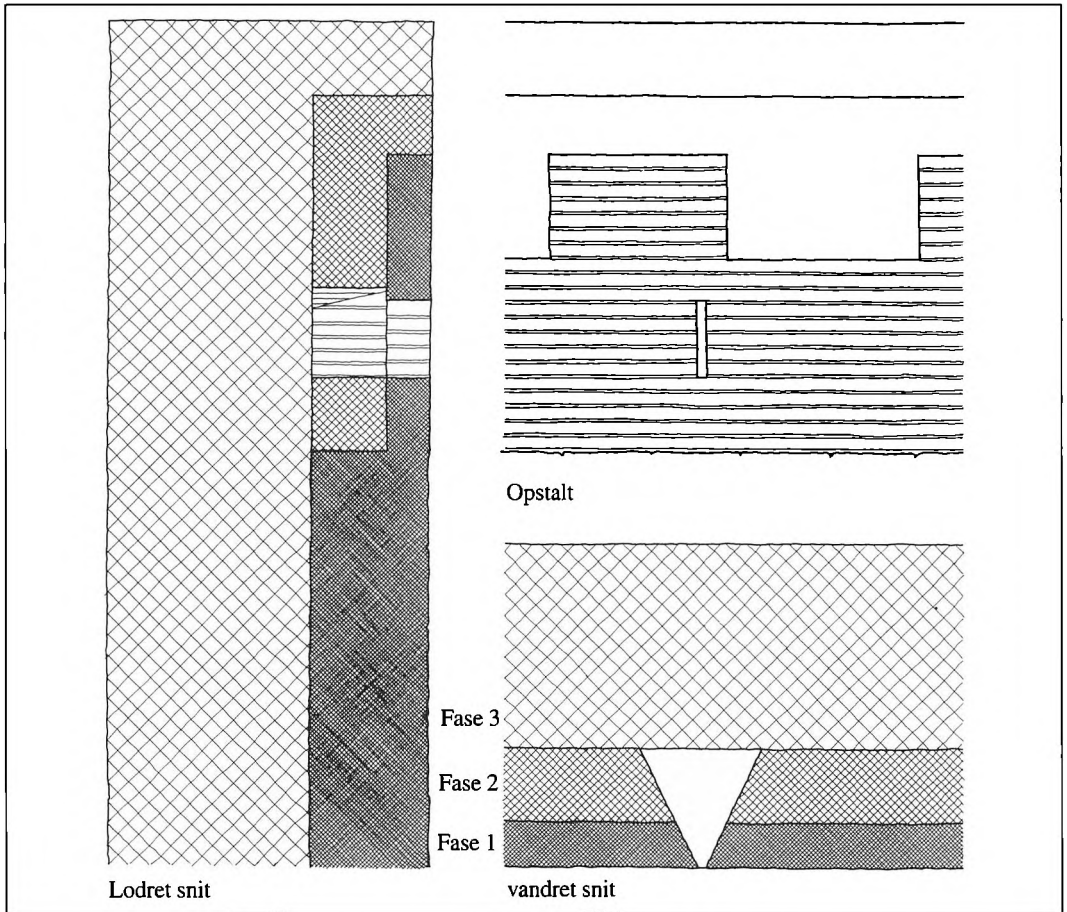

Fig. 10. Vestre ringmur, forsøg på rekonstruktion af et udsnit af muren ved vestre runddel. Muren er blevet forstærket to gange. Oprindeligt var den kreneleret og havde små skydeskår i brystningsmuren, der var bygget af teglsten på en underdel af kampesten. Ved den første forstærkning er muren også blevet forhøjet, og kreneleringen er blevet tilmuret, mens skydeskåret er bevaret og indgår i den nye mur. Ved den sidste forstærkning er muren igen blevet forhøjet, og skydeskåret er blevet tilmuret. 1:50.

nuværende ganske tynd. Det nederste af muren var bygget af kampesten og omkring 80 cm tyk. Oven på denne var der et brystværn af munkesten. Det havde været minimum 2 m højt og kun en sten eller ca. 30 cm tyk. Som aftryk i den første forstærkning af muren kunne man se, at den havde haft en krenelering med skydeskår. De havde været ca. 120 cm brede, med ca. 130 cm brede og 70 cm høje kamme imellem. Skydeåbningen, der sad i muren under skydeskåret, hav-

de skrå false. Den udvendige åbning var kun 6 cm bred. Denne åbning kunne anvendes til udkik og eventuelt til at skyde gennem med langbue og måske med armbrøst. Vægtergangen bag brystningsmuren har kun været ca. 50 cm bred, altså næppe bred nok til at kunne færdes, endsige kæmpe på. Man må derfor nok forestille sig, at den har været forsynet med en løbegang og måske en overbygning af træ, en såkaldt hurd.

En lignende iagttagelse kunne gøres på

den nordlige del af ringmuren. Mens kammenene her svingede lidt i bredden fra 168-174 cm, havde skydeskårene omtrent den samme bredde, nemlig 176 cm. Når man tænker på den anvendte byggeteknik, er dette forhold helt naturligt. Vi ved fra middelalderlige afbildninger, at bygmesteren til afsætning af mål bl.a. har haft et favnemål, en slags tommestok inddelt i tre alen eller 6 fod og måske underdelt i tommere.

Efter at brystningsmuren, der her havde været 1 1/2 sten tyk, var opmuret til den højde, hvor skydeskårene skulle begynde, har man startet arbejdet med opførelsen af kammenene fra en ende. Når målene til skydeskårene skulle afsættes, har håndværkeren lagt sit favnemål på muren og sagt: »Her skal den næste kam begynde, og her skal den slutte«. Det var klart, hvor den skulle begynde, nemlig 3 alen fra den sidste kam, men det var mere usikkert, hvor den sluttede. Man var nemlig afhængig af de materialer, man havde til rådighed, her murstenens størrelse. Da man normalt kun underdelte murstenene for at skabe forbandt i murværket, kom stenenes størrelse, der godt kan svinge lidt, til at bestemme, hvor bred kammen blev. Mellemrummet blev derimod hver gang 3 alen. Det betyder, at vi måske her kan se hvilket alenmål, der er anvendt ved opførelsen af Hammershus. Det synes således at have været på 58,7 cm svarende til en fod på 29,3 cm - et mål, der i øvrigt går igen i murens tykkelse, der er ca. 90 cm eller 3 fod. På denne mur, der også har været forstærket på bagsiden, er forstærkningen senere fjernet eller styrtet ned, så murens oprindelige bagside delvis er frilagt. Her ses det, at der har været en ca. 30 cm bred hylde ca 90 cm under vægtergangen. Måske har den båret en rem, der igen har båret en vægtergang af træ.

Gennem ringmuren har der været en dør ud til hver af forborgene. Dørene til nordre og østre forborg, Svenskehullet og døren ved Blommetårnet er stadig i brug, mens

Fig. 11. Havporten, et af de store mysterier på Hammershus. Beliggende 4 m over terræn ud til de stejle klipper ned mod havet. Den kan have været en udfaldsport eller måske den oprindelige adgang til borgens, som hurtigt er blevet for besværlig. Foto: KBV.

døren til den sydlige forborg er blevet muret til en gang i middelalderen. Det kan ikke umiddelbart konstateres om porten til den nordre forgård er oprindelig, portbygningen er i hvert fald en senere tilføjelse. Den såkaldte Havport i vestmuren hører derimod til det ældste anlæg.

Havporten, der i vestmuren, 4 m over terræn, vender ud mod de stejle klippeskrænter ned mod havet, er et af de uafklarede punkter ved Hammershus. Den kan have været tænkt som en udfaldsport, eller måske er det den oprindelige indgang til borgen. Undersøgelserne har ikke kunnet give svar på disse spørgsmål, men de har derimod givet nye oplysninger om dens oprindelige udseende. Porten hører med til de ældste bevarede dele af borgen og hænger sammen med de tid-

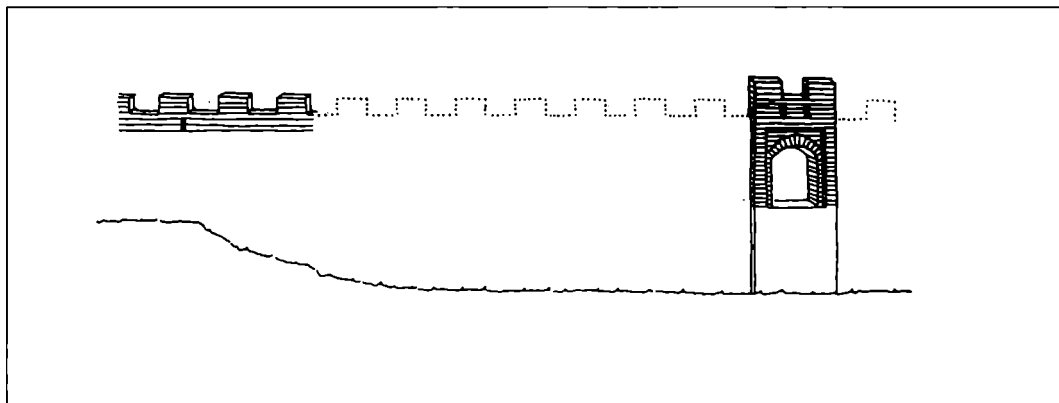

Fig. 12. Forsøg på rekonstruktion af vestre ringmur og Havporten. Hvilken funktion Havporten har haft er stadig uvis. Vi har dog kunnet konstatere, at den har været kreneleret som ringmuren, og at der har været to skydeåbninger svarende til den i ringmuren. Falsen rundt om portåbningen er ikke, som man før har troet, et spor af en vindbro, men snarere en dekoration. 1:300.

ligere beskrevne krenelerede mure. Man har tidligere ment, at porten har været forsynet med vindebro, faldgitter og blynæse, en udbygning, hvorfra man kunne skyde eller hælde flydende bly ned på en angribende fjende foran porten.⁷

Ingen af disse forhold har imidlertid kunnet bekræftes ved undersøgelserne. Derimod har det kunnet påvises, at porten foroven har været afsluttet med en krenelering over to smigede skydeåbninger, svarende til åbningen i muren længere mod nord. Fig. 12.

Terrænet vest for borgen er blevet ændret væsentligt i forbindelse med udgravningen. Det er derfor vanskeligt at forestille sig, hvordan det har været i borgens første tid. Specielt er det svært at se, hvordan Havporten kan have fungeret. Portens funktion kan have været en almindelig adgangsvej, en udfaldsport eller til brug for indladning af varer fra havet. I dag ligger åbningen imidlertid ca 4 m over terræn. Hvis man skulle kunne ride eller køre gennem porten må der have været en rampe af jord eller træ. Hvis man kun skulle færdes til fods, må der i hvert tilfælde have været en form for stige.

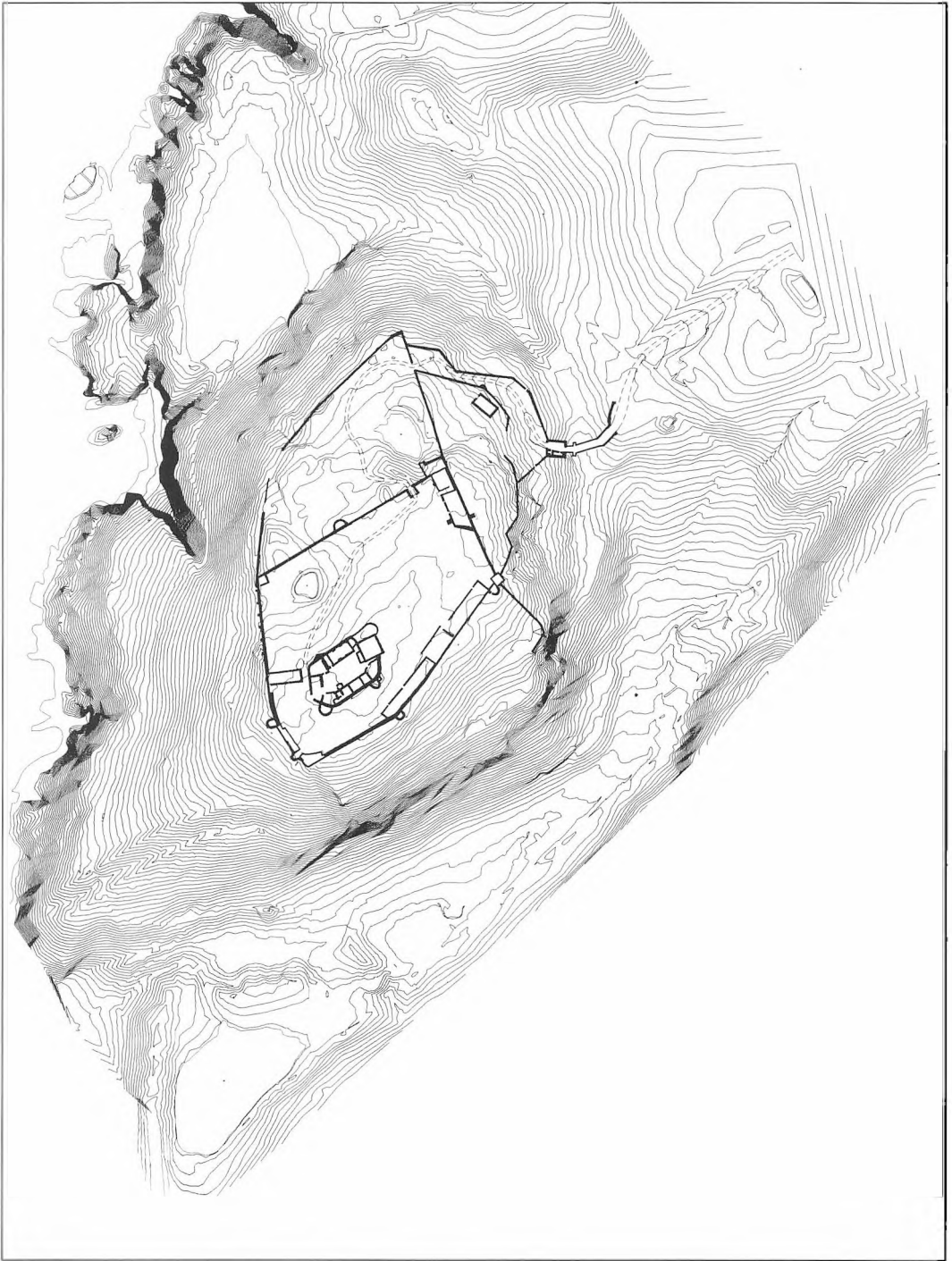
Ligesom i Mantelgårdsmuren varierer murtykkelsen i ringmuren. Østmuren er den

kraftigste nemlig ca. 120 cm. Nord og syd-muren er omkring 90 cm og vestmuren der vender ud mod havet, er bare 80 cm tyk. Man har tilsyneladende afpasset murtykkelsen efter, hvor udsat man har ment, muren var for et angreb.

Blommetårnet i ringmurens sydøsthjørne er den eneste af bygningerne ved muren, der er opført samtidig med denne. Det er et velplaceret udkikstårn. Det er placeret på en sådan måde, at man herfra kan overskue terrænet omkring borgen fra sydvest til nord, altså hele landsiden, man kan se helt til Sandvig og overskue adgangsvejene sydfra. På tårnets sydside, er der i tredje etage en dør, som har ført ud til en udkiksplatform eller balkon, som har strakt sig rundt om hjørnet mod syd. Spor i muren tyder på, at den i hvert tilfælde mod øst har været overdækket med et tag, så vagten har kunnet holde udkik i nogenlunde tørvejr. I sydgavlen har der ligeledes været en overdækket balkon. Adgangen til tårnet er sket gennem en dør i anden etage. Hertil er men kommet ad en udvendig trappe, som måske også har stået i forbindelse med vægtergangen.

Vinduerne var små med fladbuede stik. Døren havde et rundbuet stik som et pryde-

Fig. 13. Plan Hammershus med nærmeste omgivelser. Luftopmåling udført af Landinspektøernes Luftopmåling A/S. 1:4000.

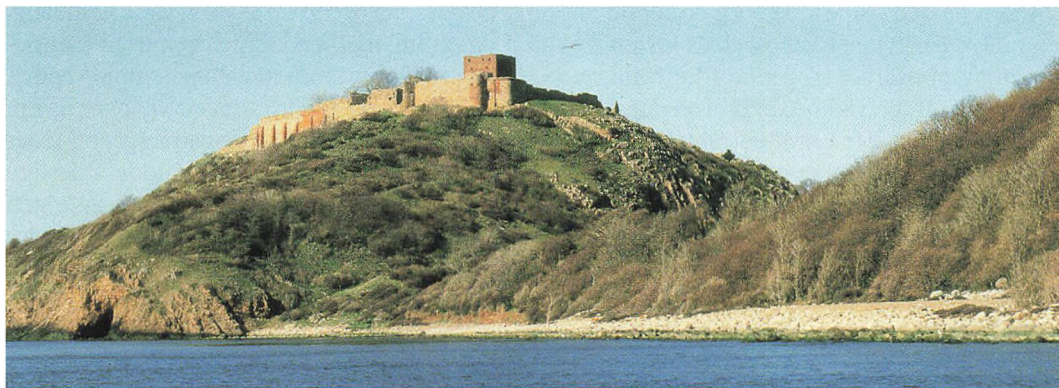

Fig. 14. Hammershus beliggenhed er imponerende på en 75 m høj klippeknode helt ud til vandet. Adgangen til borgen fra vest har været meget besværlig. Foto: KBV

eller aflastningsstik over den fladbuede åbning. I både første og anden etage er der et skydeskår, som gør det muligt at skyde på langs af borggårdens østmur.

Kun Blommetårnet er i forbandt med ringmuren, men det kan ikke udelukkes, at flere af de bygninger, der er konstateret spor af i borggården, er fra borgens første tid. Under alle omstændigheder er der en hel række vigtige funktioner i borgen, som må have haft deres egne bygninger, f.eks. smedje, bryggers, bagers, stalde og bygninger til borgens besætning. I borgens første år har disse dog sandsynligvis været lette bygninger, hvis rester ikke har kunnet markere sig til vore dage.

I den nordvestlige del af borggården ligger en dam, som har været borgens eneste vandforsyning. Ud over regnvand er der ikke noget tilløb til dammen, som derfor godt kan tørre ud i varme somre. Vandmangel har nok været et af borgens største problemer, særdeles i forbindelse med en belejring. Fra lensmandstiden ved vi, at de bornholmske bønder, som en del af deres ydelser, skulle køre vand til borgen.

Forborgene

Den søndre forborg har tilsyneladende ikke haft andre funktioner end at sikre forsvaret

med en fremskudt mur mod syd, placeret hvor de stejle klippesider begynder at flade ud. Der er ikke fundet spor af anlæg inden for muren og den oprindelige adgangsdoor fra borggården synes at være blevet muret til på et tidligt tidspunkt i borgens historie.

I den nordre forborg er der heller ikke konstateret ældre anlæg. Her er dog en dam, der opsamler regnvand, og som kan bruges som supplement til dammen i slotsgården. Den sandsynlige adgangsvej, der kommer fra vest over slotsbroen, går også igennem denne forborg. Hvor vejen kommer ind i forborgen fra vest, har der været en port. En fortanding i den nordre ringmur tyder på, at der har været eller måske blot været påtænkt et porthus eller måske et hjørnetårn på dette sted.

Den østre forborg har været vanskelig tilgængelig, der er ikke konstateret andre adgangsveje hertil end den lille dør ved Blommetårnet. Alligevel ligger her en bygning, Tinghuset som skal være en af de ældste bygninger på borgen. Ved dens udgravningen og istandsættelse i 1896 fandtes inde i murværket en mønt fra Erik Klippings tid (1259-86).⁸ Det er en ret lang smal bygning med en trappe til underetagen i den nordre gavl. Kun bygningens underetage, der er opført af kampesten, er bevaret.

Uden på den østlige forborg er endnu en mur. Den beskytter vejen på dens forløb fra broen og porttårnet til den nordre forborg. Foruden portene ved broen og ved den nordre forborg har der været en ekstra port ca. 30 m fra den sidstnævnte. Lige uden for porten til den nordre forborg lå et lille hus, kun ca 2,5 x 2,5 m. Det har sikkert været et hundehus, hvor lænkehunden, der bevogtede porten, kunne søge ly.

Når man ser på borgens plan, mangler der en forborg mod vest. Om man har ment, at en sådan var unødvendig, eller om den har været påtænkt, men aldrig er blevet bygget, er ikke til at sige. Den dobbelte jordvold, der strækker sig fra borgens sydlige hjørne til klipperne ved den tørre oven, kan eventuelt være en erstatning for en mur på dette sted.

Også forborgenes murtykkelser varierer. I den søndre forborg er den omk. 70 cm. I den nordre mur i nordre forborg varierer den en del, muligvis på grund af reparationer og forstærkninger. Den ældste del synes dog også her at have været omk. 70 cm. Den østlige, der vender ind mod den østre forborg, er derimod omkring 90 cm, hvilket også er tilfældet for muren omkring den østre forborg, og muren der beskytter vejen.

Voldgravene.

For at gøre de naturlige klippeslugter omkring Hammershus endnu mere ufremkommelige har man søgt at etablere en slags voldgrave. Nord for borgen ligger Paddesænken, der muligvis oprindeligt har været et mindre vandhul. I middelalderen er det blevet gjort større ved opstemning med en dæmning ud mod vandet. Paddesænken har ikke noget tilløb, men opsamler regnvand fra et stort område nord og nordøst for borgen. Vandfladen har formentlig kunnet blive 5-6000 m².

Syd for borgen i Mølledalen har man opstemmet et par naturlige vandløb, som også har kunnet give vand nok til at drive en vandmølle. Yderst mod havet ved Møllevig-

en har man opført en kraftig, ca. 170 m lang, dæmning med en kerne opmuret i kampesten. Den har, foruden at opstemme vandet, også kunnet fungere som en vej over dalen. Ved sydenden af dæmningen ligger en senere skanse, hvor der ses middelalderlige mursten. Det kan enten være genbrugte sten fra borgen eller eventuelt dele af et ældre forsvarsværk, måske en portbygning, der er kommet til at indgå i skansen. Op gennem dalen ses spor af tre dæmninger. Godt hundrede meter oppe i dalen ligger den dæmning hvor møllen har ligget. Mellem denne og den førnævnte ligger der en dæmning på langs af dalen. Den skal sikre, at der selv om møllen er i brug, kan holdes vand i den yderste sø, der kaldes Mølledammen. Højere oppe i dalen er der spor af yderligere en dæmning og måske endnu en, således at der her har kunnet opstemmes vand i tre - fire forskellige niveauer. Det har nok været svært at få et vandspejl til at stå omkring broen. Der kan imidlertid stadig være fugtigt omkring bropillerne ved forårstid, så det har nok været muligt i hvert fald at etablere et sumpet område her, der kunne sinke en tungt klædt angriber.

Broen og porttårnet

Broen over til borgbanken er opmuret af munkesten i to spidsbuede hvælv på to kampestenspiller. Mellem broen og porttårnet er der et gab som har været dækket af en vindebro. Inde i porttårnet er der en grube til vindebroens kontravægt, hvor der ifølge Hauberg skal være aftryk af vindebroens leje. Hauberg mener, at der kan have været en ældre vej, der skulle forløbe i niveau med bunden i gruben svarende til kampestensfundamenternes overside. Dette er muligt men næppe sandsynligt. Det ville være meget vanskeligt at komme op fra et sådant lavt broforløb til det væsentligt højere niveau bag portbygningen, som synes at være den naturlige klippe. Broens udformning, med en underdel af kamp og en over-

del muret i tegl, svarer da også til det arkitektoniske princip, der er anvendt til de ældste dele af borgen.

Adgangsvejene

Det er vanskeligt at sige noget bestemt om de oprindelige adgangsveje til Hammershus. Fra borgen havde man brug for at komme ud på øen, ligesom man havde brug for at komme til de naturlige havne i Sænebugt (Hammerhavn) og Sandvig. Hovedadgangsvejen til borgen har måske oprindeligt, i hvert fald meget tidligt i borgens historie, gået over broen i øst. Denne vej havde man nem adgang til Sandvig og Sænebugt. Vejen til Sandvig har sandsynligvis fulgt den eksisterende vej, mens vejen til Sænebugt har haft sit eget forløb, som stadig kan erkendes i terrænet. Umiddelbart efter slotsbroen har man drejet mod nord og fulgt bakkekanten til en hulvej og en vejdamning, der via en bro har ført over afløbet fra Skyttedammen. Videre over marken til en hulvej, der følger kysten ned til bugten. Vejen ud på øen har ligeledes fulgt den eksisterende vej mod syd langs Paradisdalen, hvor der kan ses flere hulveje som parallelveje til den eksisterende.

Den oprindelige adgang til borgen kan have været gennem Havporten. I givet fald har den været meget besværlig og må hurtigt være blevet opgivet. Vejen skulle være gået gennem Slotslyngen, over den murede dæmning i Mølledalen, gennem dobbeltvolden, som afgrænser den vestlige »forborg« og ad en serpentinevej op til porten. Højdeforskellen fra dæmningens overkant til porten er omk. 55 m, mens den lige afstand er 150 m. en stigning på over 30%. Til sammenligning er stigningen fra slotsbroen til nordre forborg 10%.

Borgens funktion

Hvilke forhold der var afgørende for, at ærkebispens lod borgen anlægge på netop dette vanskeligt tilgængelige sted, får vi nok

aldrig at vide. Den gode forsvarsmæssige beliggenhed har selvfølgelig haft betydning, men den gode adgang til to naturlige havne, Hammerhavn og Sandvig, den visuelle forbindelse til den Skånske sydkyst og muligheden for at overskue al sejlads i strædet mellem Bornholm og Skåne har formentlig også været væsentlige årsager til placeringen.

Borgen skal ikke alene betragtes som en defensiv foranstaltning, men også som en offensiv kraft, som en del af en samlet strategi. Man kan sammenligne den med vore dages raketsiloer. På samme måde udgjorde den med sin besætning en trussel for et bestemt, men selvfølgelig mindre område. Derfor kunne en fjendtlig hær ikke bare indtage Bornholm og lade borgen ligge. Før den var uskadeliggjort, var landet ikke sikkert.

Borgen er opbygget efter en plan der skulle gøre det så vanskeligt som muligt for en fjende at angribe den. Forsvaret er baseret på at adgangen for fjenden skal være så vanskelig som mulig og at forsvaret hele tiden skal have en højdefordel og have mulighed for at trække sig tilbage til et nyt forsvarsværk. En Fjende, der kom fra landsiden, måtte formentlig først forcere et palisadeværk uden for broen, måske helt oppe hvor besøgscentret ligger i dag. Her blev der i dec. 1991 fundet to rækker af kraftige stolper, som enten kan tolkes som en meget lang bygning eller som en dobbelt palisaderække, der har flankeret vejen. Hvis fjenden nåede frem til broen, ville han dels være under beskydning fra forsvaret i porttårnet, dels ville vindebroen være oppe, så der var en afgrund mellem broen og tårnet. Han måtte enten forsøge at sprænge sig vej gennem den ophejste broklap, porten, et eventuelt faldgitter og måske en portfløj i porttårnets anden ende, eller han kunne forsøge at omgå porten, ved at gå over den våde eller sumpede grav. Videre op ad de stejle klipper til forborgenes mure, der er placeret hvor klippen er stejlest, så der bliver mindst

muligt fodfæste og næsten umuligt at rejse stiger. Under overgangen af graven og opstigningen har fjenden hele tiden kunnet holdes under beskydning med bue, armbrøst og med sten. Ved udgravningen af broen blev der fundet en del armbrøstboldte og mængder af håndstore næsten runde strandsten.⁹ Disse kan være et dødelige våben, hvis de rammer en mand på vej op ad klipperne. Hvis Fjenden endelig havde bemærget sig porthuset og fået broen ned, måtte han enten følge vejen eller forsøge at storme over muren ind i den østre forborg. Hvis han valgte at følge vejen, ville han være under beskydning fra østre forborgs mur og skulle passere yderligere to porte, inden han kun-

ne komme ind i nordre forborg. Her ville han være under beskydning fra borggårdens ringmur, der måtte være det næste angrebsmål. Nåede han over den, ville der stadig være Mantelgården og Manteltårnet tilbage. Da der ikke var indvendige trapper i tårnet, ville det, selv om han skulle være kommet ind, være meget vanskeligt at komme op i etagerne. Da der i den første tid ikke var hvælv over portgennemgangen til Mantelgården, kunne fjenden imidlertid ryge forsvarene ud, hvis han først var kommet ind gennem porten og faldgitteret.

Da forsvaret af så stor en borg krævede en stor besætning, afgang udfaldet dels af, om besætningen var stor nok til at bemane murene, dels af om man havde mad nok, hvis en fjende, i stedet for at angribe, belejrede borgen.

Det højmiddelalderlige anlæg.

I hele middelalderen var Hammershus et stridens æble i magtkampen mellem kirken og kongen. Kongen erobrede flere gange borgen, men han måtte hver gang levere den tilbage til bispestolen. I 1265 erobrer Erik Klipping således Hammershus, kun for at aflevere det igen i 1276. I 1319 lader Erik Menved sin marsk Ludvig Albrektsen indtage borgen. Da Hammershus skal leveres tilbage, vil Ludvig Albrektsen ikke udlevere borgen frivilligt, så kongen må lade sin nye marsk Per Vendelbo belejre Hammershus i 16 måneder for at uddrive ham. I 1361 er Valdemar Atterdag i kort tid herre over hele øen. Han giver den tilbage til bispestolen, mod at kronen kan begære Bornholm med Hammershus tilbage, når den ønsker det. Dette benytter Chr II sig af i 1513, hvor han sætter sig i besiddelse af Hammershus.¹⁰

I løbet af middelalderen var Hammershus således flere gange i kamp, bygninger blev ødelagt, og en række nye kom til. I Mantelgården kom køkkenfløjen og kapellet til, og palladiet blev forlænget, endelig blev køkkenet og kapellet bygget sammen med en

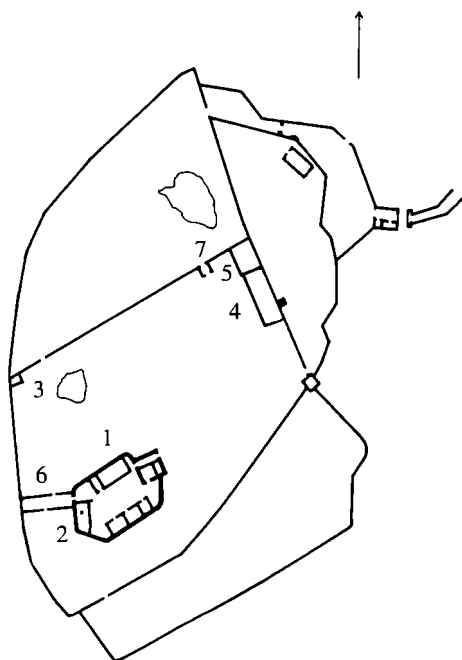

Fig. 15. Det højmiddelalderlige Hammershus. Borggårdens ringmur er blevet forstærket, Havporten lukket, Palladiet er blevet forlænget og nye bygninger er kommet til: Kapellet (1) og Køkkenet (2) i Mantelgården, Hundetårnet (3), Magasinbygningen (4), Smørkælderen (5) og Bryggerset (6) samt Porttårnet i Ringmuren (7). 1:4000.

borgestue og Manteltårnet fik en ekstra etage.

Halvdelen af køkkenfløjen var i virkeligheden en stor åben skorsten, der hviler på ydervæggene og på en kraftig pille. Her var plads nok til, at man har kunnet stege hele dyr på spid. På en ildbæk i vestvæggen har man kunnet koge og stege mindre stykker kød.

Kapellet, der blev bygget op mod Mantelgårdens nordvæg, bestod i underetagen af kapellet med et forrum eller våbenhus og en muret trappe, der førte op til anden etage. Vi ved ikke hvordan anden etage var indrettet i middelalderen, men i lensmandstiden nævnes kongens værelser på dette sted. Kapellet blev måske allerede på denne tid opvarmet med en hypokaust. Det er et centralvarmeanlæg, hvor man kunne fyre i kælderen under våbenhuset, og derfra lede varm luft ind i kapellet.

Palladiet blev forlænget mod vest med et rum i underetagen. Dejstuen med bageovnen er dog sikkert blevet indrettet senere, ligesom den murede vindeltrappe må være en tilføjelse fra renæssancen.

Mellem kapellet og køkkenfløjen blev der opført en bygning med borgestue i underetagen og rum med siddenicher i anden etage. Borgestuen var overhvalvet med fire uregelmæssige krydshvælv med profilerede ribber.

Manteltårnet blev som sagt forhøjet med en etage. Den nye etage blev ikke overhvalvet, men bjælkelaget blev lagt så tæt, at det kan have båret et muret eller støbt dæk. Der kan således godt have været en stor platform bag den nye krenelering. For at sikre tårnet mod brandstiftelse fra en fjende, blev portgennemgangen forsynet med et muret hvælv.

I borggården bliver der bygget et nyt tårn i det nordvestre hjørne, Hundetårnet, magasinbygningen blev påbegyndt, bryggerset blev opført og ringmuren forstærket og forhøjet.

Hundetårnet er opført efter ringmuren,

men før denne er blevet forstærket og forhøjet. Det samme gælder bryggerset, der ligger op mod vestmuren. Bryggerset var oprindeligt længere, det fyldte hele rummet mellem vestmuren og Mantelgården ud.

Magasinbygningen er opført af flere gange. Østmuren er bygget oven på ringmuren. Den første udformning af bygningen synes at have været i to etager med en fem eller seks etagers tårnlignende bygning i syd. Senere er hele bygningen forhøjet til mindst fem etagers højde. Den underlige skrå afskæring af sydgavlen kan være fremkommet ved, at den oprindelige gavlvindning på et tidspunkt er styrtet ned og siden erstattet med den kortere afskårne gavlvindning. Fundamentet til den oprindelige vinkelrette gavlvindning synes ud fra foto fra udgravningen at være bevaret.

Nord for Magasinbygningen ligger smørkælderen, der består af to overhvalvede rum med en overhvalvet gang foran. Nord herfor, udenfor ringmuren ligger den såkaldte nye smørkælder, hvor der fra en slags brønd, der stod i forbindelse med dammen i forborgen, var muligt at hente vand til den indre borg.

Ved porten mellem borggården og den nordre forborg blev der bygget et porthus. Over porten var der et værelse, adgangen hertil var ad en udvendig stentrappe på bygningens nordøstside. Trappen gav også adgang til vægtergangen på muren.

Murene, specielt borggårdens ringmur og den nordre forborgs mur blev forstærket og forhøjet. Borggårdens vestmur blev forstærket ved en påmuring på indersiden af brystningsmuren og forhøjet. Muren mellem borggården og den nordre forborg blev forstærket ved påmuring af en bare 30 cm tyk teglstensmur til en højde svarende til den første aftrapning af muren, herefter blev forstærkningen udført i kampesten. Da teglstenen under nedrivningen af borggen i 1700-tallet igen er blevet fjernet, ses behandlingen af den middelalderlige granitstensmurs overflade nu tydeligt. Mureren har med mur-

skeen trukket opmuringsmørtelen ud over granitstenene uden at dække dem helt. Man kan stadig se aftryk af murskeen i mørtelen.

Herudover blev der formentlig bygget flere bygninger, som enten har været så lette, at der ikke er bevaret spor af dem, eller også er de nu så nedbrudte, at det ikke er muligt at datere dem. Langs borggårdens nord og sydmur har der således ligget stalde, som ikke umiddelbart kan dateres.

Lybækkertiden

I 1525 måtte Frederik I overdrage Bornholm med Hammershus som pant til Lybæk for 50 år. Det skete som erstatning for de udgifter og den skade, Lybæk havde lidt mens byen støttede Frederik I mod Christian II. Lybæk overtog administrationen og skatteindtægterne fra Bornholm bortset fra den gejstlige jurisdiktion og indtægterne herfra, som skulle tilhøre kronen.

En af betingelserne ved overdragelsen af Bornholm og Hammershus til Lybækkerne var, at de ikke måtte lade bygge eller nedbryde noget på slottet uden kongens tilladelse.

Man kan imidlertid ikke fortænke Bernt Knop, den første lybske lensmand på Bornholm i at han byggede. Da han overtog Hammershus, var borgen i en miserabel forfatning. Lybækkerne havde selv indtaget og plyndret den i august 1522, da den var i Chr. II's besiddelse. Ved samme lejlighed befriede de den fynske biskop Jens Andersen Beldenak, der var blevet fængslet af Chr. II. Borgen havde de ødelagt så godt de kunne, men var hurtigt taget bort igen. De må dog ikke have ment, at arbejdet var gjort godt nok, for allerede i oktober kom de tilbage og fortsatte nedbrydningen. Da de igen drog bort pålagde de øens befolkning at fortsætte arbejdet.¹¹ Dette har lybækkerne jo nok fortrudt senere. Bernt Knop skrev i sine optegnelser ved overtagelsen af slottet i 1525, at det på den tid var ganske øde og nedbrudt, ingen af bygningerne havde tag. Af inventar var der kun en enkelt seng med tilbehør og

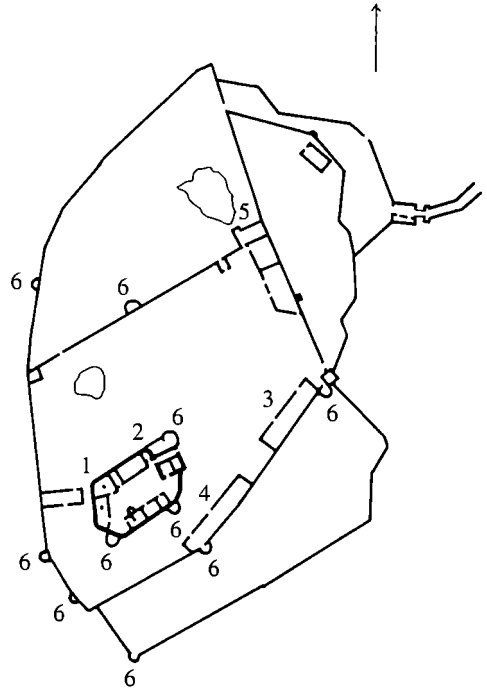

Fig. 16. Lybækkernes Hammershus. I Mantelgården er Borgestuen (1) og Kirketårnet (2) kommet til. Hestestalden (3) og Kostalden (4) er bygget op mod ringmuren og Den nye Smørkælder (5) er bygget i nordre forborg. Til forstærkning af forsåret er der bygget halvrunde tårne (6) på murene. 1:4000.

et skuffemøbel. I køkkenet var der fire kedler og 6 gryder i forskellig størrelse, og på murene var der to skarpentiner med to kamre og tre gamle hagebøsser. Af madvarer var der 4 tønner mel, 4 tønner rug, 6 kar med oksekød, 9 flæskesider, 2 tønner lammekød og måske som det væsentligste 70 tønner malt og 10 tønner øl, som nævnes først i opgørelsen.¹²

Blandt de mange andre trætter, der var omkring pantet, var der således også gode muligheder for uenighed omkring byggeri.

Allerede ved mødet i Kiel 1526, hvor vilkårene skulle endeligt fastlægges i den såkaldte Segeberger Reces, berørte den lybske borgmester Thomas von Wickede spørgsmålet om nødtørftigt byggeri på Hammers-

hus. Først efter et langt tovtrækkeri blev det dengang tilladt, at bygge så meget, at man kunne sove tørt og dyngne noget korn op til tørring. Men der måtte intet foretages for at befæste slottet.¹³

I en instruks til de lybske gesandter, der i 1542 skulle forhandle med kongen om forskellige klagepunkter, hedder det bl.a., at hvis man ikke kunne få lov til at bygge, måtte man i det mindste have mulighed for at holde slottet ved lige.¹⁴

Hvad der kom ud af disse forhandlinger vides ikke, men i 1553 var spørgsmålet igen oppe. Ved forhandlingerne dette år i Kolding anføres det, at Lybækkerne uden Kongens vidende og vilje har tiltaget sig at opføre nye bygninger på slottet, hvilket er mod kontrakten. Hertil svarer den lybske gesandt, at der var vel repareret et og andet, dog kun for at vedligeholde slottet at det ikke skulde falde ned. »Men da lod de kongelige råder bringe et contrafei, på hvilket de viste adskillige nye tårne og bastioner, der var bygget mod kontrakten.« Hertil svarede gesandten, at disse bygninger var opført til kronens bedste og til slottets bedre forvaring, man måtte ikke deri se nogen fare.¹⁵

Desværre er det omtalte contrafei ikke bevaret, så vi har ikke nogen sikre holdpunkter for, hvad der blev bygget på Hammershus. I 1555 klager bønderne over at de skal yde arbejde til en ny avlsgård,¹⁶ og i forbindelse med tilbageleveringen af øen til Danmark i 1576 oplyses, at den lybske foged Sveder Ketting har opført en vindmølle ved slottet.¹⁷

Hvor meget der blev bygget er således ikke klart, men bygget blev der, og man må vel gå ud fra, at borgen var brugelig, så lensmanden kunne bo standsmæssigt, at der var plads til tjenestefolkene og borgens besætning, på omk 33 mand, at der var skabt lagerplads til de naturalier, der blev indkrævet i skat, og at borgen var i en sådan stand, at den kunne fungere til forsvar og specielt under syvårskrigen kunne fungere som base

og virke som beskyttelse for de krigsfolk, Lybæk sendte til øen.

Borgen blev altså sat i brugelig stand. Bebyggelsen i Mantelgården er nok noget af det første, der er kommet i orden. Vel først som en istandsættelse af beboelse og køkken, siden magasinrum og kirke. Det var vel også på denne tid at Manteltårnet fik sin 6. etage og det dobbelte tag. Den nye etage blev ikke indrettet til beboelse, men som et magasinrum med en stor hejseluge både mod Mantelgården og Slotspladsen. Spor efter udvendige bjælkehuller, kraftigere end det er nødvendigt for opsætning af stillads, antyder, at der kan have været mulighed for at opsætte et udvendigt galleri eller skyttegang på tårnet. Kirken skal være nyindviet i 1548 af Herman Botin, og blev måske ved denne lejlighed forsynet med de tre grat-hvælv, som der stadig ses spor af.¹⁸

Til brug for de første byggearbejder blev der anlagt en teglgård eller teglovn. Bønderne skulle, som en del af deres pligtarbejde til slottet, køre brænde til teglbrændingen. Da ovnen blev nedlagt i 1543, blev pligtarbejdet flyttet tilbage til slottet. Teglovnene kan være en af de ovne, der blev fundet ved gravearbejder mellem parkeringspladsen og Slotsgården i 1975¹⁹. Årsagen, til at teglovnene blev nedlagt på dette tidspunkt, kan netop være mangel på brænde. Der synes ikke at være produceret teglsten på Bornholm i lang tid herefter. Enten brugte man ikke brændte sten, eller også importerede man dem fra Lybæk. Til arbejder på slottet importerede man således både i lybækkertiden og i lensmandstiden mur- og tagsten fra Lybæk. Man skal oven i købet have fragtet bornholmsk ler til Lybæk til brug for teglbrænding.

Ud over den almindelige istandsættelse af bygningerne kan Lybækkerne, jvf. de nye tårne og bastioner der nævnes i 1553, have bygget de halvrunde tårne på murene. Der blev i alt opført 10 af denne type tårne. Mantelgården blev forsynet med 3, muren

omkring borggården fik 5, og nordre og søndre forborg fik hver et. Det er såkaldte flankeringstårne. Formålet med dem er, at man herfra skal kunne skyde langs murene, de er derfor hovedsageligt placeret på de mest fremspringende steder af muren. De er forsynet med skydeåbninger til hagebøsser eller eventuelt små kanoner i flere etager. Det er stærkt smigede åbninger med en indmuret bjælke, hvor åbningen er mindst, her har man kunnet fastgøre bøssen i et hul i bjælken, så den kunne drejes maksimalt i åbningen samtidig med, at forsvarerne var bedst muligt beskyttet.

Hammershus kom ikke i brug som fæstning, mens Lybækkerne sad på øen. Under den nordiske syvårskrig var Bornholm ellers i skudlinien. Den lybske foged Sveder Ketting, der ledede øens forsvar havde sat øen i alarmberedskab, han havde fået hjælp af 400 landsknægte fra Lybæk og etableret et landeværn af bønderne. Hans strategi var at holde fjenden ude fra øen, derfor anlagde han en række kystskanser, hvor der var mulighed for landgang og etablerede en lejrborg på Sydbornholm, hvor faren for landgang var størst. Herfra kunne han med reserver og kanoner på vogne forstærke de steder, der var under angreb. Strategien var rigtig, det lykkedes at holde de svenske styrker borte fra øen, selv om de flere gange forsøgte landgang.

Da Lybækkerne overtog borgen, var der 2 skarpentiner med to kamre og tre gamle hagebøsser. Mens Blasius van Wickeren var foged, kom yderligere 1/2 slange og 6 barsen med 12 kamre. Disse våben må stadig have været på øen, da Sveder Ketting beder om at få yderligere kanoner og andre våben sendt over fra Lybæk. Hvis han får en halv eller kvart slange, to falkonetter, et dusin dobbelte hagebøsser, to dusin færdige spyd, 1/2 tønne pulver- og 1/2 tønne godt kornkrudt, et skippund bly og jernkugler tilsendt, mener han, at han kan afværge alle farer for landet.

I 1575 erindrer Fr. II Lybæk om, at da kontrakten om Bornholm snart udløber, og at kongen derfor vil bringe øen tilbage til kronen. Omkring tilbageleveringen forhandler man bl.a. om overtagelse af det inventar, Lybækkerne har ført til Hammershus. De lybske forhandlere skal efter deres instruks søge at sælge inventaret til den danske lensmand, hvis det ikke er muligt, skal de bringe de bedste ting med tilbage til Lybæk. Her omtales specielt, den store bryggerkedel, en ambolt, og de gode senge fra herre og gæstekamrene, de andre kan man lade stå. Vindmøllen skal de søge at få penge for, fordi en ny mølle vil koste mere end 160 Rdl. Hvad der er af krudt og våben, ud over hvad der nævnes i inventariet fra 1525, skal sendes tilbage med undtagelse af de gamle ubrugelige hagebøsser. De skal søge at få penge for det, der er bygget på borgen, alene jernkakkelovnene skal være 100 Rdl værd.

Først et år efter overdragelsen godkender kongen at betale 328 lybske dalere for de redskaber, der blev tilbage på slottet. Han vil ikke erstatte noget for det, der er bygget på slottet, for Lybæk skulle jo blot holde bygningerne ved lige, mens de havde lenet.²⁰

Lensmandstiden

Hammershus var vel i en rimelig tilstand, da den første danske lensmand, Mandrup Parsberg, overtog slottet i 1576. I forleningsbrevet hedder det bl.a., at han skal holde fire krigsudrustede heste, og at han skal bygge og forbedre slottet, og holde det nødtørftigt ved lige. Kongen befaler også, at der bliver sendt det fornødne skyts og ammunition til slottet. Intentionerne var således at fastholde Hammershus som fæstning.

Det gik imidlertid snart tilbage med slottet, udgifterne til vedligeholdelsen skulle lensmanden udrede af sin egen indtægt. Det betød, at der skete mindst muligt, og da de første lensmænd kun var der henholdsvis et og to år, var det sikkert meget lidt, der ske-

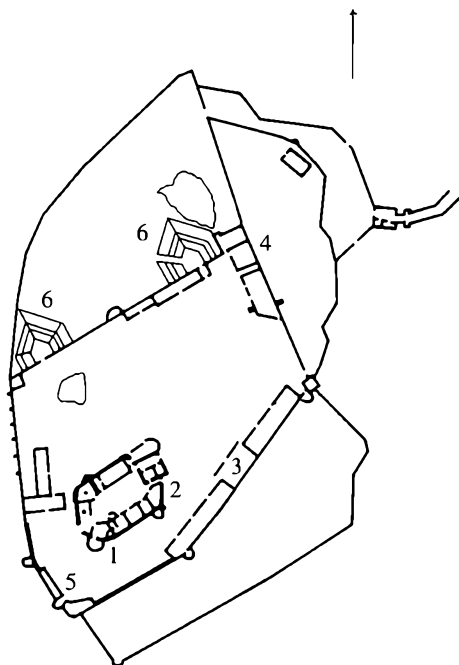

Fig. 17. Lensmandstidens Hammershus. 1 Mantelgården er Herskabskøkkenet (1) og Deiestuen (2) kommet til. I Borggården er der opført en Agerumslade (3) mellem kostalden og hestestalden, samt en række lette bygninger som vi ikke kan placere med sikkerhed. Forborgene har mistet deres betydning. I stedet er der opført to kanonbatterier, et over Den gamle Smørkælder (4) og et over Havporten (5). Uden for porten og Svenskehullet er der opført 2 små bastioner (6). 1:4000.

te. Henrik Brahe, der begynder som lensmand i 1579, beder da også om, at udgifterne til bygningerne kan blive betalt af kronen. Kongen svarer, at han ikke ønsker at bygge nyt, og at vedligeholdelsen må ske uden synderlig udgift for ham. Da Henrik Brahe dør i 1587, henviser hans enke til, at slottet var meget forfaldent, da de overtog det, og at kongen havde givet en mundtlig befaling til, at de måtte vedligeholde for 300 Rdl. årligt. Der udmeldes 3 mænd til at vurdere regnskab og bygninger for at konstatere, om det er rigtigt. Af regnskabet for 1585-86 ses, at der er blevet bygget en ny kormla-

de og en deiestue, samt at der er lagt nye gulve i det trinde tårn (vandtårnet).

En dagløn var mellem 4 og 8 skilling, her til kom 8 skilling i kostpenge, en gennemsnitlig dagløn var således omk 14 skilling. Under byggearbejderne i 1585 blev der brugt i alt 871 Rdl fordelt med 83 % til arbejds løn og 17 % til materialer. Hvis man anvender denne fordeling på de 300 Rdl til årlig vedligeholdelse fås omk 1150 arbejdsdage eller ca. 4 årsværk.

For at undgå en gentagelse noteres det tydeligt i efterfølgeren, Falck Gjøes forleningsbrev, at han på egen bekostning skal holde slottet i stand med døre, tag, vinduer og al indbygning i husene og ikke beregne kongen nogen udgift ved sådan småbygning. Kun hvis kongen befaler ham at bygge noget særligt på slottet, skal det indskrives i regnskabet.

I 1592 var det dog blevet helt galt, Chr. IV skriver til Falck Gjøie »Wiid, eptersom Du wnderdanigst haffuerr thilkiendegiffuet, huorledis at thagit ther paa wort Slott Hammershuss schal møgit werre brøsthouden och bygfeldig, saa och anden bygning therpaa Slottit, at thet endeligen wil fornøden giøres igen at restitureris och forferdiges, tha bede wij thig och wille, at tu forne thage lader med guoed och fast schilning egien thilslic och bereede, saa och Slottens bygning eftersom thet epter leylgheden wdcreffuer och fornøden haffuer egien forferdige, och wort gauffn och beste therudinden rammer och wider, som wij dig naadigst thilthroer.²¹

I regnskabsåret 1609-10 udføres nok de sidste større egentlige byggearbejder på Hammershus. Der bygges et nyt Arkeliehus (våbenmagsin), lægges nyt tag over køkkenet, og der opføres en støttepille ved høladen. I forbindelse med lensmandsskiftet samme år forfattes et nyt inventarium over det løseøre på slottet, som lensmanden skal gøre rede for. Alt fra kød, korn og øl i forråds-kamrene, over levende kvæg på marken til gryder og pander i køkkenet, møbler i

værelserne og våben i tårnene bliver registreret. Vi får her at vide i hvilke bygninger og værelser, de enkelte genstande befinder sig. Desværre er der ikke inventar i alle bygninger og alle rum. Nagelfast inventar og kakkellovne medtages tilsyneladende ikke, så det er ikke, en fuldstændig beskrivelse af Hammershus vi får. Men når disse oplysninger sammenholdes med et bygningssyn, som Chr IV lod foretage i 1621, får vi et ganske godt indtryk af, hvordan slottet så ud, og hvilke bygninger der var i brug i begyndelsen af 1600-årene.

Slottet bestod på denne tid kun af anlægget inden for ringmuren, de ydre ringmure var allerede forfaldne i slutningen af 1500-årene, hvor Hans Lindenov fik ordre til at forbedre fæstningsmuren og vægtergangene med sten fra de ydre ringmure. I 1621 beskrives derfor kun bygningerne i Mantelgården, og i det synsmændene kalder ladegården, som omfatter bygningerne inden for ringmuren.

Det første hus der beskrives er Fruerstuen, der ligger mellem Mantellågen og Vandportenen. Mantelgården opfattes altså ikke længere på samme måde som en del af forsvaret, man har lavet flere indgange. Døren syd for Manteltårnet og porten mod vest ud til området ved bryggerset er blevet åbnet. Fruerstuen eller hele sydlængen i Mantelgården opfattes her som et hus, selvom vi jo ved, at det er bygget af flere gange. Ind mod gården er der en udvendig svalegang af træ, der forbinder værelserne i overetagen, hvor boligen ligger. Her omtales Den store Fruerstue, der må have været ret stor. Der var flere borde, bl.a. et med skuffer og et med udtræk, i alt 9 stole og bænke og et stort beslået skab. Til bænkene var der to hynder af flamsk stof vævet med roser. I hvert fald over bordet men måske også over bænkene var der en himmel, som skulle forhindre, at man fik det støv og skidt, der uundgåeligt faldt ned mellem loftsbrædderne, ned i maden. Himmelen var brandgul med små blomster, og der var

en kappe dertil med frynser. Til sidst nævnes to messinglysestager.

I den lille fruerstue nævnes kun et bord, mens der i det lille sengekammer ved siden af står en seng med sit fulde tilbehør. Der er en bolster underdyne og hovedpude og en dundyne med sardugsvår. Over sengen var der en himmel af gult og brunt Atlask og en kappe af atlask fra Brygge med sprangstycker og gule og brune frynser. Til omhæng var der syv stykker gule og blå sindelsagener. I det lille skorstensskammer var der en enkelt seng og et bord.

Disse værelser må have været Lensmandens opholds- og soveværelser, mens de efterfølgende rum over fruerstuen og mellemstuen, hvor der nævnes i alt fem senge og kun et enkelt bord, må have været til tjenestefolkene.

Fruerstuefløjens underetage har været brugt til opbevaring af forråd, til bagers og mælkestue. Vest for fruerstuen vel gennem det gamle køkken var der gennembrudt en port, Vandporten, som gav lettere adgang til økonomibygningerne, der lå her uden for Mantelgården. Det var bl.a. slagtehuset og bryghuset.

Uden for Mantelgården op til vandporten nævnes en rondel, som vi i dag kalder vandtårnet eller trinde tårn. Det har oprindeligt været et forsvarstårn med skydeåbninger, men er blevet ombygget til beboelse med åbne kaminer og sidenicher ved vinduerne. Nogle af de ved fruerstuen nævnte rum ligger formentlig i dette tårn.

Mod vest i Mantelgården lå køkkenet, der havde fået nyt tag og var blevet istandsat i 1610. Her var kedler og gryder af kobber og jern i alle størrelser, helt op til 11/2 tønde eller omk. 200 l. Her var stegespid og stegebukke, jernriste og andet inventar, som viser, at man stadig lavede mad i det store åbne ildsted.

Mod nord i Mantelgården lå kirkefløjen og borgestuen. I kirken nævnes kun et alterklæde af rødt atlask med lidt hvidt og en sort

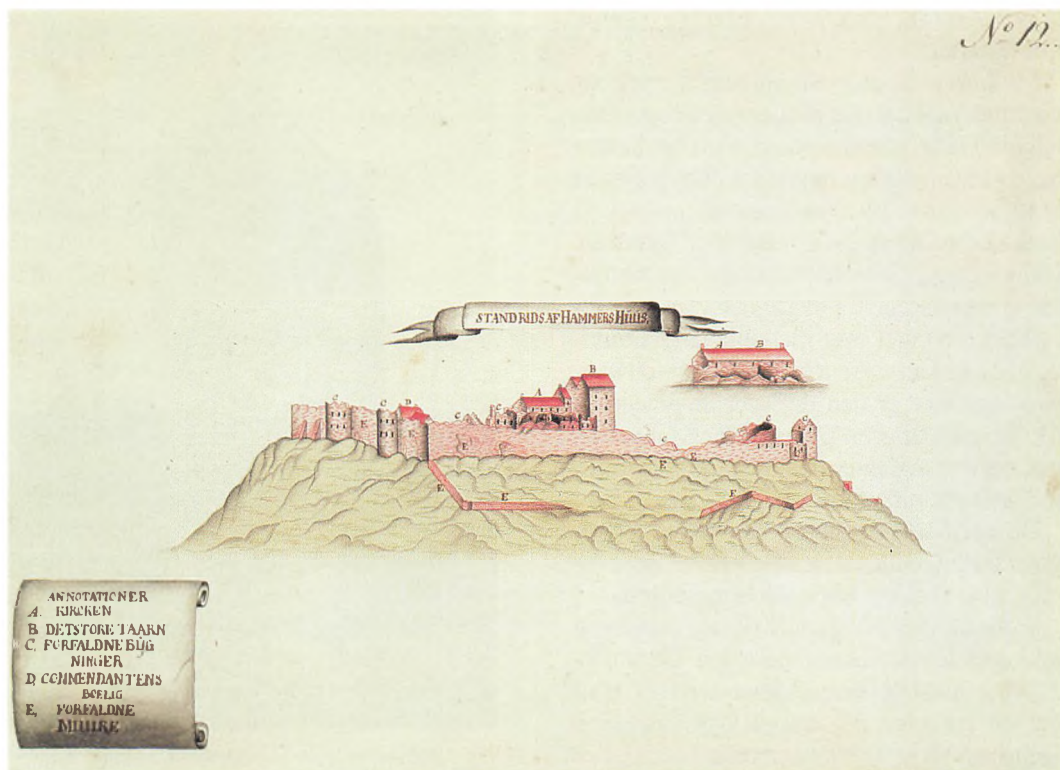

Fig. 18. Hammershus som ruin. Den ældste pålidelige afbildning af Hammershus. I L. de Thuras Beskrivelse over Bornholm og Christiansø gengives billedet som kobberstik. Her dateres det til 1736. Rigsarkivet.

kant, tre messesærke, fire messehagler og en alterbog. I borgestuen, den hvælvede spise-stue for borgens tyende, var der to langborde med to bænke og to mindre borde. Til bordene var der to grove hørduge.

Værelserne i overetagen, der synes at have været nogle af de bedst udstyrede på slottet med flisegulve og stukkatur, nævnes slet ikke. De har næppe været helt uden inventar, måske holdes de uden for inventariet, fordi det var kongens egne værelser.

I Manteltårnet, der på denne tid beskrives som det store tårn eller det store hus, lå skriverstuen. Det var øens administrative centrum. Her opbevaredes jordebøgerne over skatterne og tingbøgerne. I 1621 opbevaredes der således over 60 tingbøger på Hammershus, de gik tilbage til tiden hvor

Lybækkerne forlod øen. Her lå også de breve fra kongen, som lensmanden administrerede efter og selvfølgelig hans lensbrev med inventariet og lenets regnskaber. I 1610 nævnes der kun et bord med skuffer og en ny lås for det lille kammer, det var vel i dette kammer, at papirerne blev opbevaret. Over skriverstuen var der et kammer med et langbord og tre senge. Her ved siden af lå måske det kammer der kaldes skrædderstuen eller trompeterkammeret, der var forsynet med en seng og et bord. Lofterne derover havde stået delvist tomme og åbne, indtil Hans Lindenov satte tårnet i stand med nyt tag, vinduer og nye gulve i 1618. Det ser dog ud som om, man har brugt den øverste etage som pulterrum, i inventarierne kaldes det Vragkammer. Her

lå bl.a. nogle gamle geværer og gamle krudttønder.

Mellem kirken og Manteltårnet stod kirketårnet, og i hjørnet mellem dette og Manteltårnet lå en runddel, måske den der kaldes Spidshovedet. Den havde en påbygning af bindingsværk, og i inventariet nævnes et kammer under spidshovedet med to borde. Det kan også være denne rondel, som knyttes til mantellågen. I bygningssynet står der således om taget over mantellågen på runddelen. Der kan være tale om to mantellåger, hvor den ene er den dør, der er placeret i Mantelgårds-muren lige syd for Manteltårnet, og den anden er den, der fra nord fører ind gennem kirketårnet.

De bygninger der herefter omtales, beskrives som liggende udi Ladegården, i det område som vi ellers har kaldt borggården.

Synsmændene begyndte øst for porten og gik rundt langs muren med solen. De startede ved Smørkælderens, der beskrives med tag og en udvendig trappe og svalegang. Dette må være den nye smørkælder, der er bygget uden på fæstningsmuren. Den gamle smørkælder synes allerede på dette tidspunkt indrettet til et batteri, idet der nævnes tre store kobberkanoner og en kobber falconet over den gamle smørkælder.

Magasinbygningen, som må være den næste bygning, kaldes Øxneladen og beskrives i 1621 som ubrugelig, idet en del deraf, både sten og tømmer, er styrtet sammen. I regnskaberne fra begyndelsen af 1600'erne kaldes Magasinbygningen tilsyneladende skiftevis øxneladen og høladen. Man ser at bygningen er forfalden, i 1608 giver kongen ordre til at opføre tre murpiller for at understøtte den, i 1610 opføres der en muret pille, og i 1621 søger man at stive den af med tømmer, men den står ikke til at redde. I 1625 fortælles om noget tømmer, der ligger under åben himmel i den gamle øde øxnelade.

Herefter kommer Skomagerstuen, der er ganske forfalden på tag, loft og vinduer, dog

Fig. 19. Hammershus lå oprindeligt i et åbent græsningsskabslandskab. Billedet her af bautastenen "Knæsten", der står ca. 1,5 km sydøst for borgen, viser hvordan landskabet stadig så ud i 1869. Foto: Joh. Hansen, Bornholms Museum.

på nær to vinduer, også muren er gammel. Så kommer, stadig op mod østmuren, smedjen der er i god stand og har et stort inventar med ambolt, hamre, tænger og andet smedeværktøj.

Blommetårnet trænger til vedligeholdelse, siges der, fordi det er gammelt. Det synes ikke at være omtalt i inventariet, med mindre nogle af de vanskeligt placerbare rum er beliggende her.

Langs sydmuren lå hestestalden, kornladens og kostalden. I hestestalden stod lensmandens egne heste, bl.a. de otte krigsudrustede heste, som han efter sit lensbrev skulle tjene kongen med. Inden for rigets grænser for egen regning og uden for på kongens regning. Kornladens var en agerums-

lade. Den var så meget bredere end hestestalden og kostalden, der lå på den anden side, at man kunne køre ind i den ene gavl og ud af den anden efter at have afleveret kornet. Sandsynligvis i midten var tærskeloen, hvor kornet blev tærsket. På kornloftet var der ud over hejseværket til at hejse kornet op med et oplag af brædder og lægter, bl.a. tre tylter norske deller (3 x 12 brædder fra Norge). Her lå sikkert også slottets såsæd, 23 tønner rug og 24 tønner havre. Kostalden havde plads til slottets egen besætning, der efter inventariet bestod af en tyr og 34 køer. Disse bygninger var i rimelig stand, med kun enkelte huller i taget. Dog var deres sydmur, den gamle fæstningsmur, temmelig forfalden med en del nedfaldne sten.

Slagtehuset, som der ikke er synlige spor af i dag, lå tilsyneladende mellem Mantelgården og vestmuren. Det omtales som et gammelt hus, hvor den søndre gavl, der har været bræddeklædt, mangler. Her var et hejseværk til at løfte de døde dyr mens de blev parteret, kar til saltning og en stor indmuret kedel, hvor der kunne koges vand. Op til slagtehuset lå røgehuset, som kun var to fag.

Her omkring lå også kalk- og barkhuset, hvor brændte kalksten opbevaredes inden læskningen. Til opmuring brugtes den bornholmske kalk fra Limensgade. Det er en hydraulisk kalk, en slags naturlig cement, der bliver hård når der tilsættes vand. Den kan ikke anvendes til kalkning og understrykning af tagene, hertil blev der hentet kalk fra Skåne.

Bryghuset ligger mellem Vestmuren og Mantelgården. Vestgavlen var bygget ind i muren og det har oprindeligt været bygget helt op mod Mantelgården. På et tidspunkt har man haft brug for en passage rundt om Mantelgården, og man har derfor revet den østligste del af bryggerset ned og etableret en ny østgavl. Her fandtes alt tilbehør til ølbrygningen. Der var 5 ølkar i størrelse fra 3 til 30 tønner svarende til godt 400 og

4.000 l. I bryggerset var der også en bageovn og udstyr til bagning.

I inventariet nævnes andre rum, f.eks. ølkælderen, sikkert et af rummene i fruerstuens underetage. Her lå 81 tønner øl på fade og i tønner, svarende til godt 11.000 l øl. Her i ølkælderen var der også ringe i væggen til at sætte fanger i. Naborummet kaldes spisekælderen, her lå også øl på fade samt kød og fisk i saltkar og tønner. I rummet vest for fruerstuen var deie- eller mælkestuen, her var det nødvendige udstyr til behandling af mælken bl.a. 44 sibøtter og en vindekerne.

I den nordlige del af Slotsgården, op mod vestmuren lå Tøy- eller Arkeliehuset, hvor våbnene fra geværer til de mindre kanoner blev opbevaret. Det var et bindingsværkshus med tavlene opmuret af mursten i lermørtel.

Mellem tøjhuset og Hundetårnet lå to små boder, som blev opført i 1612 til to bøs-seskytter, der var sendt til Hammershus for at forstærke forsvaret. Det var tilsyneladende to etværelses boliger, hver med en dør direkte til det fri.

Ved siden af lå bødkerhuset med værktøjet til fremstilling og reparation af trækar og tønner.

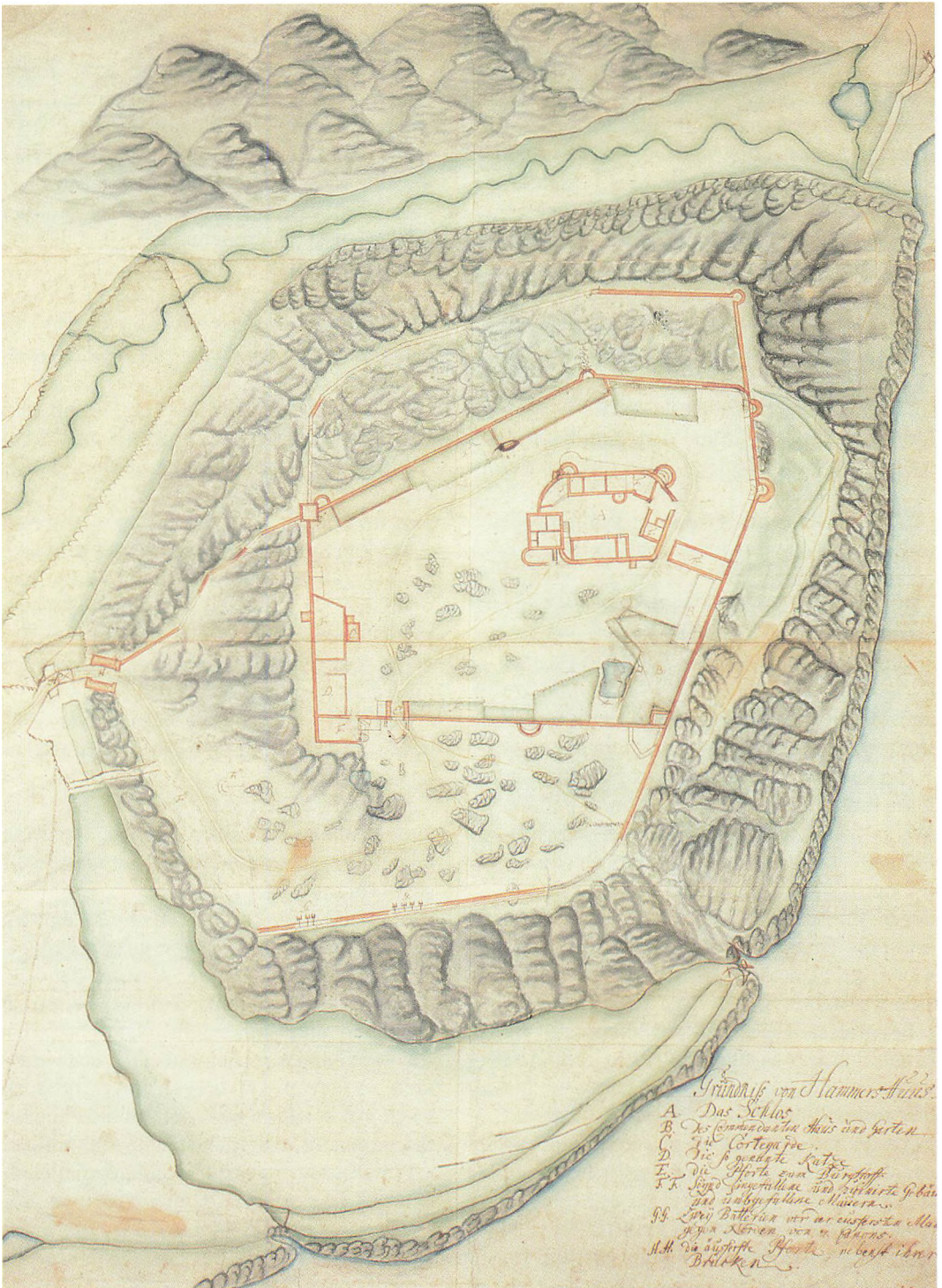
Mellem bødkerhuset og bryggerset lå et halvtagshus som beskrives som 4 eller 5 fag lerklinet og tækket med 900 gamle »hoelsten« (munk og nonne tegl).

Et anlæg som ikke omtales her, men som i øvrigt nævnes i regnskaberne er vandkusten. Det er et maskineri, som fra den lille dam i slotsgården kunne løfte vandet op, så det via en rende kunne løbe over til bryggerset. Det fremgår ikke hvordan det har virket, men vandet er vel blevet hævet med en snegl trukket af en hest, som vi bl.a. kender det fra tørvegravningen i sidste århundrede.

I ringmuren omtales i bygningssynet Hundetårnet og Porthuset. Hundetårnet var indrettet som fangekælder og kanontårn for svært skyts. I Porthuset omtales endnu en skrædderstue, hvor der som eneste inventar

KJELD BORCH VESTH

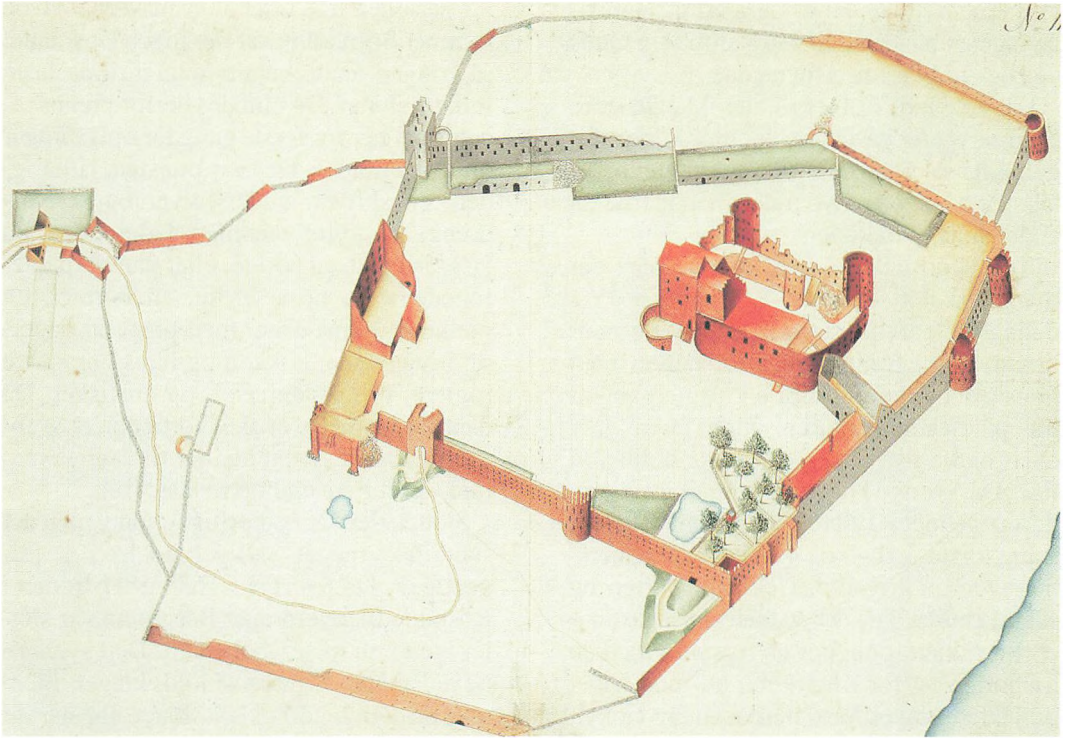

Fig. 21. Rejst plan af Hammershus ruin, formentlig fra første halvdel af 1700-tallet. Rigsarkivet.

var tre senge. Dette rum bebos senere af vagtmesteren.

I Inventariet omtales også de rondeller, hvor der er kanoner. Det er Koborre rondel, »næste tårn« (sydvestre tårn), Rævetårnet, Og Nordre rondel.

På slottet fandtes også et nyt Seier Werck med Slaae Klocke (et tårn) og et gammelt, der ikke duede. Der var også klokker til at ringe til kirke med samt en til at ringe til bords med.

Om bygningerne uden for selve Hammershus fortælles der i inventariet, at der var en vindmølle og at der findes jern og møllesten til en vandmølle, som ellers er øde. I

Fig. 20. Opmåling af Hammershus med nærmeste omgivelser, sandsynligvis samtidig med afbildningen fra 1736 og den rejste plan som er lavet på grundlag af denne opmåling. Rigsarkivet.

bygningssynet omtales ud over vindmøllen og møllerens hus en fårelade, og tre nye huse ved leddene til Slottets udmark. Vindmøllen beskrives ikke nøjere, men møllerens hus er et fire fags lerklinet bindingsværkshus med halmtag. Fåreladen var tolv fag bindingsværk og ligeledes lerklinet. Det var tækket med langhalm og marehalm. Efter inventariet havde man ud over heste og kreaturer 58 får, 60 geder og 52 små og store svin til Hammershus. De tre nye huse må nærmest betegnes som ledvogterhuse, beboerne skulle sikre, at der ikke kom fremmed kvæg ind på slottets marker.

Det generelle indtryk af slottets tilstand er, at det er gammelt og forfaldent. På mange af tagene ligger der middelalderlige hulsten, det vi i dag kalder munk og nonne, og alle tagene har mindre huller. Slottets beliggenhed gør, at tagene er meget udsatte. Af regn-

skaberne fremgår det da også årligt, at mange tagsten på grund af »stor storm og Guds vejrlig« er blæst ned fra tagene.

I de følgende år foregik der ikke de store byggearbejder på slottet, der blev kun vedligeholdt, så godt det var muligt med nye tagsten på tagene, nye ruder i vinduerne og andre småreparationer.

Kun i forbindelse med krigene blev der bygget på slottet. I 1628-29 under Chr IV's deltagelse i trediveårskrigen blev de nedbrudte mure foran slottet forstærket med græstørv og der opsattes en vægtergang af træ på fæstningsmuren. Men faren drev over, og de nye anlæg blev ikke holdt ved lige. Da Sverige i december 1643 invaderede op gennem Jylland, måtte man derfor starte forfra. I 1644 og 45 sættes Hammershus igen på krigsfod. Uden for porten og svenskehullet blev der etableret små bastioner. Bastionen foran porten forsynes med en træport. Vest for ringmuren ud mod havet projekteres og udføres måske en lav vinkelformet beskyttelsesvold. Det er dog skønne spildte kræfter. Mens der forhandles om fred, angriber oberst Wrangel Hammershus, som må overgive sig efter en kort kamp. Ved freden i Brömsebro 12 august 1645 må Danmark bl.a. afstå Gotland og Øsel. Bornholm hører stadig til riget og bliver rømmet af de svenske soldater 31. okt. 1645. Selv om besættelsen kun har været 4 1/2 måned har Hammershus lidt alvorligt. Alt brugeligt forsvandt med svenskerne, kanoner, ammunitiion og løsøre, og det de efterlod var i en sørgelig stand. Næsten alle vinduesruder var slået itu og loftsgulvene i bryggerset og på kornlofterne var brudt op til brænde. Vandkunsten havde de væltet, og de havde i øvrigt ødelagt, hvad de kunne for at gøre slottet ubeboeligt. I de følgende år måtte der indrettes nye værelser til Slotsherren, han flyttede ind i den gamle skriverstue, fordi det ikke længere var muligt at varme fruerstuefløjen op. Præsten, Vagtmesteren og Arkeliemesteren fik også nyindrettet deres logier.

I perioden lige efter at svenskerne havde rømmet Bornholm, var der ingen lensmand, så kongen måtte betale lønnen til de faste folk på slottet. De omtales derfor i regnskabet, så vi her for første gang får oplysninger om folkeholdet. Der var præsten, ridefogden, en skriver, underskriver og skriverdreng, en skytte, en smed, ladefogden, en kældersvend, en udrider eller panter (pantefogeden), en bøsseskytte, en portner, en melkedeye (mejerist) med pige, en bager og bryggerske, kokken og hans dreng, tre røgttere, to tærskemænd, og en fisker. Da denne optegnelse er sket kort efter, at svenskerne forlod slottet har der til dagligt snarere været flere end færre faste folk.

Slottet blev sat nødtørftigt i stand, men der skete ikke meget vedligeholdelse i de følgende år. Da Sverige i 1658 efter freden i Roskilde fik overdraget Bornholm var slottet igen i en miserabel stand. Den svenske hovedsmand Printzenskiold klager hjem over de dårlige forhold på slottet. Tagene var utætte, og kun to værelser var i en sådan stand, at han kunne bo der.

Efter at Printzenskiold var blevet dræbt i Rønne 8. dec. 1658 og øen igen var kommet tilbage til den danske konge, søgte man påny at istandsætte Hammershus. Administrationen ændredes, lensmændene blev udskiftet med amtmænd, der fik en fast løn og ikke selv skulle stå for vedligeholdelsen. Vedligeholdelsesudgifterne fremgår derfor alle af regnskaberne. Der er næsten årlige udgifter til reparation af tage og vinduer efter storm.

I slutningen af 1600-årene flyttede den civile administration til Rønne. Christiansø etableres og der bygges en fæstning ved Rønne. Kun en lille deling soldater blev tilbage for at holde flagvagt på Hammershus.

Hammershus havde ikke længer nogen militær betydning, men det kunne stadig i nogen tid bruges som fængsel for rigets fjender. Til sidst blev slottet dog for ussel selv til fængsel, og i 1745 begyndte nedriv-

Fig. 22. Som følge af den øgede interesse for Hammershus blev der bygget flere hoteller og pensionater omkring ruinen. Hotel Hammershus, der blev bygget i 1896 lå således mindre end 100 m fra slotsbroen. Her lå det indtil 1967, hvor det blev revet ned i forbindelse med en saneringsplan for Hammershus omgivelser. Foto: P. Hauberg, Nationalmuseet.

ningen for alvor. Grunden var lagt til Hammershus som ruin og fortidsminde.

Hammershus som fortidsminde.

Efter fredningen af ruinen blev de omgivne arealer stadig udnyttet landbrugsmæssigt, mens arealet inden for ruinområdet blev anlagt som have med sirbuske, spadseregange og romantiske bænke. Det betød, at området efterhånden groede til, så man dårligt kunne se ruinerne. Under udgravningen og restaureringen blev der ryddet op i bevoksningen. Særligt træer og buske der groede på eller tæt ved murene blev fjernet, for at de ikke skulle skade ruinen.

Samtidig med restaureringen, i slutningen af sidste århundrede, øgedes interessen for Hammershus som turistattraktion. Denne interesse betød også, at man søgte at udnytte ruinen kommercielt. Det lille gæstgiveri

»Hammershus«, der lå kun godt 100 m fra broen til Hammershus blev moderniseret og udbygget til hotel i 1896. Blanchs hotel ved galgebakken blev bygget i 1880-erne, og en række små pensionater groede op på markerne omkring Hammershus. »Møllers pensionat«, »Nirvana« og »Nøddebo« kan nævnes og flere var på vej. På denne baggrund gennemførte Foreningen Bornholm ved en stor økonomisk indsats en række fredninger, som delvis stoppede udbygningen af turistfaciliteterne og sikrede Hammershus omgivelser.

Hauberg nåede næsten at fuldføre restaureringen inden sin død i 1928. Kun de ydre mure manglede. Det var Hauberg, der havde været den store drivkraft bag arbejdet, så efter hans død gik restaureringen delvis i stå. En af de murere, der havde deltaget i arbejdet, blev ansat som opsynsmand, men det

Fig. 23. Hammershus set fra Sydøst. I dag plejes Hammershus omgivelser ved græsning af får og kreaturer. Dette svarer til udnyttelsen af landskabet, mens borgen var i brug. I 1655 var der således 40 kreaturer, 40 svin og 273 får med 100 lam på borgen. Foto: KBV.

var begrænset, hvor meget der skete. I løbet af de følgende år øgedes tilgroningen, og et begyndende forfald startede på ruinen.

I 1958 blev muremester Kaj Larsen ansat som opsynsmand. Han skulle ikke alene føre tilsyn, men også forestå vedligeholdelsen af ruinerne og arealerne omkring dem. Under Kaj Larsens kyndige ledelse blev ruinerne igen frilagt og den løbende vedligeholdelse blev påbegyndt.

I 1967 fik Staten mulighed for at købe Hotel Hammershus til nedrivning og i 1968 etableredes Hammershusudvalget, med den senere direktør for Fredningsstyrelsen Viggo Nielsen som formand. Formålet var at etablere en værdig ramme omkring Hammershus slotsruin og sikre landskabs- og naturværdierne inden for området.

Det lykkedes udvalget at skabe forståelse for en sanering af Hammershus omgivelser. Efterhånden blev de forskellige pensionater og anden bebyggelse opkøbt og nedrevet, og der blev udarbejdet en Driftsplan for Ham-

mershusområdet, som kom til at omfattede hele Hammerknuden.

Interessen for Hammershus er stadig stor. Omkring 350.000 gæster besøger hvert år stedet. De kommer ikke alene for at se ruinerne af den fordums stolte borg. Hammershus er også en turistattraktion, et sted man må se. Dette stiller store krav til os som formidlere. Når publikum kommer uden særlige forudsætninger, er det vigtigt, at monumentet umiddelbart kan forstås. Ruinerne skal vedligeholdes så man kan se sammenhængen og det er vigtigt at arealet plejes på den rigtige måde.

Det er i dag Skov- og Naturstyrelsen, som har ansvaret for vedligeholdelsen og plejen af Hammershus sammen med landets øvrige fortidsminder. Vedligeholdelsen og plejen forstås af Bornholms Statsskovdistrikt, hvor fire mand alene er ansat til at vedligeholde ruinerne. Arbejdet er specialistarbejde. Der arbejdes med materialer, som så vidt muligt svarer til de oprindelige. Løse sten bliver lagt

på plads i ren kalkmørtel, og når det er nødvendigt at supplere med nye teglsten, er disse håndstrøgne og fremstillet på samme måde som i middelalderen, i samme størrelse og farve som de oprindelige teglsten.

Plejen indgår som en del af driftsplanen for de statsejede arealer på Nordbornholm. Formålet med plejen er, at Hammershus skal fremtræde synlig og forståelig i landskabet. Bevoksningen skal understrege monumentet ikke sløre det. Det skal umiddelbart være muligt at se, hvorfor borgen er bygget på netop dette sted. De landskabelige forudsætninger skal fremtræde klart.

Arealet er opdelt i forskellige områder, der behandles forskelligt. Markerne nordøst for borgen, der tidligere har været dyrket, græsses af kreaturer, mens Mølledalen mod syd græsses af får. Opvæksten af træer og buske

på klippeskrænterne mod vest og nord holdes nede ved lejlighedsvis manuelle rydninger. Inden for murene og langs stien fra p-pladsen til ruinen skal plejen sikre en bevoksning, der bedst muligt kan modstå sliddet af de mange besøgende. Hvis arealet skal kunne holdes rent, er det også nødvendigt, at græsset er slået rimeligt tæt. Affald må ikke kunne gemme sig. Hvis der ligger affald og flyder, er publikum tilbøjelig til at efterlade mere affald. Der bliver derfor samlet papir m.m. hver dag, så arealet altid fremtræder pænt.

Plejen skal også sikre de levende fortidsminder. På og omkring borgen vokser en del reliktpanter. Det er især efterkommere af lægeurter, som blev indført på borgen i middelalderen, og som langt op i tiden er blevet anvendt som midler mod mange forskellige

Fig. 24. Hammershus besøges årligt af omk. 350.000 gæster. Sliddet fra så mange mennesker kræver en løbende vedligeholdelse af både ruinen og de omgivne arealer. Foto: KBV.

dårligdomme. Man kan f.eks. stadig se bulmeurt, lægekulsukker, filtet kongelys, og kalmus på arealet.

For både at tilgodese formidlingen af ruinen og bevaringen af de levende fortidsminder slås græsset tæt langs de lave mure, inde i bygninger og på de arealer, hvor publikum færdes mest, mens der langs de høje mure friholdes en ca. en meter bred bræmme, hvor der først slås efter afblomstring.

Som en del af formidlingen er der rundt omkring på Hammershus opsat informationskilte, som fortæller om de enkelte bygningers historie og funktion. For ikke at forstyrre oplevelsen af borgen er den i øvrigt friholdt for iskiosker, toiletter og lignende. Disse faciliteter er sammen med et cafeteria placeret i et besøgscenter i en lille afstand fra ruinerne. Her er der også indrettet en udstilling, som fortæller om dagliglivet på borgen og hvordan vi på baggrund af de bygningsarkæologiske undersøgelser mener at borgen har set ud.

Bevaringen af Hammershus er ikke et problem der kan løses en gang for alle. Hvis ruinen og landskabet skal bevares for eftertiden både som monument og historisk dokumentation, kan det kun ske ved en løbende vedligeholdelse og pleje af ruinen og landskabet.

Noter:

- Denne artikel bygger i hovedsagen på bygningsarkæologiske undersøgelser udført i forbindelse med den løbende vedligeholdelse af ruinerne af forfatteren med god hjælp fra arkitekt maa Charlotte Haas. Når ingen anden kilde nævnes stammer oplysningerne fra Hammershus Lensregnskaber på Rigsarkivet.
- »at Hans Majestæt under 21 fm allemaadigst har resolveret, at der maae blive lyst Fred over Hammershuus Slots Ruiner, saaledes at i Fremtiden ingen Nedbrydelse, Forandring eller Gravninger foretages, uden efter indhentet Samtykke fra Commisionen for Oldsagers Opbevaring, og at Opsigten med disse Ruiner overdrages Forpag-

teren af Slotsgrunden og Slotslyngen, under Commandantskabets tilsyn imod at ham fremdeles som hidtil tilstaaes Frihed for Militair Tjeneste«.

- Hans håndskrevne udskrifter er indbundet i et tykt bind som opbevares på Bornholms Museum.
- Efter denne artikels færdiggørelse er der fremkommet 3 arkivkasser med Peter Haubergs notater på Nationalmuseet, som jeg desværre ikke har haft lejlighed til at gennemgå nøjere. De synes dog i hovedsagen at indeholde arkivudskrifter svarende til note 3.
- Se diskussionen mellem kgl. Bygningsinspektør Martin Borch og Peter Hauberg i Arkitekten 1914/15, nr. 17.
- Disse hemmeligheder har været i brug i hele borgens levetid, vi ved således fra lensregnskaberne, at de er blevet sat i stand mens Leonora Christine sad fængslet i tårnet.
- C. M. Smidt, Port og faldgitter, I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1939.
- Nationalmuseets Anden Afdeling, Redegørelse For Dens Virksomhed siden 1892, Kbh. 1908.
- P Hauberg: Hammershus, Bornholmske samlinger 7 Bd. Rønne 1912.
- Erik Skov, Hammershus, Nationalmuseet 1972.
- Wilhelm Kruse, (WK) Bornholm på Lybækernes tid. Bornholmske Samlinger II. række - 19 bind, Rønne 1986, p.17-180.
- J N Hübertz, (HÜ) Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, 1842. nr. 69.
- WK p. 67.
- HÜ 107.
- HÜ 156.
- HÜ 163.
- HÜ 299.
- HÜ. 131, s.169.
- H. Kapel, Kalk til slottets mure, p. 211-230, Antikvariske studier, 1977.
- HÜ: nr. 289. s. 448; nr. 292 s. 453; nr. 294 s. 454; nr. 297 s. 462; nr. 299 s. 464; nr. 311 s. 475.
- HÜ nr. 355 s. 509. Kancelliets Brevbøger 1588-1592 s.829.

Litteraturhenvisninger:

TRYKKEÅR/STED	FORFATTER	TITEL	SIDENR.
1671	Rasmus Pedersen	Borringholms Krønnike	
1677	P. Resen	Atlas Danicus III.	s. 125
1756	L. de Thurah	Beskrivelse over Bornholm og Christiansø.	
1767	E. Pontoppidan	Slottet Hammershus med sin adskillige skiebne.	s. 216-219 s. 224-227
		Danske Atlas III,	s. 162
		Danske Atlas VI.	s. 438
1780	Sandvig	Beskrivelse af Bornholm 1624. Suhmske Samlinger I, 2.	s. 32-46
1793	H. Brandeman	Om det Bornholmske Cement. Minerva	s. 137-155
1804	P.N. Skovgaard	Beskrivelse over Bornholm, 1. del.	
1810	F. Thaarup	Kort oversigt over Bornholms Amt.	
1819	O.J. Rawert & G. Garlieb	Bornholm, beskrevet paa en Reise i Aaret 1815.	s. 192-195
1830	J.S.N. Panum	Kort beskrivelse over Bornholm eller Bornholms Veiviser.	
1834	P.N. Skougaard	Bornholms Saga.	
1839	F. Thaarup	Bornholms Amt samt Christiansø.	s. 21-23, 25-28
1842		Hammershus Slot og dets Minder, Dansk Folkeblad VIII.	
1852	J.N. Hübertz	Actstykker til Bornholms Historie 1327-1621.	634 s.
1867 Kbh.	A. Lind	Vejledning for rejsende	8 s.
1868-69	Julius Paludan	Synsforr. over hammershus Slot. Danske Samlinger IV.	s. 325-327
1869 Kbh.	Holger Bruun	Gl. Danske Minder I.	s. 150-151
1879 og 1887	P. Hauberg	Bornholm. Billeder og tekst.	
1897	J.A. Jørgensen	Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider.	
1900-1901	J.A. Jørgensen	Bornholms Historie.	
1908	W. Møllerup	Mindesmærkernes bevaring. I Verdslige Bygninger, s. 46-51 Nat. Mus. 2. afd.	
1910	J. Bulmer	Hammershus Birk. Bornholmske Samlinger V.	s. 108-49
1912	P. Hauberg	Hammershus. Bornholmske Samlinger VII.	s. 139-158
1914	Martin Borch	»Om Bevaringen af vore Ruiner med særligt Henblik på Hammershus« Aarbøger for Nord. Oldk. og hist., 4. bd.	s. 7 ff.
1914-15	Martin Borch	Aftryk af ovennævnte art. i Aar bog for Nord. Oldk. og Hist., bd. 4, 1914.	s. 233-235 s. 244-246 s. 252-255
1914-15	P. Hauberg	Kgl. Bygningsinspektør M. Borchs plan om genopførelsen af Hammershus. Arkitekten nr. 17.	s. 351-352 s. 357-360 s. 365-368
1914-15	Martin Borch	Om Hammershus, Efter "Bornholms Tidende". Arkitekten nr. 17.	s. 379-380 s. 386-388

Litteraturhenvisninger:

TRYKKEÅR/STED	FORFAITER	TITEL	SIDENR.
1917	E. Ørnsholt	Hammershus. Istandsættelse til nutidsbrug, Arkitekten nr. 20	s. 101-105
1931	K.E.S. Koefoed	Hammershus birks historie.	
1937	C.M. Smidt	By & Borgbro. Nationalmuseets Arbejdsmark.	
1939	C.M. Smidt	Port & Faldgitter. Nationalmuseets Arbejdsmark.	s. 29-42
1942	Aa. Roussell	Danmarks Middelalderborge.	
1957	C. Stub-Jørgensen	Bornholms borg.	109 s.
1957	Aage I. Davidsen	Lilleborg og Hammershus. Bogen om Bornholm.	s. 152-172
1972	Erik Skov	Hammershus.	47 s.
1977	Hans Kapel	Kalk til slottets mure. Antikvariske studier	s. 211-230
1983	Dansk Folkeferie Sandvig Ferie Center	Hammershus. Levende fortidsminder. Ture på Nordbornholm.	s. 5-10
1986	Vilh. Kruse	Bornholm som Lübecks lensbesiddelse 1525-1576. Bornholmske samlinger, bd. 19.	s. 17-180
1986	Fredningstyrelsen.	Hammershus i tekst og tegninger	36 s.
1987	Skov- og Naturstyrelsen	Hammershus - en borg og dens omgivelser.	30 s.
1990	Ole Lauring	Hammershus	58 s.
1991	Kjeld Borch Vesth	Hammershus ruin. 170 år som nationalklenodie, Ruiner - bevaring af forfald.	s. 42-48
1993	Kai Hørby og Rikke Agnete Olsen	Hammershus i Middelalderen Bornholmske Samlinger III rk. 6.b.	s.43-56
1995	Bente Jensen	Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed - 1869-1907 Fortid og Nutid I. 1995	s.28-47

Borgen og dens våben

H. E. Skaarup

Da ærkebiskop Jacob Erlandsen i midten af 1200-tallet opførte sin faste borg, Hammershus, på Bornholm, fulgte han tidens skik. Overalt i Europa rejste stormænd, konger og adel på den tid borge til forsvar for sig selv og deres besiddelser. Også i Danmark byggedes der borge og byer befæstedes. Tiderne var usikre, og ofte foregik der krigeriske begivenheder, som nok kunne berettigede anlægget af stærke fæstninger.

Helt tilbage fra jernalder og vikingetid havde man haft forsvarsanlæg, i hvilke befolkningen kunne søge sikkerhed, når fjendtlighederne udviklede sig. På Bornholm havde man flere af de såkaldte tilflugtsborge, af hvilke den største og centralt beliggende var Gamleborg i Almindingen. Den var muligvis i brug helt op imod den tidlige middelalder, da den blev afløst af kongens borg, Lilleborg, som opførtes omkring midten af 1100-tallet. Anlægget af Lilleborg var betegnende for den udvikling af krigsførelsen, som nu var indtrådt; fra at omfatte hele den bevæbnede almue, var det efterhånden ridderskabet og dets bevæbnede rytteri, der blev det afgørende element i kamphandlingerne. Borgen blev det faste sted, hvorfra ridderen/væbneren og hans øvede styrker opererede, og hvortil de atter kunne retirere og eventuelt kunne udholde en belejring, for senere at gøre udfald for at tilintetgøre angriberen. Borgen placeredes som regel på steder, som fra naturens hånd var vanskeligt tilgængelige eller blev gjort utilgængelige ved anlæg af volde og grave. Lilleborg blev således placeret på en høj klippeholm i Borresøen. Alligevel blev den erobret og nedbrændt i året 1259 af ærkebispens allierede fyrst Jaromar af Rygen.

Hammershus anlagedes også på et fra natu-

rens hånd svært tilgængeligt sted. Den 74 meter høje klippeknode med sit næsten lodrette fald ned mod havet på vestsiden er afskåret fra det omliggende terræn af dybe dale mod syd og nord, som løber sammen på østsiden og her danner en tør grav ikke bredere end at den kunne overspændes med en bro. Valget af dette sted, den geografiske placering på Bornholms nordligste del bortset fra selve Hammeren, fortæller noget om baggrunden og meningen med hele anlægget. Lige i nærheden ligger to gode ankerpladser, Sænebugten (Hammerhavnen) og Osandbugten (Sandvigen). Her kunne skibe finde læ, hvadenten det blæste fra øst eller vest, og samtidigt lå disse lokaliteter nærmest ved ærkebispesædets andre besiddelser i Skaane.

Til stabelplads for udførsel af de på Bornholm opkrævede skatter i form af naturalier var borgens placering særdeles velegnet. Samtidigt lå stedet rimeligt godt, som et udgangs- og retrætepunkt for militære operationer ude på øen. I de tider kunne ærkebispens heller ikke være alt for sikker på befolkningens sympatier. Bondeoprør måtte enhver stormand altid være på vagt overfor. Borgens placering synes således ikke fra begyndelsen at være bestemt af hensynet til forsvaret af Bornholm, men udelukkende af hensyn til ærkebispesædets interesser. Til sammenligning blev kongens borg, Lilleborg, anlagt centralt på øen, således at en udrykningsstyrke fra borgen, hurtigt kunne nå ud til truede steder, såfremt en fjende skulle forsøge at gøre landgang. Alligevel lykkedes det aldrig at genopbygge Lilleborg, medens man gennem tiderne forstærkede, udvidede og reparerede på Hammershus. Politik og våbenudvikling bevirkede, at

borgen gennem tiderne kom til at spille en betydelig rolle, som et magtsymbol: Den, som sad på Hammershus, sad også på Bornholm.

Borgen som fæstningsanlæg

Stort set kan borgen betragtes ud fra to synsvinkler: Middelalderborgen før indførelsen af ildvåbnene - og borgen efter disses fremkomst. Skellet mellem disse perioder falder nogenlunde sammen med lybækkertiden (1525-76). Fremkomsten af kanoner og geværer kom dog ikke til at betyde, at alt det tidligere opbyggede nu måtte betragtes som

forældet og uanvendeligt, snarere at det gamle måtte forstærkes og yderligere udbygges. Derfor kan meget af det nu eksisterende ruinkompleks da også henføres til de reparationer og øvrigt byggeri, som lybækkerne foretog på borgen. Således, som man i vor tid ser borgen, er den et højst uensartet forsvarsanlæg med spor af henved 500 års ideer om et sikkert tilflugtssted.

De ældste dele, som ligger øverst på klippekuden, er ærkebispens oprindelige ridderborg. Omkring den lå det flade klippeplateau, som ikke ydede en angriber nogen dækning for pile fra buer og armbrøste af-

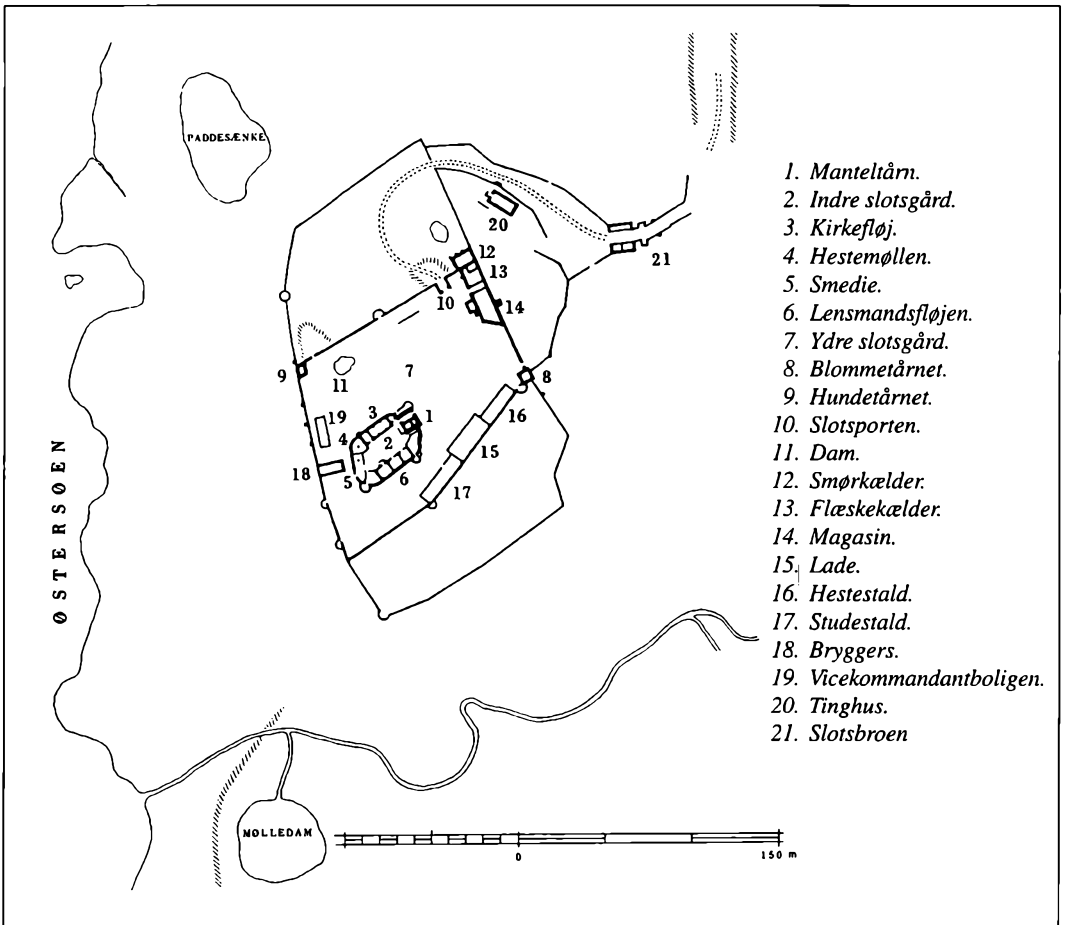

Fig. 1. Hammershus. Plan over borganlægget.

skudt fra kernetårnet og den tilsluttende ringmur. Hverken tårn eller mur havde de højder, som vi ser i dag. De er blevet forhøjede indtil flere gange. Denne del af borgen bevarede dog gennem tiderne sine oprindelige funktioner, som borgherrens opholdssted og stedet hvorfra det sidste forsvar skulle føres. Denne del af borgen vil senere blive omtalt.

En svaghed ved det oprindelige anlæg var, at en angriber, som havde passeret gravene, kunne finde dækning på skrænterne op til klippeplateauet. Det blev derfor nødvendigt at etablere en mur langs randen af plateauet og at fremskyde forsvaret hertil. Denne mur betegnes nu som den store ringmur. Det må dog have vist sig, at dette ikke var nok, yderligere forsvarsværker måtte tilføjes. Man anlagde derfor forborge i nord, øst og syd udenfor den store ringmur. Mod vest, hvor terrænet nedenfor muren er smalt og ret stejlt, nøjedes man med et palisadeværk. Hele området her er indset oppe fra murkronen. Forborgene blev anlagt helt ud til de stejleste dele af skrænterne.

Med det endnu eksisterende ruinkompleks for øje, vil vi se på de forsvarsmæssige detaljer, som endnu er at genfinde.

En rundgang på borgen

Kommende fra øst ad den vej, som fører ned til slotsbroen (Slottet er den bornholmske betegnelse for Hammershus) når man, lige før broen, frem til en lille plads omgivet af en lav jordvold, som i begge ender når frem til den østlige voldgrav. Man kan gå ud fra, at denne vold var forsynet med palisader og at der fandtes et led, eller en port i volden. På pladsen foran broen stod et hus med en port, gennem hvilken man kom ud på broen. Selve broen førte i en svag krumning over den tørre grav frem mod porttårnet på den modsatte side. Broens krumning hindrede anvendelse af væddere (rambukke) og direkte beskydning. Oprindeligt var broen nok af træ og lå meget lavere end nu. Det gav en meget stejl opkørsel fra porttårnet,

men det blev ændret ved bygningen af den nuværende bro. Broen har tre spænd, hvoraf det sidste foran porttårnet har været til at hejse op. Broklappen har været forsynet med en stor kontravægt, som kunne bevæge sig op og ned i en skakt i tårnets fundament.

En sådan bro kaldes en vindebro af vippebro-typen. Når klappen hejsedes op, dækkede den for selve portåbningen, som dog yderligere kunne være forsynet med en port. Vagtmandskabet havde et vagtlokale i porttårnets underetage ud til indgangen. Over denne, var der utvivlsomt et rum, hvorfra broen kunne beskydes, og muligvis har der også været en lille altan - en såkaldt breteche - lige over indgangen på porttårnets yderside, hvorfra forsvarerne har kunne hælde sydende kalkvælling, kogende vand, eller olie, ild og aske - eller andre uhumske sager ned i hovedet på de angribere, som forsøgte at sprænge porten. Det er derfor muligt, at dette var grunden til, at rummet i porttårnet ved siden af vagtens lokale, rummede en smedie. Herfra var det let at få de kogende eller brændende sager fremskaffet til forsvarrets brug. Ved udgravninger af porttårnet har man fundet mange armbrøstpil/bolte, som en angriber har afskudt mod porttårnet, ligesom der blev fundet en mængde håndsten, som forsvarerne har kastet ned imod angrebsstyrken. Da disse efterladenskaber blev fundet i de nederste lag foran porten, kan man næsten gå ud fra, at de stammer fra et af de første angreb på borgen.

Såfremt det var lykkedes en angriber at forcere forsvaret ved broen, befandt han sig på den vej, som nederst på skrænten fører op til nordre forborg. Denne vej løber imellem to mure, til venstre muren som begrænser østre forborg, til højre muren, som beskytter passagen på selve vejen imod nærgående beskydning fra østsiden af voldgraven. Et stykke oppe ad vejen passerer man en af borgens ældste bygninger, tinghuset, hvori det såkaldte Hammershus broting afholdtes igennem mange år.

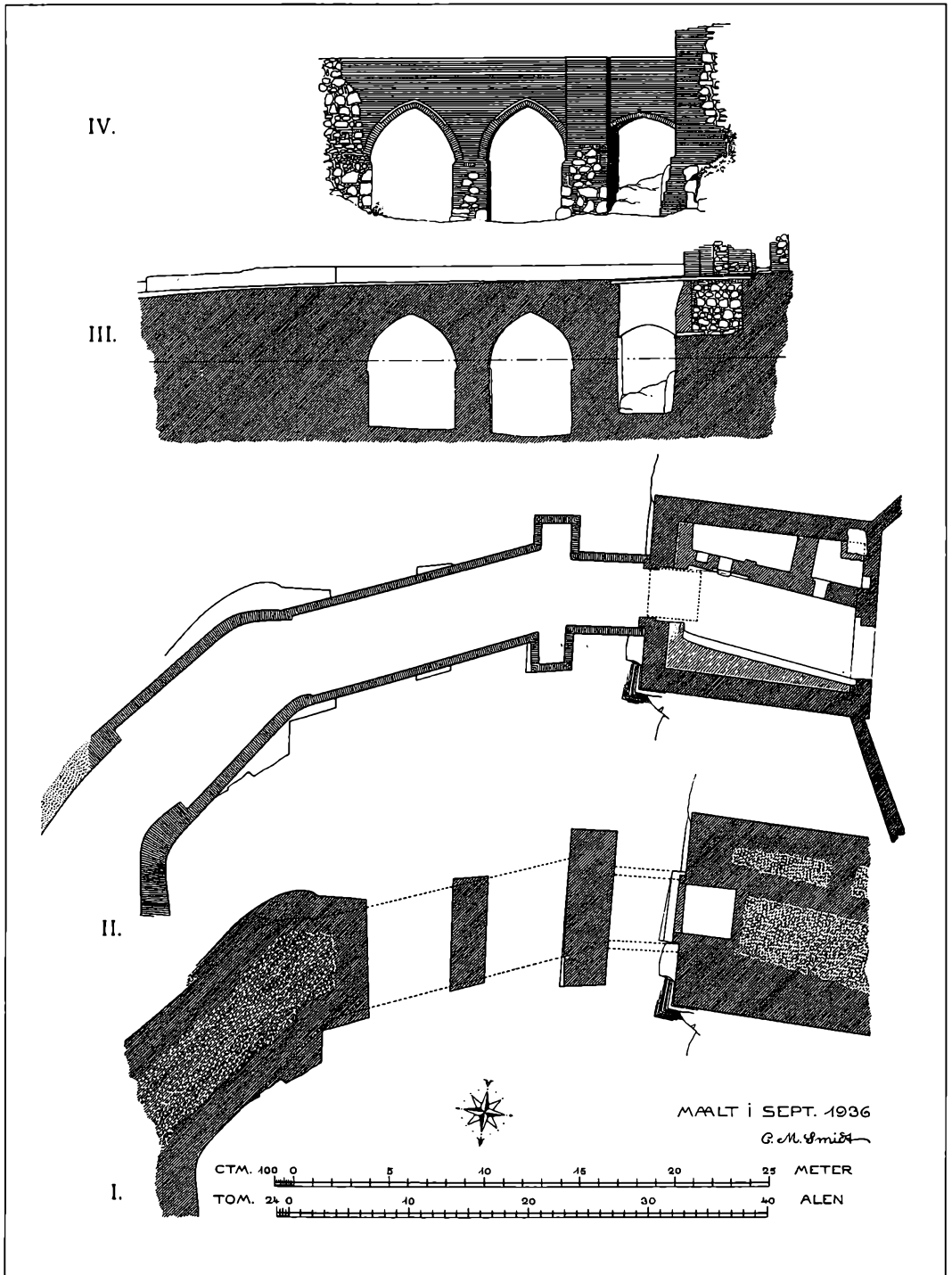

Fig. 2. Opmåling af Hammershusbroen I - IV.

Østre forborgs mur var foran tinghuset forsynet med en runddel, et bagtil åbent halvrunder tårn, hvorfra vejen mellem murene kunne beskydes i begge retninger. Det er ikke utænkeligt, at tinghusets tykke mure og dybe kælder kan have været et tilholdssted for forsvarerne i østre forborg.

Videre oppe ad vejen stødte angriberen så på indgangen til nordre forborg. Indgangspartiet findes ikke mere, det er kun markeret. Det kan have haft en port. Straks indenfor til højre i nordre forborg fandtes engang et kanonbatteri, Hammershus østre batteri. Herfra kunne området på den nordligste del af dalen og vejen ned til anløbsbroen ved Sænehavnen tages under beskydning. Nede i dalen var anlagt en dæmning ude ved skrænten ned imod havet. Derved fremkom en opstemning, en sø, som kaldes Padesæenke. Dalbundens nederste, bredeste stykke blev derved impassabelt. Mod vest i nordre forborg fandtes endnu et kanonbatteri: Hammershus vestre batteri. Herfra kunne man beskyde de skibe, som vovede sig ind under kysten nedenfor borgen. De to batterier stod på et banket lige bag muren, som kaldtes for Plinten - batterierne gik ofte under fællesnavnet Plintens batteri. Det var iøvrigt det sidste af borgens batterier, som forsvandt i året 1744. I nordre forborg findes også en lille dam, som spillede en vigtig rolle for borgens vandforsyning, idet den aldrig, selv i tørre somre, løb helt tør. Vel fandtes der også indenfor den store ringmur, på selve borgpladsen, en dam, men den var ikke en pålidelig vandreserve. Nordre forborgs sydlige begrænsning dannes af den store ringmur, som på dette sted er af betydelig højde og tykkelse.

Denne mur omgiver den udstrakte borgplads, som strækker sig rund omkring borgkernen, komplekset med Manteltårnet/den oprindelige ridderborg. Ringmuren er henvend 9 meter høj, men nedbrudt til det halve på flere steder. Længden er ca. 450 m. På de sider, som vendte mod forborgene, var den

forsynet med en rundtgående skytte- eller vagtgang, hvorpå borgens mandskab havde sine poster, og hvorfra hovedforsvaret fandt sted. Ringmuren havde indgang gennem et porttårn ud imod nordre forborg, men herudover fandtes en udfaldsport eller poterne gennem muren til hver af forborgene. Det vides, at lensmanden Holger Rosenkrantz i forbindelse med forstærkningsarbejder på borgen i anledning af Torstenssonkrigen (1643-45) lod isætte en ny portfløj i hovedindgangen og samtidigt anlagde et lille trekantet jordværk, en slags ravelin foran porten. Et lignende værk lod han udføre foran poternen til nordre forborg. Da disse foranstaltninger ikke syntes ham at være tilstrækkelige, anbragte han spanske ryttere (pigbukke) og bunker med sten og jord som ekstra spærringer foran portene. Da svenskerne 17. juni 1645 angreb og erobrede borgen, kunne de ikke passere gennem hovedporten, men benyttede adgangen gennem poterne fra nordre forborg, som derefter fik navnet Svenskehullet. Under den påfølgende svenske besættelse af borgen (fra juni til oktober) forsynede de begge raveliner med nye palisader. Hovedformålet med anlægget af disse raveliner var at hindre en fjende i at beskyde portåbningerne fra kort hold eller at nærme sig så tæt, at selve porten kunne sprænges. Problemerne var dog ingenlunde af ny dato. Allerede lybækkerne havde indset svaghederne ved borgens mure, de manglede næsten helt flankesikring og enfilingsmuligheder (mulighed for at kunne skyde parallelt med og tæt ind til muren). Såfremt en angriber trængte tæt ind under muren, var han vanskelig at ramme oppe fra, og det gav ham mulighed for at arbejde sig ind under eller igennem muren nede ved jorden. Lybækkerne forsynede derfor borgen med ikke mindre end otte runddele (halvrunde tårne på ydersiden af ringmuren). De satte fem på den store ringmur og tre på muren rundt om borgkernen. De blev anbragt sådan, at alle strækninger af

murens yderside kunne beskydes fra dem. På den runddel, som står på ringmurens yderside i nordre forborg, ses det tydeligt, at den er opført senere end muren, idet den ikke er i forbandt med denne, d. v. s. at den ikke hænger sammen med muren. Runddelene har været åbne bagtil foroven. Adgangen skete derfor ude fra skyttegangen på murens øverste del, eller ved hjælp af stiger på murens inderside. For ikke at bryde hul i ringmuren, kom besætningen altså ind i disse forsvarstårne fra skyttegangen og videre ned i tårnene gennem luger og ad stiger. Placeringen af runddelen ud mod nordre forborg, tjente i første række til at flankesikre hovedporten og poterne ind til borgpladsen, men naturligvis kunne man også beskyde mål i nordre forborg. En anden flankesikring for hovedporten fremkom ved, at man opførte en bygning, den såkaldte nye smørkælder, sådan, at den ragede frem foran ringmuren i forborgens sydøstlige hjørne. Fra denne bygning kunne man også skyde ind foran hovedporten, samtidigt med at man fik umiddelbar adgang til vandet i dammen udenfor hovedporten. Der er tegn på, at denne nye smørkælderbygning også har spillet en rolle i forsvaret af såvel østre som nordre forborg.

Straks indenfor indgangen til borgpladsen findes til venstre en bred trappe, som fører op til en platform, som bæres af hvælvingerne i den underliggende flæskeskælder eller gamle smørkælder (hvortil der iøvrigt er adgang ved trappens fod). Denne platform var standplads for et kanonbatteri med 2-4 kanoner, som gik under navnet Katten. Ringmurens østside danner her brystværn for kanonerne. Batteriets opgave var at kunne beskyde området øst for slotsbroen og at hindre en angriber i at rykke frem imod denne. Der kan ikke være tvivl om, at der i tiden inden kanonerne fik deres plads her, har været et velegnet sted til armbrøstskytterne, hvorfra de kunne indgribe i forsvaret af såvel østre som nordre forborg.

Som en del af den store ringmur rejser den enorme magasinbygning sig fire etager høj på den østlige side af borgpladsen. Bygningen, som var ærkebispens hovedmagasin til opbevaring af bøndernes kornafgifter, og som i underste etage rummede en stald til de levende kreaturer, indgik i såvel det indre som det ydre forsvar. Den er blevet ombygget, forhøjet og forlænget flere gange, og måtte i den anledning på et tidspunkt forsynes med to mægtige støttepiller, en på ydersiden mod øst og en på vestsiden ind mod borgpladsen. Den sydlige gavlmur er forsynet med skydeskår og kanonglugger i hver etage. Herfra kunne en angriber, som var trængt ind på borgpladsens sydlige dele, beskydes. Det er derfor, at bygningens endemur er opført på skrå. Mellem de to døre ud til borgpladsen opførtes på et tidspunkt en lille vagtbygning. Herfra kunne vagtmandskabet gå op igennem bygningen og fortsætte rundt på vagt- eller skyttegangen, som løb ovenpå den store ringmur næsten hele vejen rundt om borgpladsen. Fra magasinbygningens tredie etage var der adgang til et rum i den store støttepille på bygningens østside. Fra dette rum kunne østmuren holdes dækket ved beskydning fra skydeskår anbragte i støttepillen. Fra magasinet var der også en dør, som førte ud til skyttegangen på østmurens øverste del. Gangen strakte sig helt hen til Blommetårnet. Den udgangsdør, som endnu findes nederst i gavlmurens underste etage mod syd, er af nyere dato. Den førte ud på pladsen til et nærliggende hus, som rummede en smedie, der nu er helt forsvundet. Magasinbygningen blev ødelagt af brand, første gang muligvis ved lybækernes angreb i 1522. Alle senere afbildninger af denne bygning viser den uden tag. På det stykke af ringmuren, som slutter sig til magasinets sydlige gavl, ser man tydeligt murens oprindelige højde. Ligesom det banket, som dannede underlaget for skyttegangen oppe på murkronen, tydeligt lader sig påvise. Muren mellem magasinet og Blom-

metårnet blev iøvrigt nedrevet i 1684 på ordre fra kong Christian V, som ønskede, at materialerne skulle anvendes til opførelsen af fæstningen på Ertholmene. Ved samme lejlighed blev et antal gamle staldbygninger, som stod på borgpladsen, også nedrevet og afskibet til den nye fæstning.

I ringmurens sydøstligste hjørne rejser Blommetårnet sig med sine grårøde mure, deraf navnet Blomme (blomst). Det hører til borgens tidligste periode, og viser, at man også den gang havde sans for at skabe flankeringsmuligheder foran ringmuren. Fra tårnet kunne området nede ved broen og øst derfor holdes under beskydning. Man kunne også herfra beskyde dele af østre og søndre forborg, hvis mure er bygget sammen med tårnet. Ved Blommetårnets nordside findes i ringmuren udfaldspoternen til østre forborg. Mellem udfaldsporten og tinghuset gik en stenlagt vej, ad hvilken fangerne gik, når de skulle for retten i brotinget. Denne vej kunne formentlig også benyttes af den del af besætningen, som skulle forsvare søndre forborgs mur og partiet ved tinghuset.

Ved Blommetårnet når man frem til den sydlige del af den store ringmur. Op til dens inderside lå tre sammenbyggede stald- og ladebygninger, som formentlig blev nedrevet i 1684. Om de på en eller anden måde har indgået i forsvaret er uklart. Deres ydermure imod syd udgjorde dog en del af ringmuren, på samme måde som det er tilfældet for det store magasins vedkommende. Ellers må man gå ud fra, at ringmuren også på denne sydlige strækning har været forsynet med en skyttegang, hvorfra man kunne skyde ned i søndre forborg. Af hensyn til murens flankering og forsvaret af denne forborg, opførte lybækkerne her to runddele. En ved Blommetårnet, hvorigenennem der blev adgang til søndre forborg. En anden runddel anlagdes ved et knæk på muren, som findes udfor staldbygningernes vestlige ende. Den kaldtes derfor Koborre-runddel

efter den nærliggende kostald. Fra runddelen ved Blommetårnet udgik også en lønsti ned til dalbunden. Flere fanger undslap i tidens løb fra borgens fængsler ved at benytte denne lønsti. I 1660 benyttede Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt denne sti ved deres flugt.

På skrænten ned imod Mølledalen anlagdes søndre forborg. Omend den kunne beskydes oppe fra den store ringmur, så frembød terrænet her dog alligevel en angrebsmulighed, især om natten eller når tågen lagde sig over området. Man placerede derfor søndre forborgs sydlige mur helt fremme ved den del af skrænten, som falder stærkest og stejlest ned imod dalbunden. I det sydvestligste hjørne af denne mur opførtes et lille halv rundt tårn, hvorfra dæmningen og opstemningen ved borgens vandmølle kunne holdes under beskydning.

Noget hjørmetårn fandtes derimod ikke i det sydvestlige hjørne af den store ringmur. Man har nok anset tårnet i søndre forborg for et tilstrækkeligt værn imod Møllevigen. Til gengæld fandtes et vigtigt punkt straks efter murens drejning mod nord. Det vides, at lensmanden Holger Rosenkrantz i 1642 anlagde to kanonbatterier på en opfyldning bag murens inderside på dette sted. Det ene med front imod syd, mod terrænet i Slotslyngen på den anden side af Mølledalen, det andet batteri med front mod havet i vest. I forbindelse med dette anlæg, forsvandt adgangen til Havporten, gennem hvilken man kunne komme ud til terrænet nedenfor ringmurens vestside. Området her er smalt og falder yderst ude næsten lodret ned i havet. Der kan have været anlagt et palisadeværk, som altså dannede en vestre forborg, til hvilken man kunne komme igennem Havporten. Men der var yderligere en grund til, at man måtte have adgang til området nedenfor ringmuren på dette sted. Der fandtes også her en slags lønsti. Den gik fra Havporten, i en meterdyb grøft ned til stranden lige ved den Tørre og den Våde

Ovn. Det er to huler i klippen, hvori man kunne have både liggende parat. Om denne sti engang har været overdækket, ved man ikke, men selvom den har været åben oven til, så har alene dybden og smalheden ydet de passerende en betydelig sikkerhed imod at blive observerede eller beskudte. Havporten, som kun kan ses ude fra, er placeret ca. fire meter over jordsmonnet udenfor, og var derfor forsynet med en broklap, som var hængslet formeden og som nedslået dannede en slags rampe med stigettrin. Når rampen hejsedes op, passede den ind i en blanding omkring selve portåbningen. Den virkede således som en ekstra port foran den egentlige indgang. Men ikke nok med det, mellem rampen og porten fandtes der et faldgitter, som en angriber også måtte forcere for at komme ind i borgen. Skulle angriberen være nået så langt, som til at forsøge en sprængning af rampen og porten, ventede nye, ubehagelige overraskelser ham. Over porten var der nemlig anbragt en breteche (en lille altan), hvorfra forsvarerne kunne overhælde ham med alskens kogende væsker samt diverse uhumskheder. Selv alle disse forsvarsanstrengelser var tilsyneladende ikke nok for lybækkerne, for under deres regimente på borgen, opførte de en runddel klods op til Havporten. Fra denne runddel kunne de beskyde enhver, som befandt sig i nærheden af denne udfaldsport. Der er ingen tvivl om, at denne port må have spillet en stor rolle igennem tiderne. Det har muligvis været ad denne vej, det lykkedes for marsk Ludvig Albertsen Eberstein igennem 16 måneders belejring i 1323-24, at holde borgen forsynet med våben og proviant fra søsiden? Man kan også forestille sig, at personer som helst ville være usete, kan have benyttet denne skjulte adgangsvej, f.eks. ærkebisp Jens Grand, undsluppen fra kongens fængsel på Søborg, eller de fredløse kongemordere, som havde et af deres tilholdssteder her på borgen (1286/90).

Runddelen ved Havporten blev nedbrudt

til ringmurens højde, da batteriet over porten blev etableret, det samme skete med det lidt nordligere beliggende Rævetårn. Dette tårn, som egentlig også er en runddel, som er anbragt ved et svagt knæk på den høje vestmur, blev også nedbrudt til murens højde, for at skaffe frit skud for kanonerne. Fra tårnet kunne ringmuren og det smalle, stejle terræn ud imod havet holdes under beskydning. På pladsen mellem ringmuren og borgkernen lå et antal mindre bygninger, som nu er helt forsvundne. Øl og brød blev fremstillet til eget og flådens brug i en bygning, som lå op til ringmurens vestlige inderside, således at gavlen indgik som en del af muren.

På borgpladsens nordvestlige side ligger en lille dam, som er borgens eneste vandforsyning indenfor den store ringmur. Det var imidlertid ikke nogen sikker forsyningsmulighed. Dammen tørrer ud, selv i ganske normale somre. For at råde bod på dette forsøgte man at bore en brønd i denne dam. Noget kildevæld eller grundvand fik man dog ikke frem, men brønden øgede naturligvis vandmængden, især såfremt man har ledet regnvand fra bygningernes tage ned til dette sted. Ude i denne dam var rejst et stillads, oven på hvilket var anbragt en vinde eller pumpe, hvorfra vandet kunne løbe i en højt anbragt trærende over til bryggers- og bagerbygningen. Et sådant arrangement kaldtes en vandkunst. Men til trods for de stedlige vandforsyningsmuligheder måtte de bornholmske bønder som regel hver sommer køre vand til »slottet«.

Nord for bryggerset, parallelt med ringmuren, lå en af borgens vigtigste bygninger, nemlig arkeliet eller våbenkammeret. Her opbevaredes håndvåben, kanoner og ammunition. Endvidere blev bygningen også anvendt til indkvartering af nogle af bøssekysterne. Disse udgjorde det mandskab, som betjente kanonerne, altså artillerister. Deres antal var ikke stort, idet de til hjælp som oftest havde et ret betydeligt antal af

lokalt udskrevne eller hvervede folk, de såkaldte håndlangere. Da borgen forfaldt, flyttede man rundt med de sager, som opbevarede i arkeliet, og anbragte dem i de lokaliteter, som endnu var under tag. Arkeliet blev derfor nedrevet, og på det sted, hvor det havde stået, opførtes et hus i bindingsværk som bolig for vicekommandanten. Stillingen var blevet oprettet da boligforholdene på borgen var blevet så dårlige, at kommandanten var flyttet bort, og kun fangerne i borgens fængsler var blevet tilbage, sammen med nogle soldater, der passede vagten, og samtidigt udgjorde artilleribatteriernes besætning.

Lige inden man når frem til borgens nordvestlige hjørnetårn, ses en lille gennemgang i ringmurens nederste del. Gennem dette hul kunne man komme ud i den vestlige forborg.

Der hvor ringmuren drejer mod øst fandtes et hjørnetårn. Dets navn var Hundetårnet. Mærkeligt nok synes dette tårn ikke at have haft flankeringsopgaver. Det indgår i selve ringmuren og har intet fremspring foran denne. En tid anvendtes tårnet som fængsel for dødsdømte fanger, men blev senere revet ned til ringmurshøjde og fyldt op. Der fremkom derved en platform, som kom til at danne underlag for et kanonbatteri, samt for borgens flagmast. Fra dette batteri kunne man beskyde en del af kysten nedenfor borgen.

Tæt øst for Hundetårnet findes den lille udfaldsport, Svenskehullet, som er omtalt tidligere. Endvidere findes på murens yderside den af lybækkerne opførte runddel med porttårnet som en del af muren. Langs indersiden af nordre ringmur, på borgpladsen, stod borgens hestestald. I perioder har denne stald nok også tjent, som indkvarteringssted for de menige ryttere, som borgherren var forpligtet til at holde. Denne stald er nu helt forsvunden.

Vi vender os nu imod borgens centrale dele, borgkernen. Som tidligere nævnt har

den store ligheder med Bornholms anden borg, Lilleborg. Dens bestanddele er de samme - et stort stærkt stentårn, en ringmur i forbindelse med tårnet, samt en bebyggelse op til ringmurens inderside. Forsvarsmæssigt skulle anlægget hindre en angriber i at trænge ind i kerneborgen. Skulle dette alligevel lykkes for ham, så skulle forsvaret føres fra det store tårn. Oprindeligt rummede tårnet derfor alle de nødvendige ting til et sådant forsvar. Til daglig tjente tårnet oprindeligt som bolig for borgherren, men der måtte også være plads til borgens besætning i krigstid. Der måtte derfor også være plads til våben og proviant til at udholde en belejring. En enkel overlevering (Rasmus Ravns Bornholmskrønike fra 1671) omtaler, at der i tårnets kælder skal findes et kildevæld, men det er nok ønsketænkning, for et sådant er aldrig påvist. Der kan imidlertid nok være tale om en regnvandscisterne. Vandforsyningen var jo, som tidligere omtalt, en af

Fig. 3. Indgangen til Manteltårnet.

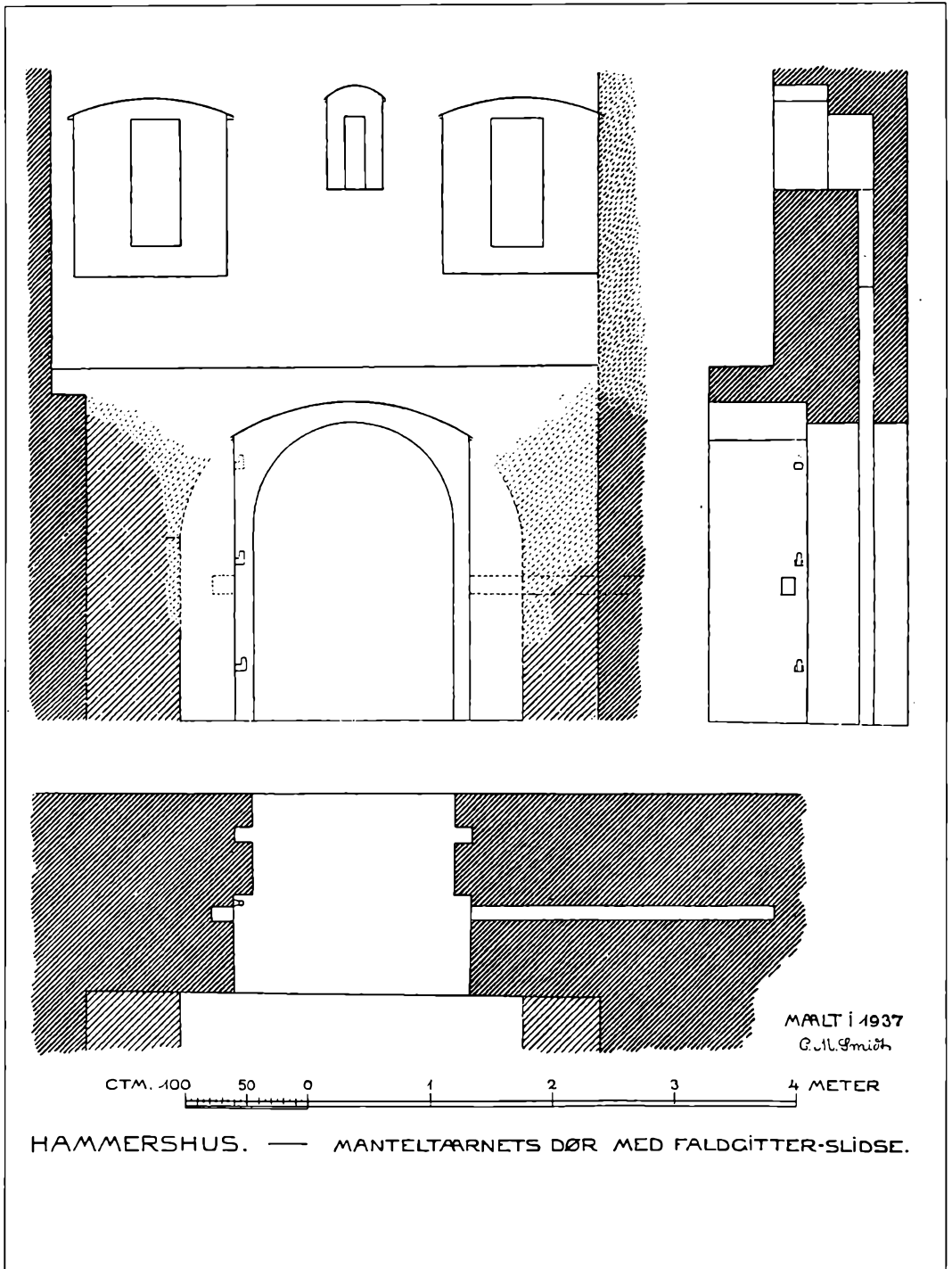

Fig. 4. Port og faldgitter i Manteltårnet.

borgens svage sider, men ellers rummer kerneborgen alle tidens forsvarselementer i bygningsmæssig henseende.

Der var kun een indgang til den indre borggård, og det var porten i Manteltårnet. Sikringen af denne adgang skete ved et faldgitter foran den egentlige port, som formentlig var en træport tæt beslået med jern, og bagtil kunne den blokeres af en spærrebom, hvortil hullerne endnu kan ses.

På tårnets yderside over porten fandtes en lille breteche (karnap) hvorfra forsvarerne kunne hælde sydende kalkvælling, kogende vand, olie og anden fedme, sammen med ild, aske eller alskens uhumskheder ned over den angriber, som forsøgte at trænge ind gennem porten. Nogen opgang til tårnet inde fra porthvælvingen fandtes ikke. Tilmed fandtes endnu en port, som inde fra førte ud til pladsen indenfor murene. Tårnet har i tidens løb undergået flere ombygninger, mindst to gange er det blevet gjort højere. Formentlig for at kunne få bedre observationsmuligheder, samt mere plads inde i tårnet. Det ældste tårn har næppe været højere end den underste del, som stadig ses opført af kampesten, ovenpå denne del byggede man senere forhøjelser af røde mursten. Tårnet afsluttedes foroven med en kreneleret kant, bag hvilken forsvarerne kunne dække sig. Dette indikerer, at der kan have været plads til en skyttegang øverst oppe. Noget lignende kender man fra Østerlars kirke. Senere er der foretaget nok en forhøjelse, kreneleringen er fyldt ud, og muren er forhøjet endnu en gang. Oprindeligt har der kun været få og smalle lysåbninger, som også virkede som skydeskår, men senere har man udvidet disse åbninger til vinduer, sikkert på den tid da administrationen af hele Bornholm kom til at foregå fra tårnet. Indgangen til tårnet fandtes i etagen over porten til den indre borggård. En trappe fra pladsen fører derop. Det kan vel tænkes, at trappen, som nu er af sten, oprindeligt har været en trætrappe, som man kunne trække op

efter sig. Den indre borggård dannes af en fra tårnet udgående ringmur, op ad hvis inderside er opført et antal bygninger. I hvilken udstrækning de har indgået i forsvaret er ikke klart, men formentlig har man kunnet skyde ud over pladsen udenfor borgkernen fra skydeskår i disse bygninger. Den store gennembrydning i borgkernens vestlige ende, den såkaldte Vandport er af nyere dato, og har intet at gøre med det oprindelige fæstningsanlæg.

I lybækkertiden opførtes tre runddele udenpå borgkernes ringmur. Den ene i tilslutning til Manteltårnets nordøstlige hjørne. Dens formål var at afgive muligheder for et flankerende forsvar af indgangen til tårnet, samtidigt med at hele den store borgplads nord, øst og sydøst for Manteltårnet kunne holdes under beskydning. På borgkernens sydlige ringmur opførtes to runddele, hvorfra de områder, som ikke allerede kunne beskydes fra den førstnævnte runddel, kunne holdes under beskydning. Disse to runddele kom senere til at indgå i borgens sydlige beboelsesfløj, idet man foretog gennembrydninger af ringmuren ind til rummene i beboelsesfløjen. Det er værd at lægge mærke til, at man til det sidste fastholdt den oprindelige tanke om, at borgens centrale dele skulle kunne tjene som et sidste forsvarspunkt, samtidigt med at det skulle være opholdssted for borgherren.

Borgens våben i relation til tidernes krigsførelse

De våben, som var til rådighed på den tid, da ærkebispens opførte sin borg på Bornholm, kan stort set opdeles i to kategorier: De personlige nærkampsvåben - og så de våben, som anvendtes på længere afstande. De personlige håndvåben omfattede f.eks. stridsøkser, stridskøller, stridshammere, lange sværd og korte sværd, dolke og daggertter. Hertil kom skjolde af forskellige former, der ændrede sig i tidens løb. Til kampen på de lidt længere afstande anvendtes slynger,

Fig. 5. Armbrøstskytte og styresmand fra tiden omkring 1240 - omtrent sådan var bevæbningen da Hammershus blev bygget ca. 1260.

spyd og piker, samt naturligvis buer og pile. Disse sidstnævnte afløstes dog snart af armbrøsten, som udskød korte pile eller bolte. Påklædningen var for riddernes vedkommende rustning og for det almindelige mandskabs vedkommende ringbrynjer eller svære læderkøllerter (veste eller kjortler af læder). Til at beskytte hovedet bar ridderen en hjelm, medens de øvrige kunne have en jernhat eller en læderhue forstærket med jernbånd. Påklædningen var ens for såvel forsvarer som angriber. Udover de personlige våben, som stort set forblev uændrede helt op til lybækkertiden (1525-76), betjente begge parter sig af krigsmaskiner, som havde deres oprindelse helt tilbage til den

græske oldtid og romertiden. Af sådanne maskiner kan nævnes bliden, som var en kastemaskine, der udslyngede sten eller ildpotter (beholdere med glødende træ eller kul), som anvendtes til at sætte ild i trækonstruktioner eller til at nedbryde skærmstage o.lign. For at komme over tørre eller våde voldgrave anvendtes ofte faskiner (risknipper, som udfyldte gravene). Endvidere fandtes det såkaldte torsionssskyts, som også var kastemaskiner, men som virkede ved, at man anvendte snoede reb af hår eller læder som fjederkraft til at udskyde spyd eller pile i større antal på samme tid. »Gravsvin« og »katte« var bevægelige skærmstage, som anvendtes til dækning for angrebsstyrkerne, når de skulle nærme sig fæstningsmurene. Stormtårnet var et trætårn på ruller øverst forsynet med en broklap, som kunne klappes ned på murens øverste del, når tårnet var blevet skubbet helt frem til denne. Fra tårnet eller fra stormstiger kunne angriberne trænge ind i borgen. Hvor sådanne konstruktioner ikke kunne finde anvendelse, måtte man helt koncentrere sig om at forcere de porte og andre åbninger, der fandtes i murene. Hertil anvendte man f.eks. en »vædder«. Det var en svær planke forsynet med et jernbeslået hovede. Planken kunne evt. være på hjul og førtes frem af talrigt mandskab, som bankede dens jernhoved imod portfløjene, med der formål at sprænge porten. Til værn imod denne form for angreb, anvendtes ofte store sække med hør, som fra en breteche (altan) over porten sænkedes ned for at afbøde vædderens slag mod porten. Ved at man konstruerede selve broen foran porten med en krumning, vanskeliggjorde man anvendelsen af en vædder (se plan over Hammershusbroen side 114).

Til forsvar af murene anbragtes forskellige former for gallerier øverst oppe. På sådanne gallerier (skyttegeange eller vægtergeange) havde forsvaret normalt hovedparten af sin styrke placeret. Her oppefra havde man et godt overblik over, hvad fjenden

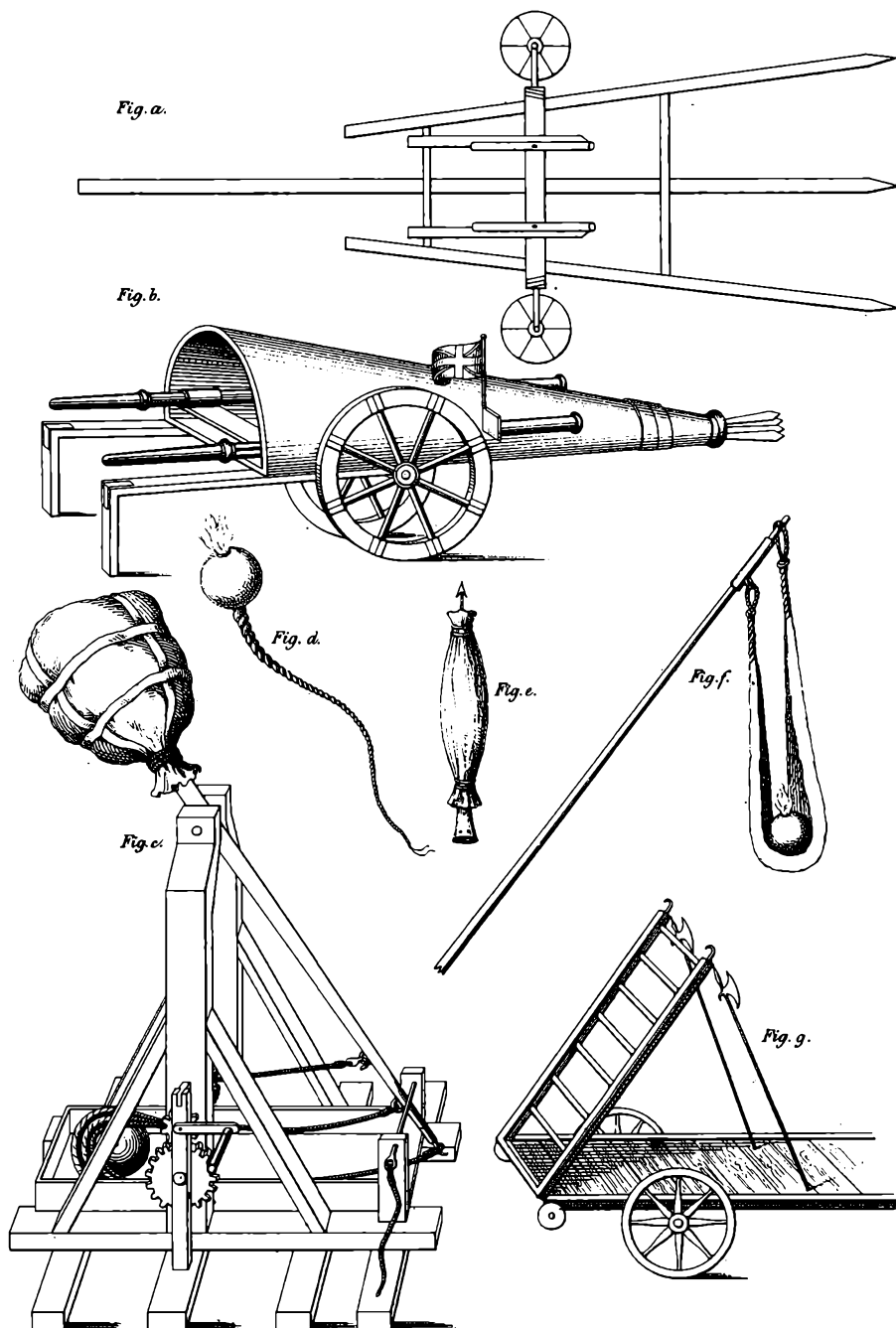

Fig. 6. Artillerimateriel: a) Hjullavet til let feltskytts konstrueret af Chr. II i 1519. b) Samme overdækket. c) Blide/kastemaskine. d) Brandbombe. e) Brandpil. f) Slynge med bombe. g) Stormstige på hjul.

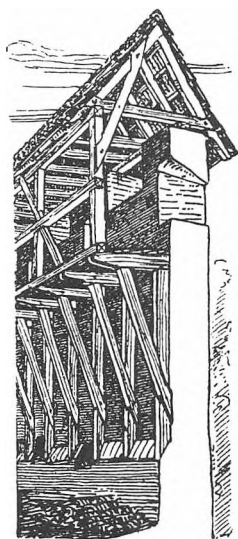

Fig. 7.
Overdækket vægtergang.

foretog sig udenfor, nedenfor muren, ligesom man herfra havde fordelen af at stå højere (frit skud). Skulle fjenden benytte sig af stormstiger eller være trængt helt ind under muren, kunne man oppe fra denne anvende »igelkatte«, som var lange bjælker forsynet med pigge, som kunne hejses op og ned på murens yderside og dermed ligefrem skrabe denne fri for angribere. Forsvarerne kunne også anvende skudvogne. Det var kasser fyldte med gloende sten, som anbragtes øverst oppe på muren, for derefter ved hjælp af hjul at kunne rulles et stykke ned af denne, og som ved et pludseligt stop åbnede sig i bunden, sådan at stenene regnede ned over angriberne. Fra de ældste tider anvendte forsvarerne sig af sten til at kaste ned på angriberne. Sådanne sten kaldtes håndsten, og var håndstore rullesten, som i stort antal var anbragt på skyttegangen til forsvarets rådighed. Et af de farligste våben, som begge parter altid var i besiddelse af, var ilden. Som før nævnt kunne man anvende kaste-maskiner til at kaste brændbare stoffer imod hinandens trækonstruktioner, men man anvendte også brandpile fra såvel buer som armbrøste. Ved belejringer kunne angriberen

også benytte sig af store røggivende bål udenfor murene, og derved tvinge forsvaret til at rømme dele af disse, eller man kunne simpelthen med ildpotter og brandpile sætte ild i borgens bygninger.

Hvor mange af de ovennævnte foranstaltninger, som er blevet anvendt af angribere og forsvarere igennem tiderne, kan man naturligvis ikke med bestemthed sige noget om, idet der ikke findes skriftlige overleveringer derom for Hammershus' vedkommende. Dog finder man beretninger om belejringer og forsvar af befæstede byer og borge mange andre steder i ind- og udland, man kan derfor med megen sikkerhed, på baggrund af hvad der er bevaret af borgens forsvarsværker op til vore dage, forestille sig, hvorledes såvel angreb som forsvar har været gennemført. Een ting kan med sikkerhed fastslås: Datidens ledere af såvel forsvar som angreb må have haft et indgående kendskab til de muligheder, som forelå for anvendelsen af tidens våben.

Imidlertid holdt ildvåbnene deres indtog i krigsførelsen. Allerede fra midten af 1400-tallet foreligger der beretninger om anvendelsen af ildskyts i forbindelse med belejringer af danske byer og borge. Ligeledes blev det også almindeligt at anvende kanoner ombord på skibe og man skelnede ikke mellem skyts ombord og skyts på land, det var indledningsvis de samme typer.

Indførelsen af ildvåben skete over en meget lang periode, næsten 200 år. Dette betød, at man ikke på et bestemt tidspunkt befandt sig i en helt ny situation, hvor man måtte kassere alt det gamle, og begynde forfra under ændrede betingelser. Man sporer de nye tider i borgens bygninger fra lybækertiden og videre frem. I første række nødvendigheden af bygning af runddele, hvorfra man kunne lægge flankerende ild foran ringmurene, og hvorfra man kunne bestryge forborgenes arealer. Manteltårnet måtte forhøjes og ringmuren ligeså. Men samtidigt måtte man udbygge og forstærke tidligere

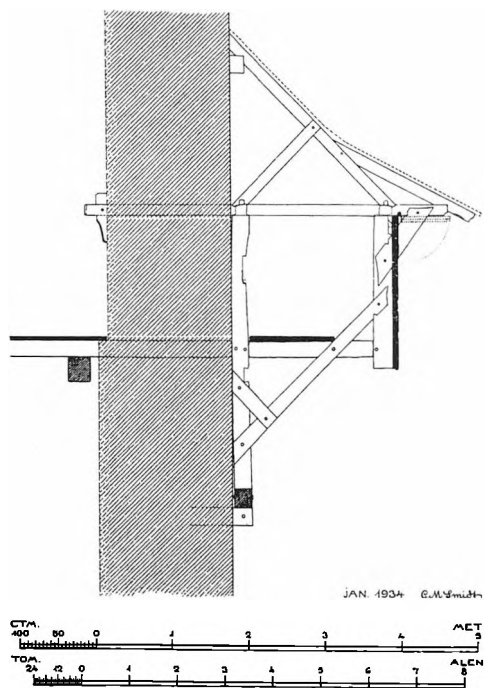

Fig. 8. Vægtergang.

tiders bygningsmæssige forsvarsanstrengelser. Kampens udfald var i nogen grad blevet et spørgsmål om, hvilken part som rådede over de fleste, nyeste og længstskydende kanoner og håndskydevåben.

Allerede fra året 1510 hører man om lybske kanoner på Bornholm. Anledningen var et raid (en landgang med påfølgende plyndring) på øen, hvor om det berettes:...»De (lybækkerne) landede ved Nexø og medførte 40 Skærmbrækkere (kanoner), andre Bøsser og Skerpentiner« (bøsser og skerpentiner er også kanoner, men af lettere typer). Rimeligvis var dette den første gang, at man oplevede anvendelsen af kanoner på Bornholm. Senere, da lybækkerne havde fået øen i pant, havde de måttet gå ind på at ville forsvare pantet imod kongens fjender. Dette skete under den Nordiske Syvårskrig (1563-70), da det kom til stridigheder mellem Danmark og Sverige. Bornholm havde på dette tidspunkt en lybsk foged, Schweder Ketting.

Han organiserede øens forsvar. Det kneb dog med skyts, hvorfor han den 18. juli 1564 skrev til senatet i Lybæk og bad om at få tilsendt »en halv eller en kvart Slange, to Falkonetter, tolv dobbelte Hagebøsser, 24 Spyd, en halv tønde Krudt, en halv tønde Kornkrudt, et skippund Bly og Jernkugler«.

Om disse forsyninger var til brug på Hammershus, eller om de også skulle anvendes af de reorganiserede bornholmske styrker, kan ikke afgøres. Man kender ikke meget til det skyts, som fandtes på Hammershus før og under lybækkertiden, men fra den efterfølgende periode og til borgens nedlæggelse har man dog et rimeligt godt billede af, hvad der fandtes.

Kanoner fremstilledes fra begyndelsen enten af smedejern eller af bronze. Først langt senere anvendtes støbejern. Kanonerne benævntes på forskellig måde, ofte efter materiale eller fremstillingsmåde. Man havde derfor »jernstykker« og »metal- eller kobberstykker« (bronze). Ligesom der fandtes »smedede jernstykker« eller »gådne« (støbte stykker). Smedede stykker (kanoner) fremstilledes af parallelle jernskinner, som holdtes sammen af jernringe, der blev lagt omkring skinnerne i glødende tilstand (krumpepedes på). De således fremkomne rør var åbne i begge ender. I den bageste ende indsattes et løst kammers d.v.s. en cylindrisk beholder, hvori man fyldte krudtet, og ofte også kuglen. Denne kunne være af sten, jern eller bly, alt efter kanonens type og anvendelse. Rør og kammers anbragtes i en dertil udskåren »lade«, en lang træbjælke, som var forsynet med udskæringer til disse dele, samt til at krudtgassen kunne slippe ud. Samlingen af rør og kammers var det svage punkt, idet man ikke havde muligheder for at gøre samlingen gastæt. Der var flere kammerer til hver kanon, så man kunne skyde hurtigere. Håndvåben, som lodbøsser m.fl. fremstilledes også af smedejern. De var i begyndelsen uden skæfte, men havde en bagudrettet »stjert«. Under løbet fandtes en

hage, som fastgjordes i underlaget for at optage rekylen, deraf det senere navn hagebøsse.

Fra slutningen af 1500-tallet og helt frem til 1744 findes der periodiske oversigter, hvoraf det fremgår hvilket skyts, som befinder sig på Hammershus. Disse opgørelser stammer for det meste fra synsforretninger, som er foretaget i forskellig anledning. Det kunne være i forbindelse med indsættelse af en ny lensmand eller i anledning af krigsforberedelser, eller det kunne være bygningssyn, hvor man også opregner, hvad bygningerne indeholdt. Et særkende er det, at det skyts, som nævnes, ofte er forældet eller ubrugeligt. Det kan have lidt at gøre med, at man gerne så, at kongen sendte noget nyt skyts over fra Tøjhuset i København. Det kan også være, at man fra Tøjhusets side vendte det døde øre til lensmændenes bønner om nyt skyts. Normalt var det sådan, at forældet skyts afleveredes til Tøjhuset til omsmelting, men når dette ikke modtog det forældede skyts fra Hammershus, så kunne det måske være, fordi det egentlig ikke var så slet, som det blev indberettet at være? Et problem er det, at navne og skytsbetegnelser, som angives i beholdningsopgørelserne, ikke er eentydige. Dels benyttes de gamle betegnelser, dels de af

tiden anvendte. For at man kan få et indtryk af skytsets størrelse og anvendelse, er det nødvendigt at omtale det skyts, som omtales på Hammershus ved optællingen i 1610, dette omfattede:

Falkonet - en af de mindste kanoner, som oftest anbragt i en gaffel (mike) på et brystværn eller en skibræling. Kunne være smedet eller støbt i kobber. Havde et løst kammer, skød med sten, jern eller blykugler. Den fandtes også i større størrelser, kaldes da en falkon.

Skærmbrekker - en svær, skæftet pjece med jernsmedet løb og løst kammer. Skød med stenlugler eller »skrå« (jernstumper), kaldtes også stenstykker, skråstykker eller liggende stykker. Det sidste fordi de var skæftede i lader (svære træbjælker). Skibslader- var uden hjul, feltlader havde hjul.

Barser/ringbarser eller basser - af varierende størrelser, men skæftede i lader, havde løse kammer, skød med stenlugler eller skrå.

Skerpentiner - var på størrelse mellem falkonet og barse, var af konstruktion som en falkonet, men som regel i en lade, vægten var ca. 100 kg., udskød $\frac{1}{2}$ kg. kugler på ca. 500 m afstand.

Jerngådne stykker - kaldtes også kartover, var af støbejern og kunne godt være frem-

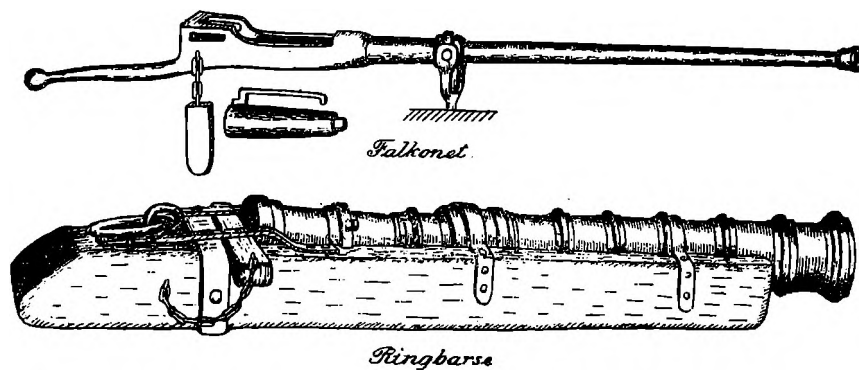

Fig. 9. Falkonet og ringbarse fra 13-1400-tallet. Begge anvendt på Hammershus langt op i 15-1600-tallet.

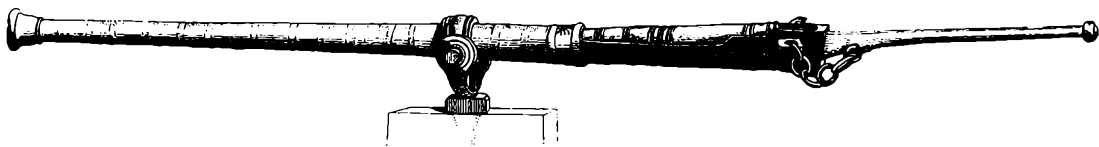

Fig. 10. Skerpentine anvendt på Hammershus ca. 15-1600.

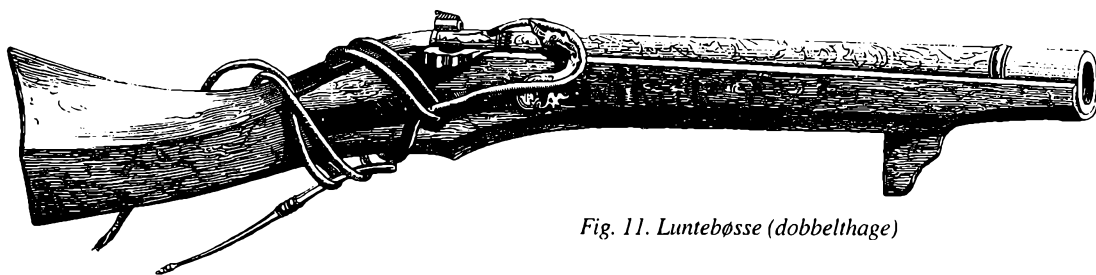

Fig. 11. Luntebøsse (dobbelthage)

stillede i perioden ca. 1550 til efter 1600-tallet.

Metalstykker - var alle af bronze eller kobber.

Påtændingen skete for alles vedkommende ved hjælp af lunte eller en glødende jernstang.

Håndvåben: De ældste håndskydevåben kaldtes lodbøsser, men blev fra den første halvdel af 1500-tallet generelt kaldt for »hager«, efter den tap/klo eller hage, som sad under løbet for at optage rekylen, den blev stukket ned i en jordvold eller anbragt i et brystværn. Der fremstilledes halve, hele og dobbelte hager efter deres kaliber og størrelse af de kugler, som de udskød. Påtændingen skete ved lunte.

Musketter - var udelukkende infanterivåben. De anbragtes under affyringen i en forket eller gaffelstok. De havde luntelås og skød med blykugler.

Rør eller lange rør - var betegnelsen for almindelige infanterivåben. Nogle havde dobbelt lås, både lunte og hjullås.

For håndvåbnenes vedkommende udvikledes i tidens løb et antal forskellige påtæn-

dingsmidler i form af luntelås, snaplås, hjullås og flintelås, som anvendtes både til geværer og pistoler.

Efter hermed at have omtalt de forskellige skytsformer, som er nævnt i opgørelserne over borgens krigsmateriel, vil vi se nøjere på fortegnelsen fra 1610:

I arkelihuset:

- 2 kobberstykker med nye feltlader (formentlig på hjul)
- 3 jernstykker med nye feltlader (formentlig på hjul)
- 1 dobbelt jernskerpentin
- 3 lader
- 18 jernbarser med 12 kamre
- 1 jern ringbarse
- 10 jernskerpentiner (3 uden kamre, 1 ganske ubrugelig uden stok og kammer)

- på Koborre runddel:

- 2 jerngådne stykker med beslagne skibslader (uden hjul)
- 2 gamle jernfalkonetter med gamle skibslader (uden hjul)

- ringmurens sydvestlige tårn
(ved Havporten) *underste etage:*
2 jernbarser uden kamre
i øverste etage:
2 jerngådne stykker og
1 kobberfalkonet med skaft
- på Rævetårnet *underste etage:*
3 jernbarser med kamre
ovenpå:
4 kobberfalkonetter, de tre med skaft
- i nørre runddel *øverste etage:*
5 jerngådne stykker med gl. beslagne skibslader
i mellemste:
2 jernfalkoner og jernbarser med kamre
i næstunderste:
1 jernkartov, 1 jernskerpentin, 1 skærmbækker
i underste:
2 skærmbækkere m. kamre, 1 skerpentin
- i smørkælderen:
3 ubrugelige kobberfalkonetter
- over nye smørkælder:
1 dobbelt jernbarse
- over gamle smørkælder:
3 store kobberstykker,
1 kobberfalkonet (batteriet »Katten«)
- på borgpladsen:
8 jerngådne stykker, alle »lader« ubrugelige
- over smedien:
2 jernbarser (der er her nok tale om en smedie, som lå mellem magasin og Blomme-tårn)
- i vragekammeret (*øverste rum i Manteltårnet*):
10 gamle bøssepiber, 2 gamle bøsselåse, 4 bøssesukke, 10 tønder »slangekrudt«, 2 tomme krudttønder

- i hvælvinger ved den nordre runddel: 800 jernlod, små og store (jernkugler), 28 stangkugler, 4 jernfisk til barser (redskab til at udtage en kugle af løbet?), 225 blylod til barser, 1 kædekugle, 1 forslag af jern, 1 kobberskovl, 5 kamre til barser, 8 kobberskovle til falkonetter, 1 kobberform til at støbe kugler, 2 krudtsække og 2 felttrommer.

Denne fortegnelse fortæller også om ammunitionen. Først omtales »slangekrudt«. Benævnelsen »slange« er en generel benævnelse på kanonerne, det drejer sig altså her om almindeligt kanonkrudt. Krudtet fik man almindeligvis leveret fra Tøjhuset i København, men man kunne også fremstille det lokalt. På Hammerhus omtales en mand ved navn: »Hans Krudtbrænder« i 1623. Han kan have stået for salpetersydning, kulbrænding (trækul af hasselkæppe) samt blandingen med importeret svovl. Han planlagde Chr. IV's salpeterværk i Aakirkeby (1624-35). Så sent som i året 1683 fremgår det af en opgørelse, at der fandtes en slump urent salpeter (ca. 24 pd.) samt en slump svovl (ca. 20 pd.), det er derfor nok muligt, at man har fremstillet noget af sit eget krudt på Hammershus. Krudtet fandtes normalt i tre sorter: Slangekrudt, kørnerkrudt (kornet) samt musketkrudt. Ammunitionen bestod af: Fuldkugler (massive kugler af jern, sten eller bly). Kædekugler (to halve jernkugler forbundet med en kæde). Brugtes overfor skibsmål til at filtrere sig ind i rigningen. Forslag af jern (jernklods til at lægge foran kuglen, når der skulle skydes nedad). Kobberskovle (værktøj til ladning og rensning af kanonløb). Krudtsæk (lædersække til transport af krudt). Kobberform (støbeform til blykugler).

En anden optælling foretaget i 1625 udviser kun ringe forskel fra optællingen i 1610, men nævner dog sager, som ikke fandtes i den forrige opgørelse: f.eks. 63 krudtflasker (bærbare beholdere til krudt), stangkugler (to halve kanonkugler forbundet med en

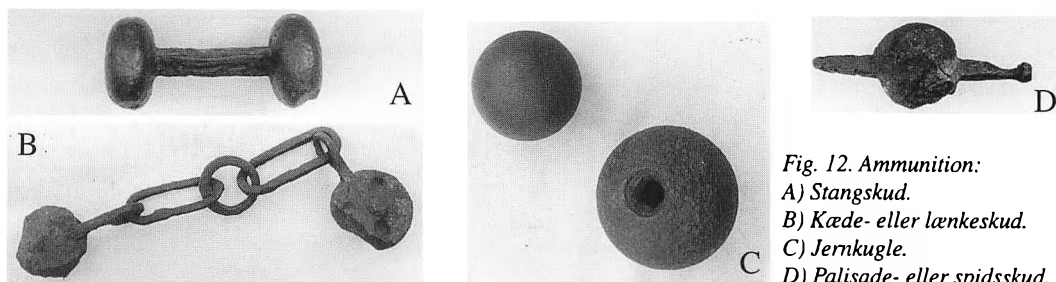

Fig. 12. Ammunition:
 A) Stangskud.
 B) Kæde- eller lænkeskud.
 C) Jernkugle.
 D) Palisade- eller spidsskud.

kort stang, samme anvendelse som kæde-skud). Endvidere omtales i 1625 også 17 knipper bøsseulnter, et antal som er meget lille, når det erindres, at hver soldat normalt medførte en brændende lunte, når han gik på vagt. Af andre opgørelser fra 1600-tallet fremgår det, at man efterhånden gik over til at benævne skytset efter den kuglevægt, det udskød, f.eks. indberetter Chr. IV's svigersøn Ebbe Ulfeldt, efter at han var blevet lensmand på Bornholm (1645-50), at han har indkøbt 8 jernstykker fra et strandet skib: »De skyder 6 pd.«. Desuden har han købt 2 metalstykker, som skød 4 pds. kugler. De stammede også fra strandede skibe. Når han foretog disse indkøb, hænger det sammen med den svenske besættelse i perioden juni-oktober 1645, hvor svenskerne sluttede deres ophold på Hammershus med en systematisk hærværksaktion. Borgen blev ribbet for alt brugbart inventar og de få anvendelige våben. Efterhånden lykkedes det dog at få borgens skyts fornyet, og af en opgørelse, foretaget lige inden dens nedlæggelse som fæstning i 1683, fremgår det, at der findes: 1 stk. 12 pds., 1 stk. 8 pds., 3 stk. 8 pds., 2 stk. 5 pds. jernstykker samt 2 stk. 1 pds. og 2 stk. 4 pds. metalstykker, altså ialt 7 jernkanoner og 3 metalkanoner. Altså kun ca. en fjerdedel af det antal, som fandtes ved optællingen i 1610. Men hvor meget skød man fra Hammershus? Vi har et par enkelte oplysninger: Under Kalmarkrigen 1611-13 dristede enkelte svenske skibe sig ind i nærheden af borgen, hvorfra de blev be-

skudt. Fra fæstningens kanoner affyredes ialt 156 skarpe skud med et forbrug af 1 fjerding krudt (ca. 28 kg.), 120 store og små jernkugler samt 43 blylod til barser. Under Torstensonkrigen i 1645 blev borgen beskydt af admiral C. G. Wrangel, der havde det held at såre borgens artillerichef, arkelimesteren, så alvorligt, at han ikke kunne udføre sine opgaver, og da ingen andre kunne eller turde betjene kanonerne, affyredes intet svært skyts fra borgens batterier.

Opgørelserne over våben og udrustning på Hammershus udviser generelt kun et ringe antal, som oftest gamle og ubrugelige musketter og lange rør, som ikke talmæssigt synes at have relation til antallet af tjenestegørende soldater på fæstningen. Årsagen til dette kan enten være, at håndvåben i stor udstrækning var personlig ejendom, eller returneredes til Tøjhuset ved nedgang i personelstyrken. Da Bornholm blev afstået til Sverige ved Roskildefreden i februar 1658, blev alle kongens våben oversendt til København inden svenskernes ankomst til øen. Printsensskøld fandt derfor ingen brugbare våben på Hammershus, da han ankom i april samme år. Men ligesom Ebbe Ulfeldt, som nævnt før, måtte anskaffe kanoner til fæstningen, således måtte der også anskaffes håndvåben. Af opgørelsen fra 1683 fremgår det, at der fandtes:...»5 små kister med musketkugler, 14 »fordærvede korsgeværer« (stagevåben til underofficerer), 1 gammel fane, som Printsensskøld havde medbragt, 233 musketter, 24 lange piker, 116

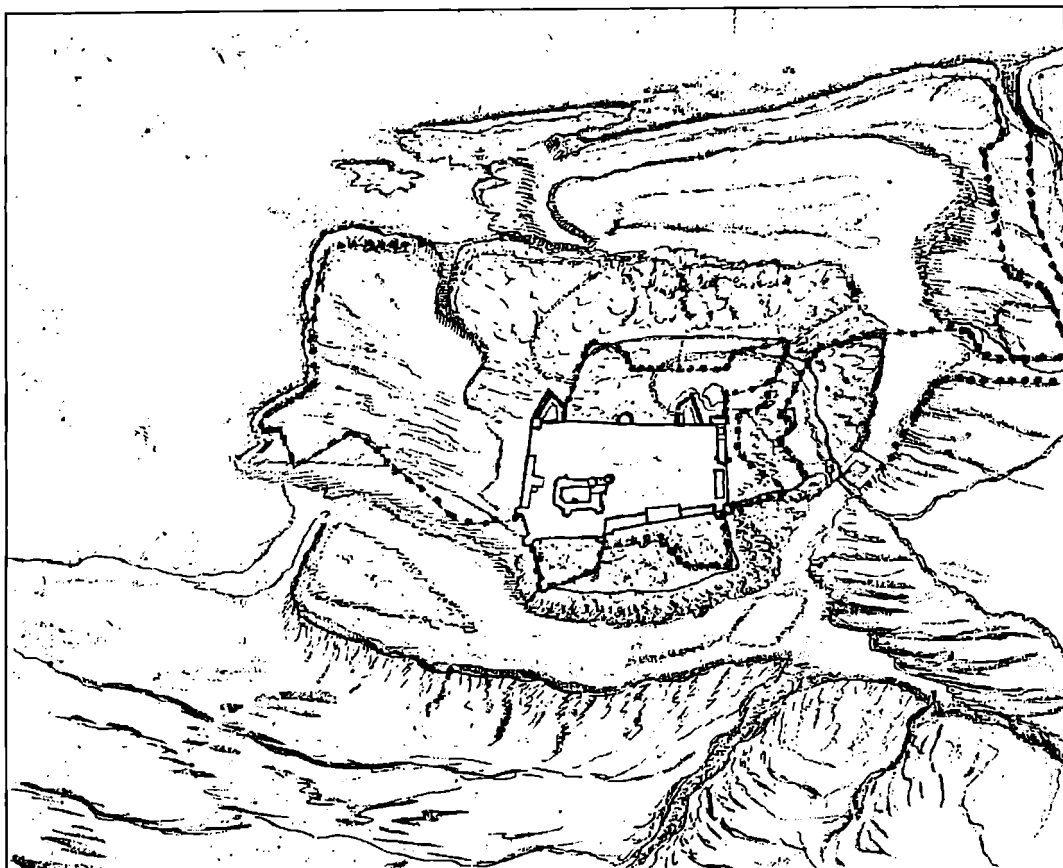

Fig. 13. Henrik Rüses kort over Hammershus dateret 27.07.1662. De påtænkte udvidelser er angivet med den punkterede linie.

bundter med lunter (heraf 54 fordærvede), 25 stangkugler, 17 spidskugler, 27 kædekugler samt 2 hele og 16 halve tdr. krudt«.

Størrelsen af borgens militære besætning varierede meget gennem tiderne, idet det var op til den enkelte lensmand at ansætte det fornødne antal. Dog fastsatte kongen et minimumsantal af bøsseskytter (artillerister) og ryttere, som lensmanden skulle have på Hammershus. Disse folks lønning og forplejning betaltes af kongen. Som eksempel kan gives: 1 arkelimester (forvalter af de militære beholdninger og samtidig fører for artilleristerne), 1 vagtmester (forestod vagt-tjenesten og tilsynet med mandskabet), 1

trommeslager. Antallet varierede fra 6-2 bøsseskytter, fra 16-6 ryttere, og fra 120-60 menige soldater. I ufredstider måtte lensmanden hyre det nødvendig suppleringsmandskab. Det kan siges, at besætningens størrelse varierede efter den økonomiske situation og mulige krigsbegivenheder. Ser man på borgens størrelse, ville man nok behøve flere hundrede mand til et effektivt forsvar. De fleste af lensmændene havde pligt til af deres løbende indtægter at foretage de nødvendigste vedligeholdelser, men ofte var de mere interesserede i at forøge deres egne indkomster, hvorfor borgen forfaldt og krigsberedskabet var ringe.

Tanker om en gennemgribende reparation og fornyelse dukker op fra tid til anden. Under kong Frederik III sendtes fæstningsingeniøren Henrik Rüse til Bornholm i året 1662 for sammen med kommandanten over øen, Hans Schrøder, at finde et egnet sted til en flådebase på Bornholm. De to mænd berejste hele øen og tog også til Ertholmene. Henrik Rüse kom til det resultat, at Hammersøen ville egne sig til en sådan base. Han forestillede sig, at søen skulle sættes i forbindelse med havet, ved at der blev gravet kanaler ind fra Sænehavnen (Hammerhavnen) og fra Osandbugten (Sandvigen). Hammershus skulle udbygges til en moderne fæstning med bastionære anlæg frem-skudt til området nord for Paddesænke. Fæstningen skulle sikre indsejlingen til flådebasen og iøvrigt anvendes i forbindelse med denne. Rüse tegnede ved denne lejlighed nogle skitser af borgen og dens omgivelser. Projektet var imidlertid uhyre beko-steligt at gennemføre. Hammersøen er 18 m dyb og der er 8 meters forskel mellem vandspejlet i søen og havet udenfor. Oberst Hans Schrøder skrev da også i sin påtegning på forslaget: »Ak ja - alt kan jo lade sig

gøre!«. Kongen gik da heller ikke ind på ideen, og den blev skrinlagt indtil 1684, da Christian V bestemte sig for at anvende Ertholmene til anlæg af Christiansø-Fæstningen. - - - Og dermed var Hammershus' skæbne beseglet.

Anvendt kildemateriale:

1. Carl Blom: Bidrag til den danske krigsmagts historie, Kbh. 1868
2. Otto Blom: Kristian den Fjerdes Artilleri, hans Tøjhuse og Våbenforråd, Kbh. 1877
3. Daniel Bruun: Middelalderens Krigshistorie, Kbh. 1909
4. Olle Cederløf: Våbnes Historie, Odense 1971
5. Ada Bruhn Hoffmeyer: Antikens Artilleri, Kbh. 1958
6. Jens Rasmussen Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie, Kbh. 1851
7. P. Hauberg: Hammershus, Bornh. Saml. I. rk. 7. bd. pag. 139
8. Søren Jensen: Grundplan over Hammershus 1945
9. Chr. Stub-Jørgensen: Bornholms Borg, Allinge 1957
10. J. A. Jørgensen: Bornholms historie, Bd. I/II. 1900-1901.
11. Tage Kaarsted: Hammershus. Fagl. læsning, Kbh. 1968

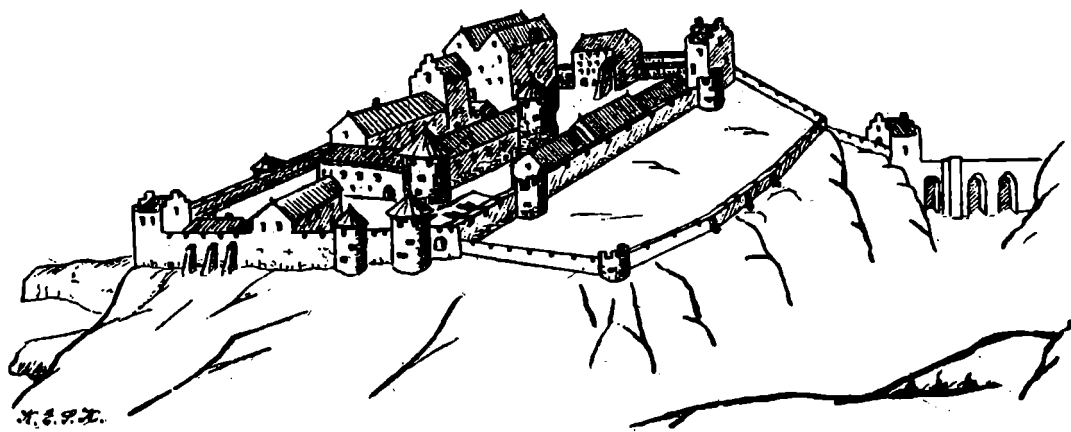

Fig. 14. Hammershus i udbygget stand. Tegning af K. E. S. Koefoed.

12. Vera Larsen: Hammershus ruiner, Colbergs Boghandel, Rønne. 1949.
13. K. E. S. Koefoed: Hammershus Birks Historie, Allinge 1931
14. W. Møllerup: Nationalmuseets II. afd. Virksomhed siden 1892, pag. 47
15. Heinrich Müller: Deutsche Bronzegeschützrohre, Berlin 1968
16. Julius Paludan: Synsforretn. over Hammershus slot, Danske Saml. 1868/69
17. Wm. Reid: Vapen genom tiderna, Stockholm 1976
18. H. E. Skaarup: Besøg på en Middelalderborg, Rønne 1980, særtryk
19. H. E. Skaarup: Bornholms militære Domiciler, Ringsted 1985, særtryk
20. H. E. Skaarup: Kgl. Majestæts Salpetersyderi i Aakirkeby, Bornh. Saml. III. rk. 10. bd. 1996
21. Erik Skov: Hammershus, Allinge 1964
22. C. M. Smidt: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1934 pag. 29, 1937 pag. 57, 1939 pag. 29
23. Th. Lind: Lidt nyt om Hammershus, Jul på Bornholm 1943 pag. 5, Rønne
24. M. K. Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog, Rønne 1934-35.

De fleste oplysninger om Hammershus er hentet fra »Hammershus Rustkammers Regnskaber« (Rigsarkivet- Bornholms Centralbibliotek, Lokalarkivet)

Illustrationerne er med tilladelse gengivet efter følgende værker:

Fig. 1: J. P. Trap: Danmark. Femte udg. Bornholms amt, bind IV, 2. G.E.C. Gads forlag, 1955. Fig. 2: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1937. Fig. 3 og 4: Samme 1939. Fig. 7 og 8: Samme 1934. Fig. 5, 6, 10 og 11: Carl Blom: Bidrag til den danske Krigsmagts Historie. Officeerskolens Forlag. Kjöbenhavn 1868. Fig. 9 og 14: K.E.S. Koefoed: Hammershus Birks Historie. Gornitzkas Bogtrykkeri, Allinge 1931. Fig. 12: Udlånt af Forsvarsmuseet, Rønne. Fotos: Pressefotograf Henning Sigvardsen.

Hammershus set udfra et arkæologisk perspektiv

Finn Ole Sonne Nielsen

Hammershus slotsruin fremtræder på mange måder imponerende - et kolossalt bygningsværk med en flot beliggenhed. Hvad der ofte overses er, at borgen tillige er omgivet af et enestående velbevaret kulturlandskab med spor af anlæg, der kan knyttes til slottet (fig. 1-3). En del af anlæggene som agre, veje, dæmninger og mølledamme, er endnu synlige eller lader sig ane i terrænet. Andre anlæg som bygninger, grøfter og hegn kan være helt jorddækkede og afsløres oftest kun, hvis overjorden helt fjernes.

Hammershus historie har hidtil været baseret på de skriftlige kilder og undersøgelser af selve bygningsværket. Derimod er borgen ikke i tilstrækkelig grad blevet vurderet udfra et rent arkæologisk perspektiv, dvs. hvor informationerne/kilderne er de jordfundne anlæg og genstande. Gennem nye udgravninger, men også ved at studere de allerede kendte anlæg og fund udfra andre synsvinkler og perspektiver, er det til stadighed muligt at genopdage detaljer og indsamle mere viden om Hammershus.

I det følgende redegøres for nogle af de seneste iagttagelser og udgravningsresultater¹.

Adgangsveje og spærringer til slottet

Det er altid et godt udgangspunkt at kikke efter vejspor, fordi en vej enten fører til eller fra et eller andet. Ved at placere det meget omfattende vejsystem, der findes bevaret i tilknytning til Hammershus, i en landskabelig sammenhæng, er det muligt at følge adgangsvejene helt op til selve slottet (Fig.4). Hoved-adgangsvejene har dengang som i dag løbet fra øst over slotsbroen, men

der fandtes også en vestlig adgangsvej, der fra syd over Slotslyngen førte over den store mølledæmning i Mølledalen. Desuden fandtes et vejspor, der førte fra vandmølle-anlægget ved den anden dæmning i Mølledalen samt en vej fra Møllevigen over den nordligste del af den store mølledæmning. Disse veje samledes i en vej, men hvor den videre førte hen, og betydningen af den højtliggende, nu tilmurede Havport ved Rævetårnet har hidtil fremstået som lidt af et mysterium (Skov 1972 s. 30-31). Ved at læse landskabet er det muligt at genfinde de oprindelige vejspor - som i et vist omfang følger det eksisterende stisystem, der som en serpentinervej fører fra Mølledalen op til vestmuren (Fig.4). Vejen løber på et kortere afsnit på sydsiden af den såkaldte udfaldsgrav, men præcist hvor vejen oprindeligt har passeret voldgraven, og om vejen har en mere direkte forbindelse til Havporten, er ikke klarlagt, da området endnu er dækket af for tæt vegetation til at sporene i terrænet kan aflæses. Nogle af vejene genfindes også på ældre kort. På et kort fra 1700-tallet (Fig. 5) fremgår det således, at der var adgang fra den store mølledæmning til den eksisterende smalle indgang nord for Hundetårnet. Til den samme indgang førte en vej fra dæmningen ved Paddesænke, som det fremgår at et af de ældste kort over Hammerhus, Henrik Rüses kort fra 1662 (se side 130).

Den store mølledæmning

I den imponerende ca 10 m høje mølledæmning, der i N-S lukkede Mølledalen af mod Møllevigen, findes på skråningen mod havet tydelige murrester af en ca 100 m lang og

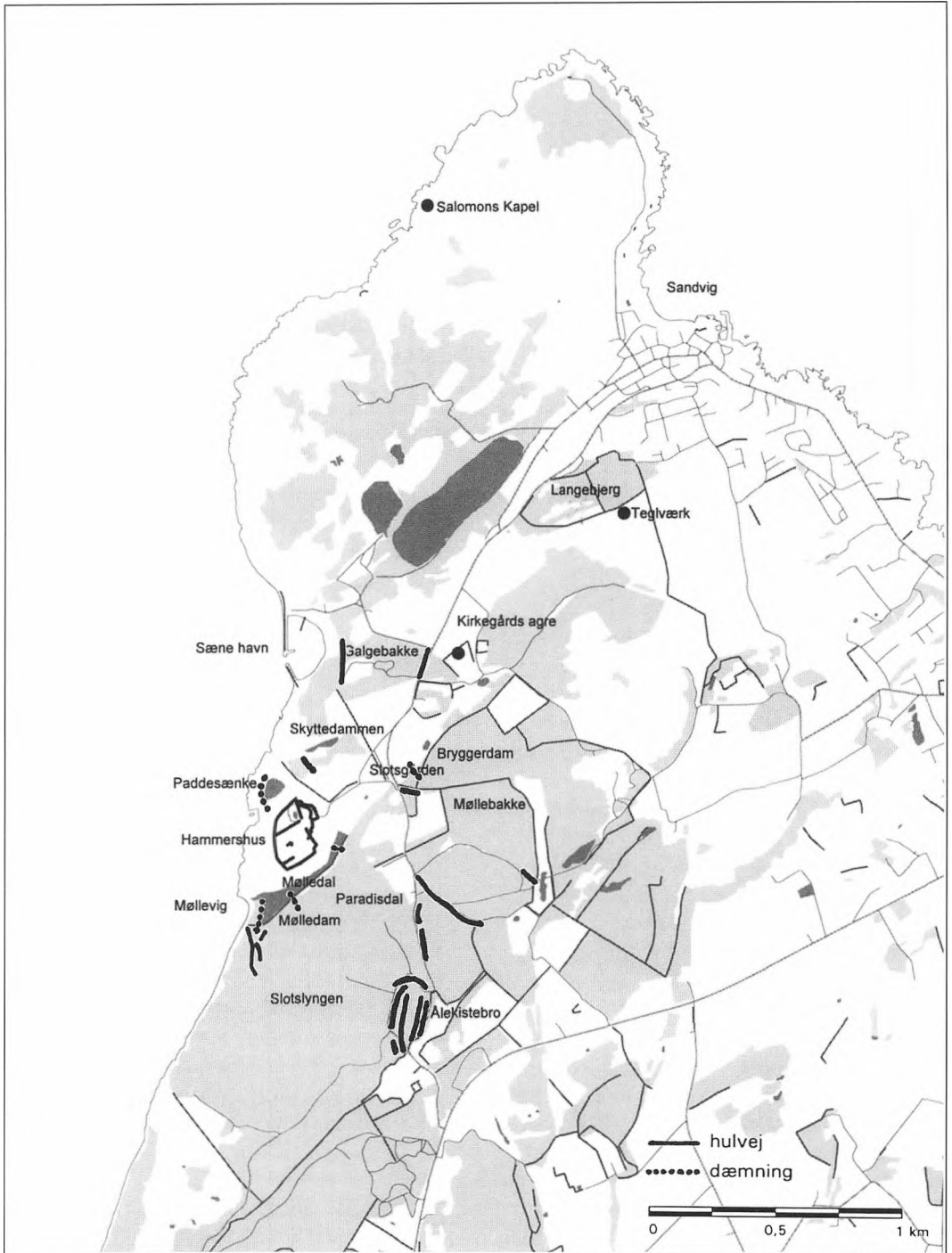

Fig. 1. Middelalderlige anlæg omkring Hammershus. Tegning: Gerda Kofod.

Fig.2. Hammershus området i 1817. Ældste matrikelkort sammenstykket af A.Linds Kort over Gaarden Hammersholms Jorder og J. Smiths Kort over Hammershuus = Slotslyng. Oprindelig målestok 1:4.000.

1,5-1,7 m tyk mur. Ved dæmningens syd-del findes desuden bygningsrester af et 7,5x4 m stort stenfundament til en bygning, der har været opført af munkesten, omtalt som Vandmøllerens hus (Hauberg 1912 s.156). Der er dog snarere tale om et vagthus, der har skullet kontrollere den omtalte vestlige adgangsvej til Hammershus. Huset ligger på den yderligste del af dæmningen, trukket

lidt mod vest i forhold til vejens forløb (Fig.4). Tæt syd for huset findes spor af en vej, der har ført ned til Mølleviggen, og umiddelbart øst for dæmningen og huset findes sporene af en muligvis ældre vej, der er gået ned i Mølle dalen. I terrænet sydøst for »vagthuset« ses tydelige spor af, hvor al den jord, der er blevet brugt til opførelsen af mølle-dæmningerne, er taget.

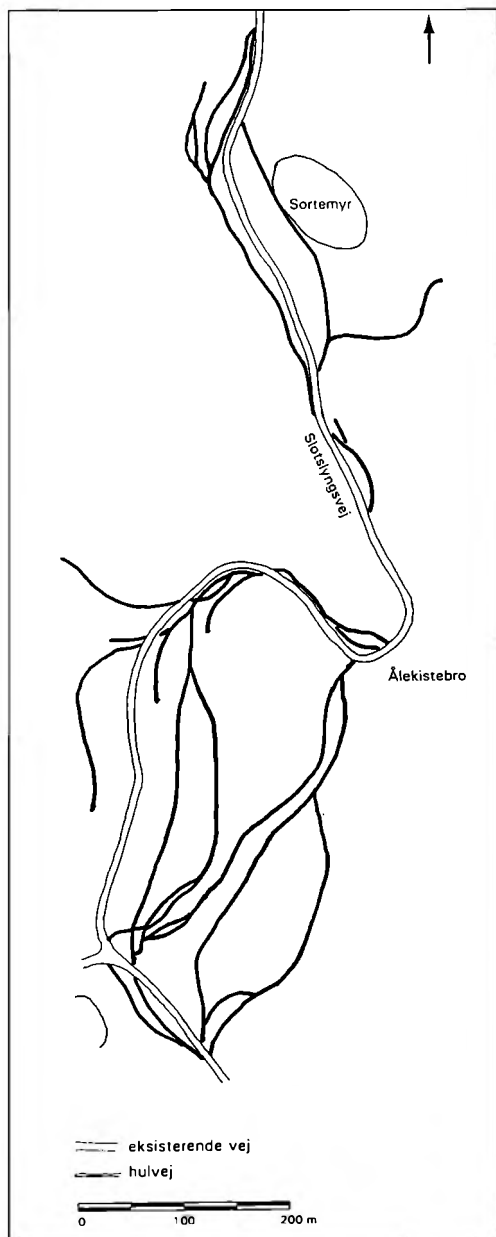

Fig.3. Hulveje ved Ålekistebro i Slotslyngen. Omkring Hammershus og fremfor alt i Slotslyngen, findes bevaret et helt system af gamle hulveje, hvor århundreders kørsel har slidt ofte meterdybe render. Det største system findes bevaret ved passagen over Paradisdalen ved Aalekistebroen. Opmåling ved Poul Simonsen juli 1946 og 1947. Rentegnet af: Gerda Kofod.

Den store mølledæmning forekommer voldsomt overdimensioneret, men da dæmningens nordligste del tydeligvis er beskadiget, måske både pga forsætlig ødelæggelse og en kraftig erosion forårsaget af Møllebækken, er det vanskeligt at bedømme, hvorledes anlægget oprindelig må have set ud. Dæmningens primære formål kan muligvis have været at fungere som en vandspærring, hvortil der har været knyttet en adgangsvej til borgens vestside. Hvis dette er rigtigt, må mølleanlæggene være sekundære. Teoretisk skulle det være muligt at afklare disse forhold, hvis det en dag lykkes at dendro (trærings) - datere noget af det tømmer, der endnu må formodes at findes, enten i dæmningerne eller i selve mølleanlæggene. Ifølge K.E.S.Koefoed lå vandmøllen allerede øde i 1610² (Koefoed 1931 s. 45).

Hammershus ældste forsvarsværker

På kortet fra 1700-tallet (Fig.5) findes ud for vestmuren angivet en forsvarsvold, der i en bue løber fra Rævetårnet til Hundetårnet (jvf. Koefoed 1931 s.12 og s.30). Volden, der endnu eksisterer, ser interessant ud, fordi den alene er opbygget af løse sten og jord. Med stor sandsynlighed er der tale om de sidste synlige rester af det oprindelige forsvarsværk omkring Hammershus.

Volden findes hverken gengivet på Haubergs kort eller på de nyeste kort over Hammershus, alene K.E.S.Koefoed har den med på sin »Plan over Hammershus« (Koefoed 1931 s.8-9) (Fig.6).

Hauberg var dog opmærksom på volden, idet han skriver: »Slottets Yderværk har vistnok tidligst bestaaet i et vidtstrakt Pæleværk, der foroven langs med Skrænten har omgivet Slotsbanken fra Porthusets vestlige Hjørner til Hjørnerne af den vestlige Fæstningsmur ud mod Søen. Senere er Pæleværket blevet afløst af den lange, lave Ringmur, som vi endnu se bevaret paa flere Steder..« (Hauberg 1912, s.147-148).

På de fleste kort findes derimod den

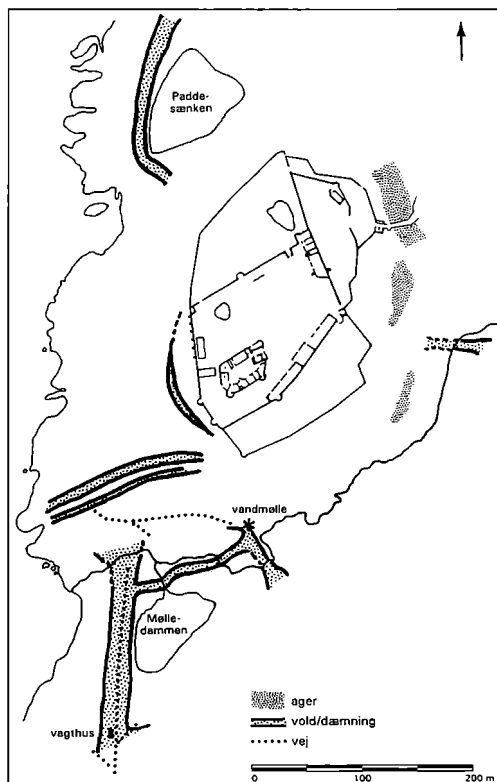

Fig. 4. Hammershus med de vestlige jordvolde, dæmninger, vejspor og vagthus. Tegning: Gerda Kofod.

såkaldte udfalds-, løbe-grav eller »løngang« gengivet. »Udfalds-graven«, der ender brat lige over den Tørre Ovn, toner ud på den stejle skråning imellem runddelen på den søndre forborg og Havporten (Fig. 4). Ofte er den gengivet i en fortegnet udgave, idet den ikke som angivet af f.eks. Hauberg fører direkte til den tilmurede Havport eller »gamle udfaldsport« ved Rævetårnet (Hauberg 1912 s. 151).

I virkeligheden er der tale om en regulær voldgrav i et dobbelt forsvarssystem med en lav forhindringsvold mod syd og en høj jordvold som forsvarslinje i nord. I anlægget findes der spor af murværk, men da voldene fortrinsvis ser ud til at have været opbygget af løse sten og jord, kan anlægget formodes

at være blevet opført i borgens ældste tid. Voldene må have udgjort et mellemforsvarsværk overfor en angriber, der kom fra syd over landsiden eller fra havet via Mølleviggen. Forsvarslinjen må i tilknytning til lukningen af Havporten være blevet opgivet, hvilket ifølge K.E.S. Koefoed kan være sket i 1642 (Koefoed 1931 s.26).

Hvornår blev Hammershus opført ?

- nye undersøgelsesmaal

Det vides ikke med sikkerhed, hvornår opførelsen af Hammershus blev påbegyndt. Hauberg anfører tidsrummet 1255-1259 (Hauberg 1912 s.139-140), men da ærkebisp Jakob Erlandsen i et af forsvarsskrifterne til paven anfører, at han blot har forbedret og vedligeholdt nogle allerede eksisterende fæstninger, kan dette også have indbefattet Hammershus (Hørby og Olsen 1992 s.55). Kai Hørby og Rikke Olsen sandsynliggør, at Hammershus kan være

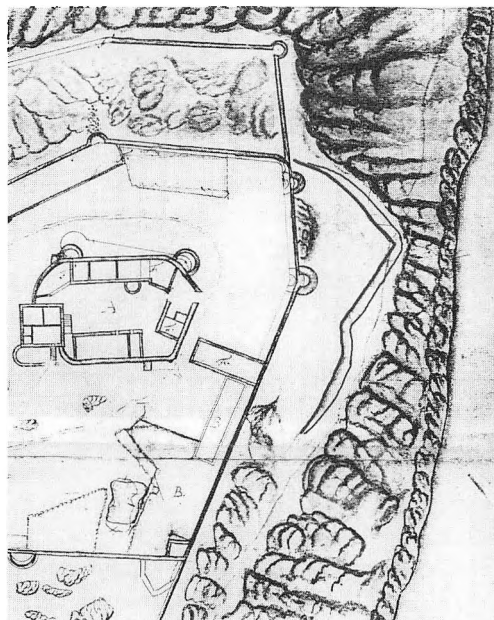

Fig. 5. Udsnit af »Grundriss von Hammers=Huus«. Tegnet omkring år 1735, se fig. 20, side 102. Der findes to omtrent ens kort. Oprindelig målestok ca. 1:750.

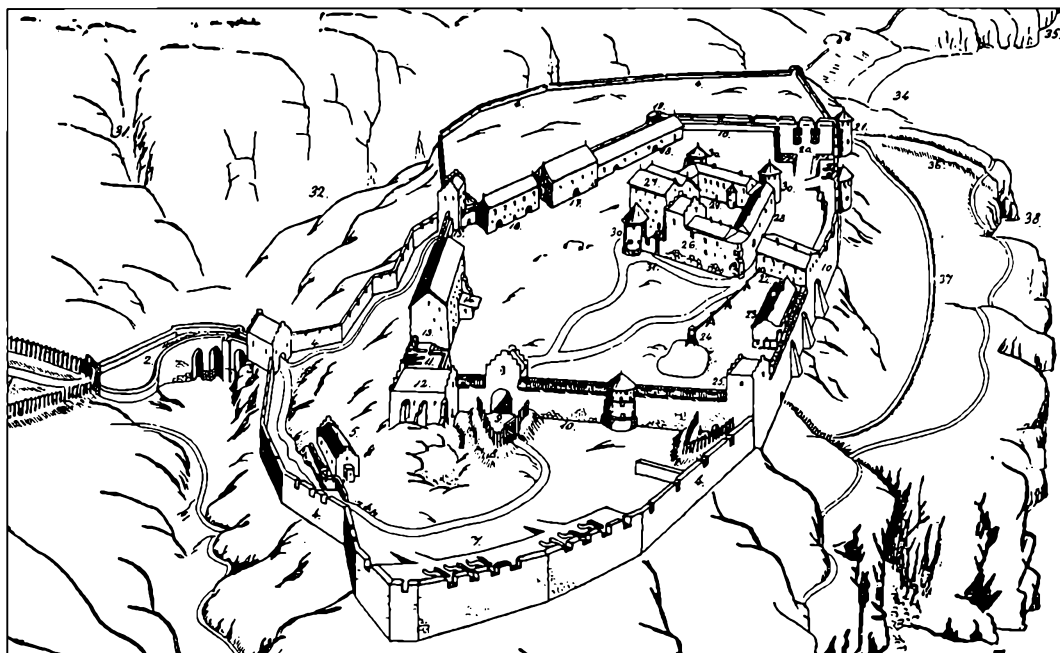

Fig. 6. K. E. S. Koefoeds plan over Hammershus. Den vestre forsvarsvold er mærket 37.

opført i Valdemar 2. Sejrs regeringstid 1202-1241 (Hørby og Olsen 1992 s.55). Borgen eksisterede med sikkerhed i 1265, hvor den for første gang vides indtaget (Hauberg 1912 s.140). De ovennævnte vestlige forsvarsværker kan være opført på denne tid, men uden nye arkæologiske undersøgelser vil det ikke kunne afgøres.

Indtil dato er der ikke fundet keramik på eller omkring Hammershus, der kan dateres til før 1250. Særlig interessant ville det derfor være, hvis det kunne lykkes at genfinde de affalds/kulturlag, der må eksistere fra slottets første tid. Genstande fra disse lag ville kunne fortælle mere præcist, hvornår borgen blev anlagt, og hvorledes livsvilkårene har været.

Selvfølgelig er der blevet ryddet op og kørt væk dengang som nu, således er store mængder jord blevet fjernet i forbindelse med Haubergs noget hårdhændede afdækning af ruinerne (jvf. Hørby og Olsen 1992 s.43-44), men der er ikke noget der hedder

»helt væk«. Nogle af jordlagene kan være blevet håbløst blandede, men genstandene/fundene vil endnu eksistere, og i mange af dem vil der så at sige være indbygget en datering, der vil kunne angive, hvornår de blev fremstillet. Det er blot at få lokaliseret, hvor Haubergs jorddynger ligger, og hvor der findes gamle jordlag.

Netop pga. Haubergs mangelfulde undersøgelse af jordlagene ved afdækningen af bygningsværkerne, er »overskudsjorden« i de seneste årtier blevet minutøst harpet. På længere sigt ville det på tilsvarende måde være interessant at kikke nærmere på de akkumulerede jordlag, der ligger omkring Slotsbroen ved borgklippens sydøstfod. Terrænet bærer endnu tydeligt præg af at have været opdyrket, og selvom Hauberg i forbindelse med frilæggelsen af Slotsbroen har fjernet en del jordlag, vil det ved at kombinere oplysningerne fra de ældste kort (Fig.2 og 5.) være muligt at udpege de ældre agre³.

Selvom mange af de i arkæologisk hense-

ende vigtige jordlag er blevet fjernede, vil der fortsat på og omkring Hammershus være muligheder for at finde rester af jorddækkede anlæg, de såkaldte ikke synlige fortidsminder. På selve borgområdet vil der omkring Vandkunsten (den indre cisterne), og hvor batterierne er blevet anlagt, samt på de steder, hvor der er tilført jord på indersiden af forborg-murene, være muligheder for at finde ældre anlæg, der er forseglede.

De bedste muligheder for at finde samtidige anlæg har dog vist sig ikke at ligge på selve Slotsbjerg, men i området omkring borgen. Nogle af anlæggene, der kan knyttes til Hammershus, ligger endda flere kilometer fra slottet⁴. De fleste har dog været placeret på det sandede bakkeled umiddelbart øst for Slottet omkring den eksisterende Slotsgård⁵.

Ved Slotsgården er der i de seneste årtier fundet adskillige anlægsspor og foretaget flere udgravninger, bl.a. er der fundet stenfundamentene til slottets kalkovne⁶ (Kapel 1977).

En mulig belejringsborg fra 1300-tallet.

De seneste arkæologiske undersøgelser blev gennemført i 1991 i forbindelse med ud-

gravningerne til opførelsen af et sivedrænsanlæg til spildevandsrensningen ved Slotsgården. Ved undersøgelsen fandtes resterne af et palisadeanlæg og et langhus fra middelalderen⁷ (Fig. 7-10). Der blev kun foretaget en mindre arkæologisk undersøgelse. Bortset fra nogle enkelte profilsnit og en afsøgning med metaldetektor, blev anlægssporene ikke nærmere undersøgt, idet det projekterede nedslivningsanlæg blev flyttet og det derfor ikke var tvingende nødvendigt at totaludgrave det ca 1000 m² store område. En sådan totaludgravning ville naturligvis have forbedret mulighederne for at bedømme og tolke anlæggene, men ville alligevel næppe helt have kunnet afklare alle spørgsmål uden en endnu større udgravningsflade.

De fleste fund og anlægsspor kunne dateres til middelalderen. Anlægssporene, som stolpehuller og grøfter, var især nemme at se, fordi nedgravningerne i det ustabile sand var blevet fyldt med ler for at støtte træværket. Træet var forlængst forsvundet, men det var flere steder muligt at se aftrykket efter tømmeret og måle dimensionerne. I alt fandtes spor af 4 grøfter (A-D) og stolpehullerne til et enkelt hus (E).

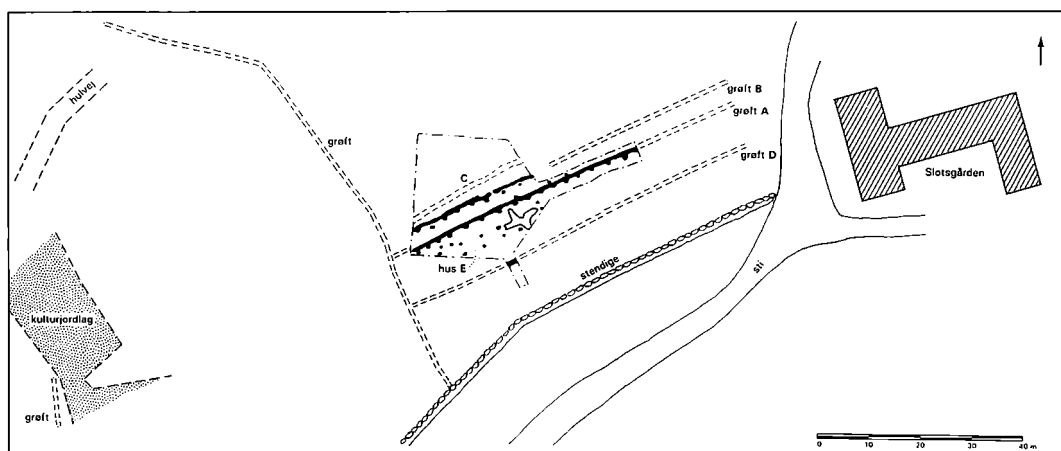

Fig. 7. Udgravningsfeltet NV for Slotsgården kombineret med de overflade indmålte grøfter og iagttagelser fra fly-fotos. Opmåling 1992 ved N.Chr.Clemmesen Skov- og Naturstyrelsen. Rentegning: Gerda Kofod.

Fig. 9, til venstre: Infrarødt flyfoto af palisadeanlæggene vest for Slotsgården. På billedet anes de 3 SV-NØ orienterede grøfter og den aflange NV-SØ gående tværgrøft tæt vest for det nye nedsivningsanlæg, der fremtræder som et kvadratisk område. I ekstreme tørke perioder, som sommeren 1992, vil der på de sandede jorde fremtræde væksthforskelle i vegetationen, i dette tilfælde i vårbyggen. Der, hvor kornet står bedst, findes »vanddepoter« i form af tykkere jordlag, eller som det ses her tidligere nedgravninger, hvor der er blevet ført muld eller ler ned i undergrundssandet. Foto: Set fra SV taget 25.6.1992 af Karsten Rasmussen.

Fig. 10, herunder: Udgravningsfelt ved Slotsgården 1991, set fra SV. Foto: FON.

Fig. 8, øverst til venstre: Flyfoto af den nypløjede mark omkring nedsvivnings-anlægget (firkantede område til højre i billedet). Syd herfor ames grænsen for udgravningsfeltet, og vest herfor den lange NV-SØ grøft. Neden for bakken ses i de mørke jordlag bygningsrester med kalkmørtel (slottets fårelade?). Foto: Set fra syd taget 27.3. 1992 af Karsten Rasmussen.

Grøft A der kunne følges over en længde på 50 m (SV-NØ) var på syd-siden støttet af en række stolper med en indbyrdes regelmæssig afstand (2,5-3,5 m). Grøften og en enkel stolpe blev snittet (Fig. 11). Et mindre afsnit af grøften totalundersøgt, men uden der fandtes andre konstruktionsspør. Derimod kommer de fleste af de hjemtagne fund herfra bl.a. 2 armbrøstpille og et lille randskår fra et drejet kar af rødt lertøj med svag grønlig glassur på indersiden. Ligeledes fandtes et meget stort fragment af en munkesten (22 x 16,5 x 9 cm). Bevaringsforholdene for knogler var gode i lerfylden, ialt fandtes 50 knoglefragmenter og 6 tænder af svin. I et fyldskifte op til grøften fandtes yderligere en armbrøstpil og et ben af en stjertepotte (Fig. 12).

Grøft B, der løb parallelt med grøft A (med en indbyrdes afstand på 3,5 m), kunne følges over en længde på 25 m. På sydsiden fandtes ligeledes et system af støttestolper (3,5 m imellem). I modsætning til grøft A fandtes der i selve grøften i tilknytning til støttestolperne spor af nogle meget svære stolper. Den ene stolpe, der blev snittet, målte 35 cm i diameter og var gravet over 95 cm ned i undergrunden (Fig. 11). I fylden i grøft B fandtes 5 jernsøm og et lille fragment af glimmersten med sliberille fra en drejekværn. (Fig. 12). Derimod fandtes ingen knogler eller munkestens-fragmenter.

Grøft C, der ligeledes kunne følges over 25 m, afveg fra grøfterne A og B. Den forløb ikke helt parallelt med disse, og den var ikke lerfyldt, men bestod alene af muldet sand. I fylden fandtes en enkel jernnagle.

Fylden i grøfterne ligner fylden i nedgravningerne til støttestolperne i grøft A og B.

Grøft D blev kun lige akkurat berørt af udgravningsfeltet, men den har løbet parallelt med grøfterne A og B med en afstand af henholdsvis 10 og 13,5 m (Fig. 7 og 9). Grøft D og A ligner hinanden, dog kan det ikke med sikkerhed afgøres om grøft D også har haft støttestolper. I grøften fandtes 2 jernsøm og en del knoglefragmenter.

Hus E. Imellem grøfterne A og D og parallelt med disse, fandtes 8 tagbærende stolper, der har udgjort mindst 6 stolpesæt i et 3-skibet langhus min. 23 m langt. Der fandtes ingen sikre vægstolper, men enkelte stenskoede stolper med limsten kan tilhøre huset. En større sænkning i den østlige del af huset er sandsynligvis også samtidig hermed. Herfra fandtes bl.a. en jernkniv, 8 jernnagler, 4 stk glimmersten fra en drejekværn (Fig. 12), en del knoglefragmenter, samt ét munkestensfragment og en del naturlige strandsten.

Undersøgelserne sandsynliggør at grøfterne A, B og D samt Hus E hører til et samlet anlæg. De er anlagt parallelt som efter en samlet plan, og jordfarver, fyld samt fundmateriale er nært identisk.

Der foreligger kun et enkelt snit af en af de svære stolper i grøft B, men stolpeaftrykets form tyder på, at den er blevet trukket op og næppe har siddet ret længe i nedgravningen (Fig. 11). Ligeledes ser grøfterne A og B med deres lerfyld ud til at være yngre end de tilknyttede støttestolper, dvs. grøfterne kan være blevet gravede under arbejdet med at nedbryde forsvarsværket. De mange knoglerester i Grøft A og D hidrører sandsynligvis fra affaldslagene i tilknytning til Hus E. De løstliggende munkesten kunne tyde på, at der må have været en stenbygning, ovn eller skorsten i nærheden, men da der ingen spor er af fundamentsten eller mørtelrester, må anlægget for størstedelen være blevet opført af træ.

Men hvad er det for et anlæg? Selvom

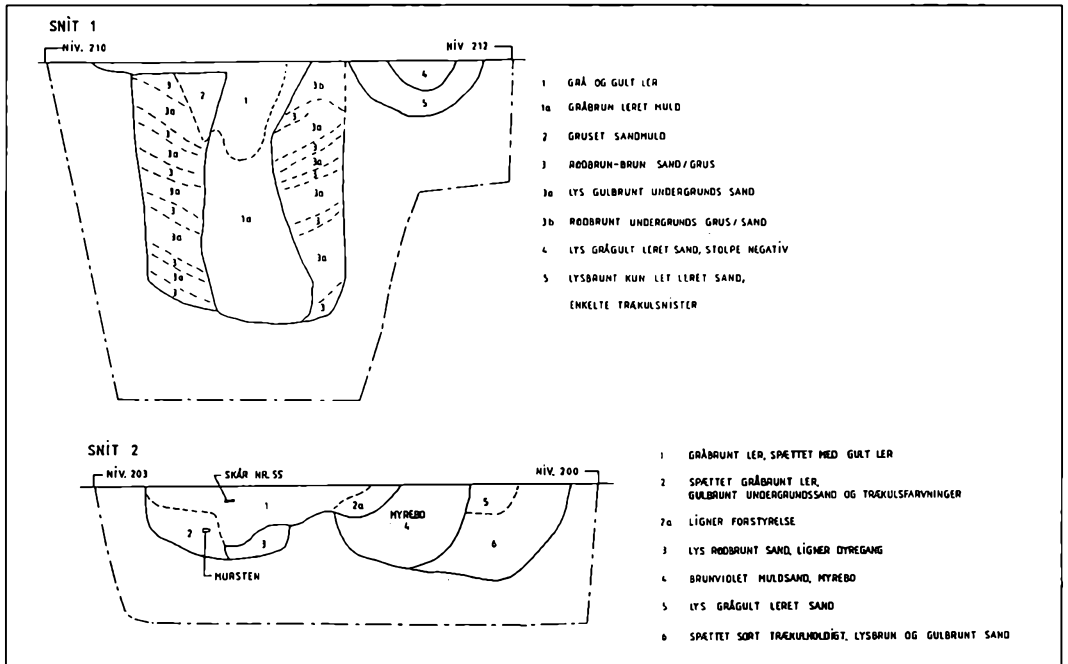

Fig. 11. Profiltegning af grøft A med støttestolpe og grøft B med en svær »bulværks-stolpe« og en mindre støttestolpe. Tegning: Renè Rose.

slottets fårelade vides at have ligget uden for slottet (Koefoed 1931 s.15), taler anlæggets regelmæssighed, de dobbelte grøfter, afstanden til Hammershus lige uden for skudafstand af hvad en armbrøstpil kan nå, og ikke mindst den kortvarige brugstid for, at der må være tale om et militært anlæg. Dobbeltgrøfterne A og B ser ud have udgjort resterne af en 3,5 m bred jordvold holdt sammen af bulværk. Grøft C kan være en materialegrøft, der er blevet gravet for at forhøje denne jordvold.

Hus E kan være en kaseme/mandskabsbygning, og grøft D kan være en skærmvold eller palisade, der har omgivet denne bygning. Desværre er området syd for grøft D kun delvist bevaret, og det har trods flyfotos ikke været muligt at forfølge og bedømme anlæggets fortsættelse her (Fig.8-9). Derimod afgrænses grøfterne i vest af en enkel NNV-SSØ gående grøft (skærmvold), der længst i

nord drejer i NV (Fig.7-9). Denne grøft kunne i foråret 1992 ses meget tydeligt som en ca 75 cm bred lerstribe, efter at hele jordstykket var blevet pløjet (Fig.8). Efter tilsåning med vårbyg og græsudlæg, var det i den ekstremt tørre forsommer samme år muligt at se store dele af anlægget fra luften, hvor væksthforskelle i kornet gengav de lerfyldte nedgravninger⁸ (Fig.9).

Vurderet samlet, ligner det et militært anlæg rettet mod vest - sandsynligvis en belejringsborg, der relativt hurtigt må være blevet fjernet igen. De historiske kilder fortæller, at Hammershus i det første århundrede efter dets opførelse, adskillige gange blev belejret og iøvrigt indtaget (Hauberg 1912 s.140-141). Den længst varende belejring blev gennemført fra foråret 1324 til den 26. august 1325, hvor Christoffer d. 2's marsk Peder Vendelbo forsøgte at tilbage erobre slottet fra sin forgænger i embedet marsk

Ludvig Albertsen. Denne havde selv beholdt Hammershus, efter han i 1319 på vegne af Erik Menved havde taget det fra ærkebisp (Chistensen 1957 s. 36-38). Det fundne anlæg kan sandsynligvis knyttes til disse begivenheder.

Afslutning

Hammershus historie er en tidsmæssig så langvarig og kompliceret sag, at den trods omfattende undersøgelser næppe lader sig afdække i alle detaljer. Ved at sammenfatte og analysere de undersøgelser, der allerede er foretaget, og ved at studere udenomsværkerne i en landskabelig sammenhæng, er der muligheder for at tilføje nye detaljer til Hammershus historie. Hvor man ikke kan komme videre, vil der flere steder stadigvæk være muligheder for at konkretisere nye

undersøgelses mål og foretage supplerende arkæologiske undersøgelser.

Noter:

1. Artiklen er baseret på forfatterens udgravninger ved Slotsgården i 1991 samt terrænundersøgelser af Hammershus-området i foråret 1997 i forbindelse med udarbejdelsen af en regionplan-rapport om »Middelalderen« for Bornholms Amt Tekniske Forvaltning. For rettelser og kommentarer til artiklen takkes overlærer Hanne Koefoed Hueg og skovriden Tom Nielsen.
2. Etableringen af en længere trænings-sekvens, der specifikt dækker Bornholms middelalder, har i de seneste år stået på ønskelisten, men der er kun få steder, hvor så gammelt træ kan formodes at være bevaret. Ud over Møllealalen, Paddesænke og Sæne Havn bør der være muligheder i vådområderne omkring Lilleborg og Vallensgård. Desuden findes der i kirkerne en del tømmer. I forbindelse med restaureringen af Ny kirke i 1959-60 blev der udtaget og bevaret et stykke tømmer, der ved en bestemmelse måske en dag kan sætte årstal på rundkirkens opførelse (tømmeret opbevares på Nationalmuseet).
3. Måske er agrene omkring Slotsbroen ikke ældre end begyndelsen af 1700-tallet. På dette tidspunkt lå der en bygning under Slotsbroen. Ifølge Allinge Kirkebog døde i 1737 en kone, som boede under Slotsbroen. Hauberg genfandt ved frilæggelsen af Slotsbroen i 1897-99 både resterne af hus og have (Hauberg 1912 s.147).
4. Nogle aktiviteter som f.eks. brændingen af mункetegl-sten er foregået ca 2 km fra slottet ved sydøstfoden af Langebjerg, hvor der er fundet rester af teglovne (BMR 1903 Hammersholm Teglværk). Området kaldes endnu Tegløkker. Lergravene i området kaldtes også Fogedhullerne. Andre anlæg har været knyttet til slottets havneanlæg. I Sæne havn fandtes i 1890-erne rester af tømmer fra et havneanlæg og ved stranden middelalderlige kulturlag samt flere gravlagte mennesker BMR 849.
5. Slotsgården ligger netop der, hvor det gamle ledvogter/vagt-hus lå, og den gamle slotskro lå sandsynligvis kun 40 m sydvest herfor, imellem den nu nedrevne opsynsbolig og Hotel Hammershus. Set udfra et kulturhistorisk synspunkt har området omkring Hammershus heldigvis ikke indbudt til nogen omfattende bebyggelse i nyere tid. Helt så uforstyrret, som området i dag fremtræder, har det dog ikke altid været, idet fle-

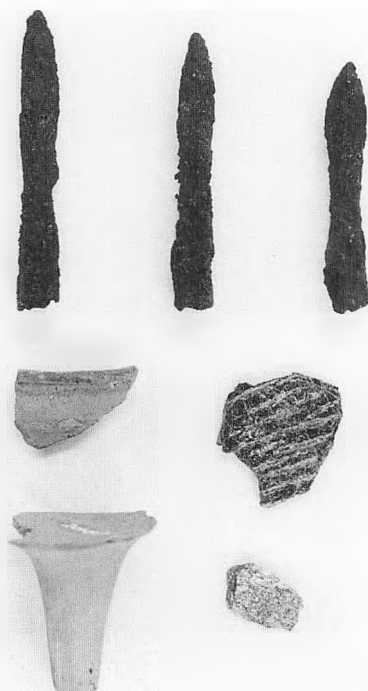

Fig. 12. Genstande fundet ved Slotsgården 1991. Armbrøstpilene og potteskårene fandtes ved grøft A. Glimmerstene ved hus E og grøft B. Foto: Karsten Rasmussen.

- re bygninger som Hotel Hammershus, opsynsboligen samt Villa Nøddebo er blevet fjernet inden for de seneste årtier for at synliggøre slot-tet. Kun Slotsgården er blevet bibeholdt.
6. Siden 1975 er der blevet foretaget følgende udgravninger omkring Hammershus : Udgravning ved Slotsgården 1975-76 bl.a. med fund af kalkovne og genstande fra 13-1500-tallet (BMR 212). Udgravning på Galgebakken 1977-78 bl.a. med fund af 2 galger (med bevaret træ) omgivet af flere henrettede. Ud af 27 har kun 4 kvinder og 3 mænd kunnet kønsbestemmes (BMR 575). Udgravning ved Slotsgården 1988 i forbindelse med opførelsen af udstillings-bygningen - der fandtes kun genstande fra nyere tid (BMR 1594). I forbindelse med genopretningen af Paddesænken fandtes der i den afrømmede tørv i efteråret 1991 bl.a. flere kasteskyltssten (strandsten), bly- og musketkugler, fragmenter af forarbejdede trægenstande samt 2 armbrøstpille, den ene med delvist bevaret træskaft, 25 cm langt (BMR 2032) .
  7. Udgravningsberetning BMR 2040, Allinge-Sandvig sognebeskrivelses nr.199. »Beretning vedr. undersøgelse af grøftesystem og husrester fra Middelalder samt bålgruber og stolpehuller fra Bronzealder. Udgravet 27.-29.11., 2. og 17.12.1991 ved Slotsgården i Allinge-Sandvig Sogn, Bornholms Amt.« Undersøgelsen, der blev foretaget for Bornholms Museum af Finn Ole Nielsen, assisteret af René Rose og Keld Stærboe, blev betalt af Bornholms Statsskovdistrikt. For at bevare de middelalderlige anlægspor og undgå en bekostelig udgravning, blev nedsivningsanlægget flyttet til et fundfrit område, således at det kom til ligge umiddelbart udenfor og parallelt med fortidsmindet. Efter marken omkring udgravningen var blevet pløjet, overflade-rekognosceredes hele området den 4.4. 1992 af de bornholmske fritidsarkæologer (BMR 2269 Slotsgården).
  8. Hele arealet omkring nedsivningsanlægget, der henlå som græsmark, blev i vinteren 1992 opløjet. Derved lykkedes det at forfølge og indmåle de lerfyldte grøfter. Anlæggene blev desuden registreret fra fly med farve og infrarød film. Fotografierne blev taget den 27.3.1992 af Karsten Rasmussen. På helt tilsvarende vis fotoregistrerede Karsten Rasmussen den 25.6.1992 området, ligeledes med farve og infrarøde film jvf. Fig.8-9. Fotografierne opbevares på 10. Kulturhistorisk Kontor i Skov- og Naturstyrelsen.

Litteratur:

- Christensen, C.A.: Danmarks Riges Breve. Bornholm 1250-1332. København 1957.
- Hauberg, P.: Hammershus. Bornholmske Samlinger 7.Bd. Rønne 1912. s.139-158.
- Hørby, K. og R.A.Olsen : Hammershus i middelalderen. Bornholmske Samlinger. III.rk.-6.Bd. Rønne 1992 s.43-55.
- Kapel, H.: Kalk til slottets mure. Antikvariske Studier 1. Nationalmuseet 1977. s. 211-230.
- Koefoed, K.E.S.: Hammershus Birks Historie. Allinge 1931.
- Skov, E. : Hammershus. Nationalmuseet 1972.

Hammershus - bornholmernes borg ?

Hanne Valsø Vensild

Fig. 1. Hammershus. Foto: Kjøller omkring 1900.

Stor og mægtig, som et årvågent øje, og som et symbol på den koncentrerede magt, har borgen Hammershus ligget i hundreder af år på sin klippekold ved havet. I dag et yndet udflugtsmål for både turister og bornholmere. Men i de århundreder, hvor Hammershus fungerede som borg og administrationscenter for øen, var det næppe en fritidsbeskæftigelse for de bornholmske bønder at rejse op til borgen. Rejsen var som oftest ensbetydende med betaling af afgifter, hvad enten de blev erlagt i penge, naturalier eller arbejdsydelse. Rejsens formål kunne være

mere ubehagelig, hvis bonden rejste i lænker og jern omgivet af bevæbnede vagter. Borgen anvendtes ofte som fængsel, da det var det bedst bevogtede, og det mest sikre sted på øen. Særlig i de første århundreder, hvor der næppe var mange bygninger opført af sten, udover kirkerne. Muligvis tog man den lange vej for at se en stakkels forbryder dingle fra galgen nogle hundrede meter udenfor borgen, eller for at deltage i en retssag, eftersom der var oprettet et birketing ved borgen. Men som hovedregel har det ikke været hverken for fornøjelse, eller fordi

man selv havde lyst, at man kom til Hammershus.

Hvor stor magt og indflydelse havde borgen på øens liv og virke? Spillede det nogen rolle for bønderne, hvem der var landsherre? Betegnelsen landsherre anvendes her om den, der administrerer øen og har retten til at få indtægterne fra øen. Den danske konge er til enhver tid konge over området, ligesom han er det over al anden dansk jord. Hvilket betyder, at øen under alle omstændigheder er en del af Danmark, specielt i udenrigspolitisk og juridisk henseende. Men fra den tid, hvor borgen blev bygget og frem til begyndelse af 1500-tallet, var det som oftest ærkebispens i Danmark, lundebispens, der havde retten til indtægterne. Ærkesædet var i Lund, heraf betegnelsen lundebispens. I en kort periode var øen underlagt kongen, 1522-1525, hvorefter den blev overdraget til lybækkerne som pant 1525-1576¹. Den danske konge havde optaget store lån i Lybæk, og da han ikke var i stand til at betale dem tilbage, enedes man om, at lybækkerne skulle have indtægterne fra Bornholm i en halvtredsårig periode. Endelig kom øen under kongelig administration igen efter 1576.

Hvorfor skulle bornholmerne betale afgifter til Hammershus? I hvilket omfang og hvilke arter af afgifter var der tale om? De spørgsmål, som er rejst her, vil artiklen forsøge at belyse.

Lundebispens og de bornholmske bønder

Allerede fra midten af 1100-tallet havde lundebispens fået retten til de kongelige indtægter fra 3 af Bornholms 4 herreder, og fra 1327 blev alle 4 herreder underlagt bispen. På det tidspunkt havde Hammershus længe været en kendsgerning. Uden tvivl er bønderne blevet udskrevet til byggeriet, ikke nødvendigvis for at arbejde med det egentlige byggeri, men snarere for at transportere byggematerialer, brænde, vand og hvad der ellers skulle anvendes ved byggeriet og til underhold af bygningsarbejderne. Dengang

var det ganske almindeligt, at bønderne blev pålagt sådanne ekstraydelser. Hvad de i øvrigt har skullet udrede af afgifter, får man ikke noget konkret indtryk af før langt op i 1500-tallet. Dog findes der et brev eller rettere en kvittering fra bisp Peder af Lund fra 1345 til hans broder Jacob Jensen, som havde »bestyret« Bornholm i lundebispens navn². I kvitteringen eller brevet står der bl.a.: »Vi ønsker, at det skal være vitterligt for alle, nulevende og fremtidige, at i det herrens år 1345, passionssøndag, var hr. Jacob Jensen ridder af Markie, vor kære broder, personligt til stede hos os og aflagde fuldt, sandt og lovligt regenskab og gjorde fyldestgørende afregning for hele landet Bornholm og vor borg Hammershus og for alt, hvert og eet som af ham eller i hans navn på nogen som helst måde, er oppebåret og udgivet, nemlig for afgifter (formentlig landgilde), indkomster, tiender, frugter, bøder, sagesfald, sild, nedsaltning af sild, fiskeri, told, de afgifter der kaldes næfgæld (afgift af uklar karakter), båndgæld (afgift af flydende varer f.eks. øl), stadegæld (afgift for at handle fra boder), midsommergæld (afgift som købstæderne betalte) og ligeledes for subsidium af sognepræsterne (en ekstraordinær afgift pålagt præsterne)..... fremdeles alt hvad der hidrørte fra skibsbrud..... tjenesteydelser (d.v.s. betaling for at blive fri for en arbejdsydelse) samt stud (en afgift i forbindelse med retsplejen) og alt det øvrige af enhver art, vist og uvist, som hidrører fra samme land.....«. Af den opregning fremgår det, at alle indbyggerne, hvad enten de er bønder, fiskere, præster eller købstadsbeboere, er forpligtiget til at betale forskellige typer af afgifter. Hvad enten man fanger sild eller skænker øl ud, skal man betale afgifter til Hammershus. Det er der ikke noget usædvanligt i. Forholdene på Bornholm var ikke anderledes end andre steder. Sådan var afgiftssystemerne bygget op i de middelalderlige førindustrielle samfund. Hvor store afgifterne var, kan man ikke få

Fig. 2. Hulveje op til Hammershus. Når én vej blev for dyb, blev den opgivet og en ny anlagt nogenlunde parallel med den tidligere. Ad disse veje har man redet, kørt og gået, når man skulle til og fra Hammershus. Bornholms Museum.

noget indtryk af. Senere i slutningen af 1500-tallet er der regnskaber for Hammershus len, som opregner hvad hver eneste jorddyrker skulle betale. Men fra 1300-tallet er der ikke bevaret nogen regnskaber.

Denne første del af brevet giver et indblik i, hvad der var belagt med afgifter. Den følgende del opregner afgifternes art: »guld, sølv, skånske penge..... korn, smør, honning, sild, kvæg, svin, får eller hvilket som helst andet«. Denne del af brevet afspejler den middelalderlige naturalieøkonomi, hvor afgifterne blev betalt i de produkter, man producerede; penge anvendtes sjældent. På den ene side holdt naturalieøkonomien bonden fast i et bestemt produktionsmønster, på den anden side var produktionen oftest givet på forhånd af jordens art og ydeevne. Born-

holm var et udpræget kvægområde, ikke nær så velegnet til kornproduktion, hvilket træder tydeligt frem i de efterfølgende århundreder, hvor smørafgiften er den væsentligste indtægtskilde for landsherren.

Det var de såkaldte skattebønder, eller selvejerbønder, der betalte hovedparten af afgifterne til Hammershus. Fæstebønderne, som omkring 1500 kun udgjorde ca. 13% af de bornholmske bønder, betalte afgifter til dem, der ejede den gård, de havde fæstet og ganske lidt til landsherren. F.eks. betalte fæstebønderne i Poulsker sogn i slutningen af 1500-tallet hver 2 læs ved og 5 album. Det sidste er en møntenhed. Det første var ensbetydende med, at hver fæstebonde fra Poulsker sogn måtte køre til Hammershus med 2 læs brænde³.

Hvorfor fik landsheren alle disse afgifter, hvad skulle de bruges til? For at kunne besvare spørgsmålet må man gå længere frem i tiden, hvor kildematerialet er lidt mere omfattende. I 1499 d. 6. juli udstedte bisp Byrge et brev til alle sine »Kære undersåtter menige almue, som bygge og bo på vort og vort lundedomkirkes land Bornholm«⁴. Biskoppen minder befolkningen om, at allerede hans forgænger, ærkebisp Jens, havde udstedt nogle regler, som de skulle rette sig efter. Men da det lader til, at bornholmerne ganske har glemt dem, vil biskop Byrge genopfriske bestemmelserne for dem. Der er 14 punkter i brevet. Indholdet af disse punkter kan groft sagt opdeles i følgende emner: nogle fredningsbestemmelser som først og fremmest drejer sig om skovene, som er ganske forhuggede og ødelagte (punkterne 1 og 2). Dernæst kommer der 3 paragraffer, der handler om sikring af et retssamfund og dermed et forsøg på at hindre den selvtaget, som tydeligvis har eksisteret (punkterne 3, 5 og 6). Det sidste punkt drejer sig om at sikre forsyningssituationen, idet bispnen understreger det nødvendige i, at al handel foregår i de eksisterende købstæder: Rønne, Åkirkeby og Neksø, på de rette torvedage, og at ingen købmænd må handle på landet. Det er oplagt, at bestemmelsen er medtaget for at sikre forsyninger til købstadsbefolkningen. Omrejsende købmænd var i datiden et kendt fænomen. Det var som oftest tyske købmænd fra Hansestæderne. De opkøbte varer på landet og udførte dem. Det kunne både være en forsyningsmæssig og handelsmæssig konkurrence, der her blev taget højde for. I det øvrige Danmark gjaldt de samme bestemmelser.

De øvrige 8 punkter drejer sig entydigt om at sikre bispens indtægter. Det indskræpes, at bønderne skal betale deres skatter og afgifter til tiden, at de ikke på nogen måde må forringe bispens indtægtsgrundlag ved at opkøbe flere skattegårde, som en del formo-

dentlig har gjort, hvorefter de kun betalte afgifter af een. Skyttesnyderi er ikke noget nyt fænomen. Ligeledes må en fri mand d.v.s. en bonde, som er fritaget for skatter og afgifter på sin gård (lavadelig), ikke ægte en bondedatter, uden at det anmeldes til fogden på Hammershus, således at han kan registrere, hvilken jord der skal beskattes, når den ufri bondedatter får jord fra sin fædrenede gård. Der er også bestemmelse om, at frie mænd ikke må købe eller tage pant i skattebøndernes gårde. Hvis de ikke-skattebetalende bønder fik mulighed for at opkøbe jord, ville bispnen miste dele af sine indtægter. Flere af bestemmelserne, der nævnes i dette brev, blev gentaget op gennem 1500-tallet, hvilket kunne tyde på, at bønderne har forsøgt at unddrage sig dem. Således en bestemmelse som skal sikre jagten for landsherren. Bisp Byrge minder bornholmerne om, at de allerede tidligere er blevet pålagt kun at have to hunde, samt at de skulle have det ene ben lemmed, hvis det var store hunde, for at de ikke skulle skade vildtet. Bestemmelsen gentages op gennem 1500-tallet, blot med den ændring, at de kun må have een hund. Et andet punkt, som ligeledes går igen op gennem de følgende århundreder, er bestemmelserne ang. selvejernes dispositionsret over deres gårde og jorde. Da den danske konge endelig får Bornholm tilbage fra lybækkerne, vil han sikre sig, at bønderne ikke får skattegrundlaget til at smuldre. April 1581 udsteder Frederik d. 2. et brev til indbyggerne på Bornholm⁵. Bønderne må ikke sælge jord til andre end bønder og kongen. Det biskoppelige forbud mod pantsættelse gentages også. Godt nok omtaler man skattebønderne som selvejerbønder; men det ser ud til, at der har været en del indhug i det, vi vil kalde den frie ejendomsret. Desuden ser det ud til, at bestemmelserne skærpes op gennem tiden, hvilket selvfølgelig også kan ses som udtryk for, at bønderne handler, som det passer dem.

Heller ikke i brevet fra 1499, som biskop Byrge udsteder, nævnes det, hvor meget bønderne skal betale til landsherren; men til gengæld opremses tidspunkterne for, hvornår de forskellige afgifter skal leveres: smør inden st. Laurenti dag (d. 10. aug.), penge inden Marie messe, som er d. 8. sept., 1. nov. opfedede husdyr: okser, får, køer, lam, gæs og høns. Den 30. nov. skal kornet leveres, og den sidste afgift forfalder inden jul; den består af svin eller flæsk, så er bispen sikker på, at han og også borgens mandskab har sul til julen.

Hvor store mængder, der skal leveres, kan først konstateres via jordebogen fra 1599⁶. Her fremgår det tydeligt, hvad hver enkelt bonde skal levere. Det svinger fra sogn til sogn og fra bonde til bonde. I 1599 er der endnu ikke sat numre på gårdene, men de står allerede på det tidspunkt opført i samme rækkefølge, som det også er tilfældet senere. Klemensker sogn er valgt som eksempel på, hvad bønderne skulle betale i afgifter. Hver bonde er opført med de afgifter, han personlig er ansvarlig for. Bagest i jordebogen står demæst de afgifter opført, som sogneboerne er fælles om at have ansvar for bliver leveret, såsom smørafgifterne. Det er gildet, der påligner bønderne disse afgifter. Gildet er sognets sociale organisation, som også har lokale administrative opgaver. De øvrige fællesafgifter er biskopsbyg, romskud (uvis betydning), sogneskat, kul, sække og æg.

I 1624/25 jordebogen er alle afgifterne opregnet, og dermed også arbejdsydelse, som ikke stod opført tidligere, og som nu er blevet ændret til faste afgifter i stedet for, opført for hver enkelt bonde⁷. Som helhed er der ikke sket nogen ændringer i afgifterne. I tabel A er de første skattebønder fra Klemensker opført med de afgifter, de betaler i 1599. Det svarer nogenlunde til det, de betalte 100 år tidligere, hvilket vil blive belyst senere. Oplysningerne om jordstørrelsen er taget fra jordebogen fra 1625 lige-

som smørafgiften. Jordberegningen er foretaget ud fra de oplysninger, bønderne har givet om, hvor meget korn de sår af hver slags. 1 td. udsæd svarer til 1 td. land. Engarealet opgives i læs hø. 1 læs hø svarer til et sted mellem 1 og 2 tønner land. For nemheds skyld er 1 læs hø her omsat til 1 td. land. Det fremgår af tabellen, at der er tale om en standardydelse i forbindelse med landgildebetalinger: 1 td. byg, 1 td. havre, 2 høns, 1 gås, negæld bestående af 2 sk. og 8 album, 4 læs ved og 2 læs hø. Denne ydelse er »rygraden« i alle bøndernes ydelser. 2 af gårdene betaler nøjagtig denne standardydelse, nr. 6 betaler samme afgift, men derudover leverer han 1 lam. For nr. 5, 7, 8, 9 og 13 er ydelsen forøget med 1 td. byg eller 1 td. havre eller andre mindre afvigelser. Man leder forgæves efter et retfærdighedsprincip. Selv gårdene nr. 3 og nr. 4, som har lige store afgifter, har store forskelle i jordarealet, nr. 3 har 35 tdr. dyrkbar jord og nr. 4 har 21 tdr.

Til gengæld er der forskel i smørydelsen, og det ser ud til, at der er en sammenhæng mellem engarealet og smørydelsen. Hvilket også vil være logisk, da høet er forudsætningen for, at man kan holde kreaturerne i live vinteren over, og dermed er et stort engareal ensbetydende med, at man kan holde mange køer. De største ydelser leveres af gårdene 1, 11, 12, 15 og 16: kvarte køer og svin samt halve får og 5 høns mere end de øvrige gårde. Nr. 1 er ubetinget den største gård, men de øvrige, som også betaler denne store afgift, er bestemt ikke store. Nr. 16 har 11 tdr. dyrkbar jord og 20 tdr. eng. Den højere retfærdighed er ikke tilstede, og man undres over, hvorfor der skal være så store forskelle, og hvorfor de ikke var blevet ændret ved revisionen i 1625.

Formodentlig er der ikke sket nogen særlige ændringer i bøndernes ydelser fra 1400-tallet og frem til slutningen af 1500-tallet. Det skyldes at lybækkerne, som overtog administrationen af øen i 1525 og dermed

indtægterne herfra, forpligtede sig til, at de ikke ville indkræve højere afgifter af bønderne, end de der allerede var gældende. Frem til 1576, hvor kongen atter overtog øen, er der derfor ikke sket nogen ændringer. De, som lybækkerne prøvede at få gennemført, blev standset ved hjælp af klager fra bønderne. Ligeledes ser det ud til, at der heller ikke skete nogen afgiftsforhøjelse i de næste årtier. I 1624 sker der en ændring af, hvordan afgifterne opføres i jordebogen, og samtidig åjourføres naturalieafgifterne, som er kommet som afløsning for de arbejdsydelser, som man ikke kan se ud fra de tidligere jordebøger.

Disse afløsninger vil blive omtalt senere. For Klemensker sogns vedkommende kan der registreres en ganske lille stigning for alle bønderne, nemlig 1 læs sten, som de er blevet pligtige til at køre. Men muligvis er det en af de mere uigennemskuelige ægtydelser, som ikke har været skrevet op tidligere. Derudover drejer det sig om, at enkelte bønder har fået en stigning på 2 læs ved ud over, hvad de øvrige yder. For én enkelt bondes vedkommende er der tale om, at hans ydelse af korn er steget fra 1 td. byg og 1 td. havre til 2 tønner af hver kornsort. Hvad der skjuler sig under denne store afgiftsstigning, er det ikke muligt at finde ud af.

Den faste afgift: landgilde, var altså så godt som konstant i den periode, hvor der er bevaret regnskaber fra. Derimod sker der en stigning i hoveriydelserne i forbindelse med byggeriet på Hammershus, hvilket vil blive belyst senere. Desuden lå der en indtægtsmulighed i ekstraskatterne, som blev udskrevet med uregelmæssige mellemrum. Under tiden med flere år imellem, til andre tider hvert år.

Men tilbage til biskop Byrges bestemmelser fra 1499 og spørgsmålet om baggrunden for afgifterne. Skattebønderne, som betaler store afgifter til bispem, i modsætning til fæstebønderne, er selvejerbønder. Oprindeligt skulle en selvejerbonde drage i krig og

forsvare landet mod ydre fjender. Den, der ikke gjorde det, måtte betale en afgift for at slippe for krigstjenesten, og det er netop, hvad de bornholmske bønders afgifter i princippet dækker⁸. Til gengæld skal andre så tage sig af krigstjenesten, de privilegerede eller skattefrie, adelen. Sådan fungerede det også; men ved angreb fra ydre fjender måtte bønderne sandelig selv forsvare deres liv og ejendom, der var ikke megen hjælp at hente fra borgen. Fra de forleningsbreve, som kongen udstedte til lensmændene i slutningen af 1500-tallet, fremgår det, hvor mange fuldt udrustede knægte til hest lensmanden var forpligtiget til at holde. I 1576 forlenedes Manderup Parsberg med Hammershus⁹. Han skulle tjene kongen med 8 udrustede heste. Han har nok haft andre og flere krigskarle og folk end disse 8. Men formodentlig har de skullet anvendes til at forsvare borgen med i tilfælde af angreb. Det fremgår af et forleningsbrev til Hans Lindenov 20. juni 1594, at han skal holde 30 duelige knægte »en piber og en trommeslager, ligeledes 6 bøsseskøtter«¹⁰.

Men udover at holde fjenden borte, hvad er da landsherrens opgave? Hvis man ser biskop Byrges 14 punkter igennem, må man konkludere, at bispens fornemmeste opgave har været at sikre ro og orden indadtil, hindre selvtægt og anden vilkårlighed: Med lidt velvilje kan man så sige, at de bornholmske bønder betalte en ganske pæn sum af deres produktion til en landsherre, være sig konge, bisp eller Lybæks rådmænd, for at få retssikkerhed. Andre modydelser var der ikke tale om fra øvrighedens side. Veje, sundhedsvæsen, socialforsorg, skolevæsen og alt, hvad vi kender til i et moderne samfund, blev ikke betalt via bøndernes afgifter. Enten blev man tvangsudskrevet til at ordne de få veje, der var, eller man forsøgte selv at organisere sig. De humanitære foranstaltninger var frem til 1536, hvor kirkeordningen var katolsk, underlagt kirken. Senere blev en del af dette varetaget af indtægter fra

kirkens tidligere fæstegods. Men den største del af bøndernes afgifter blev udskibet fra øen, d.v.s. gik til den til enhver tid siddende landsherres forbrug, hvad enten det drejede sig om lybækkerne, som fik indtægterne som afbetaling på den danske konges gæld, eller det var konge og bisp, som fik det til eget forbrug, krige, byggeri o.l.¹¹

Smørafgifterne

Den største og vigtigste afgift var smørydel- sen. Som tidligere nævnt var Bornholm ikke et område med stor kornproduktion, men derimod var der store græsningsarealer. Smørafgiften bestod af 4 dele: kosmør, høsmør, dagværkssmør og skursmør. Oprindel- lig blev kosmør betalt med forskellig mæng- de af de enkelte bønder, afhængig af hvor mange køer der blev sendt på landsherrens græsningsarealer. Høsmør var en ydelse, man betalte for at slippe for at levere hø til borgen, og dagværkssmør betaltes for at undgå visse former for hoveri. Skursmør blev pålagt den enkelte bonde, både selv- ejer og fæstebonde af sognegildet, der som nævnt oprindeligt var sognets egen admini- stration. Senere i 1600-tallet kommer en smørafgift, kaldet sogneoksesmør. Oprindel- lig havde hvert sogn haft pligt til at opfodre en okse pr. år, som skulle leveres til slottet. Men denne ydelse afløstes altså af en smørafgift.

Som tidligere omtalt, i forbindelse med de afgifter bønderne i Klemensker betalte, ser det ud til, at der er en vis sammenhæng mel- lem smørafgiftens størrelse og det antal køer, den enkelte gård har haft mulighed for at have.

Arbejdsydelser

Som det fremgik af gennemgangen af smørydelsernes bestanddele, så betalte de bornholmske bønder en vis mængde smør for at undgå at yde visse former for dags- værk, d.v.s. hoveri for Hammershus, ligele- des var levering af hø afløst af en smørydel-

se. Den sidste ydelse har betydet, at bønder- ne på et tidligere tidspunkt, måske før 1500, skulle levere en vis mængde af det hø, de selv høstede. Det betød, at de havde mindre foder til deres egne kreaturer, samt at de skulle bruge tid og kræfter på at køre til Hammershus med høet. Hvor mange læs, det drejede sig om, er ikke til at sige noget om. Det har selvfølgelig været en fordel for bonden, spec. hvis han kom fra øens sydlige sogne, at kunne slippe for denne kørsel. Men så skulle han til gengæld yde noget af sit færdige produkt til borgen. Hoveriydel- sen er formentlig også afløst omkring 1500- tallet. Inden da hørte der 4 ladegårde til Hammershus, en beliggende i hvert herred. Bønderne fra det pågældende herred skulle så yde arbejdstjeneste her et vist antal dage om året. Men det blev afskaffet og konver- teret til en smørafgift. Det var en økonomisk fordel for lensmanden, eftersom selve admi- nistrationen af ladegårdene slugte en meget stor del af indtægterne. For bønderne var det ligeledes en fordel, eftersom de fik større mulighed for at disponere over deres egen tid¹².

Men op gennem 1500-tallet eksisterede der fortsat pligt til ægt (kørsel). I oversigten over landgildeydelseerne i tabellen, fremgår det, at bønderne skulle køre med brænde og 1 eller 2 læs hø. Hvad oversigten ikke af- slører er, at bønderne desuden skulle køre møg og vand til slottet samt komme med deres plov for at pløje. I slutningen af 1500- tallet forsøgte bønderne forgæves at få æn- dret de to sidste ydelser. Det lykkedes først i 1609¹³. Da var det endelig gået op for for- valtningen på Hammershus, at det var be- sværligt for bønderne: »at drage til slottet med deres plov at pløje, så og med deres heste og vogne at age som tilforn sædvanligt haver været« ..... »enhver bonde skal heref- ter årlig yde en skæppe havre for samme plov og vandægt«. Men møgægten slap de ikke for. Den skulle køres, når det passede ind i avlen på slottet. Desuden skulle bøn-

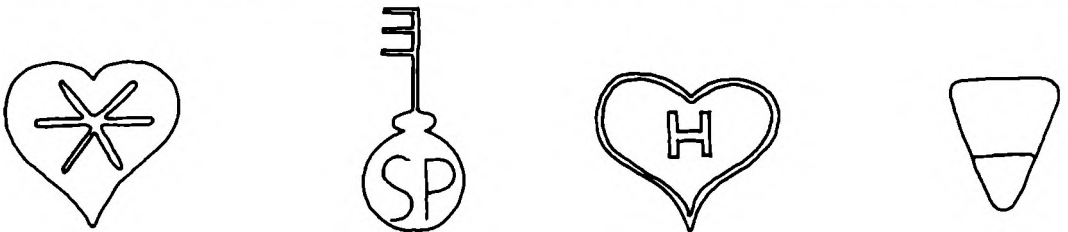

Fig. 3. Efter at Hammershus ikke længere blev brugt som administrationscenter eller opfyldte nogen anden funktion, kunne øens indbyggere, mod betaling, hente bygningsmaterialer fra borgen. Her ses nogle af de lybske mursten genanvendt i en mur ud til Rosengade, Rønne. I nogle af stenene ses bomærker fra lybske teglværker. Foto: Hugo Matthiessen, 1922. Tegning: Niels-Holger Larsen.

derne køre bygningsmaterialer, når der blev bygget på Hammershus. Og det blev der med jævne mellemrum. Det var meget besværligt og tidskrævende. Vejene var elendige, og efter regnskyl og særlig forår og efterår kunne hest og vogn sidde fast. Hestene blev udslidte af at fragte byggesten til slotsbyggeriet. Særlig for de bønder, der boede på den sydlige del af øen, har det været tidskrævende at skulle køre til Hammershus og tilbage.

Bønderne forsøgte at undslå sig for kørsel i forbindelse med det byggeri, der blev foranstaltet, medens øen blev administreret af lybækkerne. I 1555 klagede de direkte til den danske konge¹⁴. En dansk delegation blev sendt til øen for at gennemgå de klager, bønderne havde. Bønderne fik medhold, de skulle ikke pålægges ekstra byrde i forbindelse med lybækkernes byggeri. Men allerede i 1583, blot 7 år efter at lybækkerne havde forladt øen, kommer der en skrivelse

fra kongen, som pålægger bønderne, at de skal transportere alt, hvad der behøves til det byggeri, Frederik d. 2. havde i gang på Hammershus¹⁵. Kongen pålægger dem at stå til disposition i forbindelse med de forskellige opgaver, der er ved byggeriet. At bønderne fik medhold i 1555, skal nok ses som et led i den almindelige chikane mod lybækkerne, som kongen forsøgte sig med på flere forskellige måder. Men kongen følte det selv som en naturlig sag at disponere over bøndernes arbejdskraft, når det var nødvendigt for ham. Lige så naturligt har bønderne vel følt behovet for at unddrage sig denne pligt. I sept. 1576, blot en måned efter at øen atter var kommet under kronen, skrev Frederik d. 2. til bønderne: »Vi er kommet udi forfaring, at når I blive tilsagt at gøre pløjning, høstarbejde, ægter eller i andre måder til vort slot Hammershus, eftersom andensheds her udi riget sædvanlig er, vægre og fortrykke en part sig derudi og ikke fremkomme og gøre fyldest, som de pligtige ere«. Kongen byder dem herefter »strengeligen« at rette sig efter lensmanden Mandrup Parsberg¹⁶. Man må gå ud fra, at arbejdsvægringen har været ganske omfattende, siden det har været nødvendigt for lensmanden at klage til kongen for at få de genstridige bønder til at adlyde.

Det er vanskeligt at finde ud af, hvor meget kørsel og hvor mange arbejdsydelser der har været pålagt bønderne. Men man kan lave et forsigtigt skøn ved at anslå alle ydelserne i underkanten: vandægt 1 dag, mæg 1 dag, pløje 2 dage, høste 2 dage. Ang. levering af høg og brænde er vi på nogenlunde sikker grund, det svinger fra 2 læs til 6 læs. Men holder man sig fortsat til det laveste tal, bliver det minimum 10 dage, bonden skal arbejde for Hammershus, når man vel at mærke holder byggeriet uden for. For nogen har det været 16 dage. Måske langt mere, eftersom beregningen er holdt på minimum. Men under alle omstændigheder holder dette antal dage kun stik for de nærmestboende

bønder. For dem, der kom fra f.eks. Poulsker, måtte kravet om disse arbejdsydelser betyde mindst en dag ekstra p.g.a. afstanden, d.v.s. minimum 20 dage om året, måske 30 dage. Hvor meget mere der så skal ydes i forbindelse med byggeri, må man overlade til sin egen fantasi¹⁷.

Men indgrebet i bøndernes arbejdstilrettelæggelse er mere omfattende, end disse tal kan vise. Møggægten skulle ydes, når det passede ind i slottets avl, måske på samme tidspunkt, som det ville have passet bønderne at køre mæg ud på deres egne marker. På samme måde må man formode, at pløjning og høstarbejde har været sammenfaldende med bøndernes arbejde. De bornholmske selvejerbønder har altså på mange måder været lige så dårligt stillet som de sjællandske fæstebønder. Borgherrens interesser blev afgørende for, hvornår og hvordan bønderne kunne dyrke deres jord.

Klagesager og konflikter

Som det fremgår af kørsels- og byggesagen i 1555, kunne bønderne godt finde ud af at beklage sig over, hvad de mente var uretmæssig behandling, f.eks. når byrderne, de blev pålagt, gik ud over, hvad de havde været i biskop Byrges tid, som de ofte anvendte som norm, når de henvendte sig til lybækkerne. De kunne både finde ud af at beklage sig direkte til den til enhver tid siddende foged eller lensmand og til kongen. Som det fremgik af bygge- og hoverisagerne fra henholdsvis lybækkerperioden og tiden efter, er kongen villig til at give dem ret, så længe det kun generer lybækkerne. Men senere op i 1600-tallet er der mange eksempler på, at kongen må eftergive bønderne dele af deres landgilde. Forholdene var blevet vanskelige, misvækst, sandflugt o.s.v. Så undertiden kunne bønderne møde hjælpsomhed og forståelse.

Klagesagen fra 1555 fra bønderne til den danske konge ang. lybækkernes urimelige behandling af dem, indeholder en del oplys-

ninger. Bønderne havde meget at klage over: »de beklagede, at de nu ydermere besværedes af de lybske fogder på slottet med deres landgilde, gæsteri og med ægter og arbejde, end de af gammel tid tilforn givet og gjort havde udi biskopens tid, der Steen Steensen havde at befale og andre før ham og berettede, at hvis smør som de ydede på slottet, findes der nogen brøst på, enten at det er saltet med stort salt eller i andre måder, da tage de (lybækkerne) det til slottet for vraggoods og de (bønderne) skulle yde andet smør i den sted på ny, og dog må ikke få det igen, som de tilforn førte til slottet«. Der var også problemer med at få lybækkerne til at acceptere kvaliteten af de køer og okser, som blev leveret til slottet. Som oftest måtte bønderne

betale bøder, hvis de ville have dem godkendt: »sammeledes deres galte ville ikke heller fogderne annamme uden han (galten) vejede 8 lispund (ca. 64 kg.), når han var skoldet og rengjort, så at man undertiden måtte yde halvanden svin for et, hvilket aldrig var sædvane udi bispens tid«. Dengang skulle den kun veje 6 lispund (48 kg.)

Lybækkerne besværede også bønderne med gæsteri, en afgift der bestod i, at bønderne skulle underholde fogden og dennes ryttere, når de red rundt på øen og tog sig af f.eks. retssager. De kom med 16 heste på tidspunkter, hvor de gamle aftaler lød på 6 heste, og 30 når aftalen var 16.

»De besværedes med ydermere ægter og arbejder til en ny avlsgård«, lang mere end

Gårdnr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Tdr. byg	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	2	1	1	1
Tdr. havre	1	1	1	1	2	1	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1
Tdr. rug	1													1		
Får	2	1				1	1			1	1/2	1/2		1	1/2	1/2
Høns	7	2	2	2	2	2	2	2	2	2	7	7	2	2	7	7
Gås	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Negæld	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lam	1										1	1			1	1
1/4 ko	1										1	1			1	1
1/4 svin	1										1	1			1	1
Læs ved	2	4	4	4	4	4	4	4	4	4	6	6	4	4	6	6
Læs hø	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Udsæd tdr.																
Rug og byg	14	14	8	8	6	8	8	5	6	6	13	1	8	8	6	9
Havre	40	40	27	13	13	20	20	10	18	26	2	22	14	18	18	2
Engarealet	40	28	20	11	12	14	20	10	20	15	28	30	14	24	11	20
Smørafgiften 4 pd. 3 pd. 3 pd. 2 pd. 2 pd. 3 pd. 3 pd. 2 pd. 3 pd. 3 pd. 4 pd. 4 pd. 3 pd. 3 pd. 3 pd. 3 pd.																
	4 mk.		12 mk.	14 mk.				16 mk.								
1 td. smør indeholder 14 pund. 1 pund indeholder 24 mark i 1624.																
Negæld, som alle gårdene betaler er på 4 skilling og 8 alb.																

Tabel: Klemensker sogn.

Jordebog 1599 og 1625. Landgildeafgiften er fra 1599, smørafgift og oplysningerne om markarealer og engarealer er fra 1625.

de før skulle yde til Hammershus. Når de afleverede deres landgildekorn på slottet, så pressede lybækkerne kornet tæt sammen og krævede mere korn i tønden. Der er flere klagepunkter, ens for dem alle er, at lybækkerne åbenbart har prøvet at presse bøndernes afgifter op. De ville have så meget som muligt ud af deres pant, og de var forpligtiget til ikke at opkræve mere, end der var blevet opkrævet i bispens tid. Men efter bøndernes mening forsøgte de at få langt mere, end de burde have. Den kommission, der var taget over til Bornholm for at påhøre bøndernes klager, sørgede for at mægle. Grundlaget for mæglingen var naturligvis: at afgifterne skulle være som i bispens tid. Kongens mænd tog ikke nødvendigvis parti for bønderne; men da afgørelserne i de fleste tilfælde må siges at falde ud til bøndernes fordel, vandt kongen deres loyalitet¹⁸.

Men selv om lybækkerne i nogle perioder pressede bønderne, fandtes der også embedsmænd blandt dem, som godt ville lytte til deres beklagelser. I 1548 beklagede bønderne i Rø sig over, at de skulle underholde lensmandens skriver og foged, når de hvert eller hvert andet år rejste rundt og skulle holde kontrol med skatteudskrivningen og retsvæsnen. Denne gæsterafgift var, som tidligere omtalt, ensbetydende med, at bønderne i sognet skulle sørge for havre til hestene og mad til slottets folk, så længe de opholdt sig der. De har nok forstået at kræve ind, og bønderne har vel ikke kunnet nøjes med at give dem den daglige mad, de selv spiste. Der skulle vel både frisk kød og ikke saltet gammelt kød på bordet, og måske ligefrem brændevin og ikke kun gårdens tynde øl. Der var sat en overgrænse for, hvor mange heste fogden måtte komme med, hvilket også fremgik af den tidligere omtalte klagesag fra 1555. Bønderne forsøgte at overbevise Herman Boitin, som var embedsmand på Hammershus, om at de aldrig i bispens tid havde været plaget af den form for gæsteri, i hvilket der kunne deltage 6

heste. Men embedsmanden fandt papirer og regnskaber frem, som beviste, at dette gæsteri i hvert fald gik 80 år tilbage i tid. Men Boitin kunne godt forstå røboernes problem. De var bestemt ikke velaflagte. Han omtalte dem som »arme leute«. Han foreslog dem derfor, at han ville hjælpe dem med at få deres afgifter ændret til, at gæsteriet kun skulle foregå hvert 3. år. Til gengæld skulle de så opgive deres mange fester, både ved barsel, bryllup og andre lejligheder. Han mente, at det var festerne, der ruinerede dem. Men her sagde røboerne stop. Ikke for alt i verden ville de give slip på de få fornøjelser, de havde. Selskabeligheden var jo både fornøjelse og en del af det sociale liv, kontakterne til andre i sognet, de unges mulighed for at mødes o.s.v. Resultatet blev desværre, at H. Boitin lod bønderne straffe, ved at lade dem gæste med 8 heste fra gård til gård i sognet, indtil de havde »betalt«, hvad de skyldte i gæsteri²⁰.

Denne konflikt blev en dyr episode for bønderne i Rø. Men det kunne gå langt værre, hvis man som bonde blev kastebold mellem slottet og andre magtinstanser. Som eksempel vil der blive gennemgået en sag, der udspiller sig over flere årtier, og som drejer sig om nogle fæstebønder. De bønder, der hidtil har været omtalt, er selvejerbønder. Fæstebønderne var som omtalt kun forpligtiget til at yde en ganske lille afgift til Hammershus, dog skulle de betale smørafgift, med mindre de hørte under en adelig ejer. De adelige fæstebønder betalte nemlig smørafgiften til jordejeren og ikke til Hammershus.

I juni 1495 gav den daværende ærkebisp i Lund, Jens, to adelige brødre Per og Jep Lang, som havde mange fæstegårde på Bornholm og i Skåne, frihed for al skat og skyld på deres fæstegods på Bornholm for altid²¹. Det betød reelt, at de to brødre fik en pæn indtægtsforøgelse, og at ærkebispens mistede en del. Men af brevet forstår man, at de havde tjent ærkebispens loyal, så han

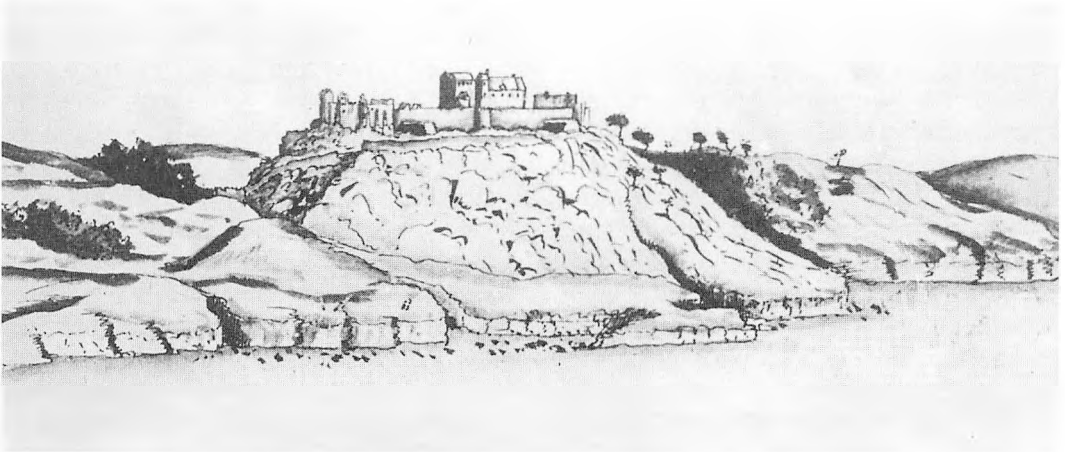

Fig. 4. Hammershus. Tegning: Henrik Rüse, 1662.

ønskede at takke dem. De gårde, som ejedes af Per Lang, gik ved hans død videre til Anne, hans datter, som var gift med Nils Brade. Efter P. Langs død opstod der problemer. Nu var det Byrge, der var bisp, og han havde ikke til sinds at rette sig efter sin forgængers rundhåndede gave, så han gav sin foged på Hammershus ordre til at opkræve afgifter af Anne Brades bønder, ligesom han gjorde det af alle de andre fæstebønder, der hørte under ikke-adelige ejere eller frimænd. Bønderne hverken kunne eller ville betale afgifterne 2 gange, hvilket resulterede i, at fogden anvendte vold for at få afgifterne. Han og nogle af hans folk trængte ind på gårdene og generede beboerne groft. Bønderne klager senere over den behandling, de har været udsat for fra fogdens side. Han og hans mænd har: »..... taget deres (bøndernes) klæder af deres krop og gryden af deres ild og kastet deres mad i skarnet, så at de er så udmarvede, at de må overgive både bo og bygninger, og så at gårdene er ganske øde«²².

Sagen ender i første omgang med, at kongen i 1519 beslutter, at ærkebispens skal erstatte de skader, der er sket. Men de stakkels

fæstebønder får ikke fred. Ulykkerne og besværlighederne fortsætter, efter at lybækkerne har fået øen i pant. De har formodentlig set i de tidligere jordebøger, at de bønder, der hørte under Anne Lang, betalte afgifter til Hammershus. Altså skulle de fortsætte med at betale. Men det er nu lidt underligt, eftersom sagen skulle være afsluttet i 1519, og lybækkerne først får øen i pant i 1525. Men volden fortsætter og nogle forulempes mere end andre f.eks.: »Truit Poulsen i Poulsker sogn blev slagen udi hans egen gård, med et knæbspid sønder på hans ryg og løb samme karl siden efter husfruen og stak igennem døren med draget sværd«²³.

Det var ikke ufarligt at komme i klemme mellem de »store«. Sagen endte med, at den danske konge greb ind, og fru Anne fik sine retmæssige indtægter, og hendes fæstebønder slap for flere ubehagelige besøg af slotets folk.

Retsforhold

Som det fremgik af biskop Byrges brev fra 1499, skulle bønderne afstå fra selvtægt og i stedet for lade deres stridigheder komme for bispens domstole. Domsafgørelserne

kom under alle omstændigheder bispen og de efterfølgende landsherrer til gode, idet der skulle betales bøder i så godt som alle sager. Dog med undtagelse af dem der endte med hængning eller kagstrygning (en kag er en skampæl, som forbryderen bindes til under piskningen) eller dem der blev dømt for trolddom, for de blev brændt. Der var ikke mange udgifter forbundet med retsvæsnen. Landsdommeren havde indtægterne fra nogle fæstegårde som sin løn. Ud over de bøder, som de dømte og deres familie blev idømt, betalte alle bønderne en lille afgift til landsherren, netop for at dække udgifterne ved retsvæsnen. Fængsling blev kun anvendt i sjældne tilfælde, når det drejede sig om hekse, mordere o.l. Den fængslede skulle ofte selv betale sin forplejning. Bøderne indgik som en ikke uvæsentlig indtægt i regnskabet på Hammershus. De hørte under de såkaldte »uvisse« indtægter, da man jo ikke kunne vide, hvor mange der havde i sinde at lade sig gribe på fersk gerning, hvilket ofte var nødvendigt, for at folk kunne blive dømt.

Undertiden har man en fornemmelse af, at der er tale om magtmisbrug fra øvrighedens side, når det drejer sig om retssager. En sådan sag er retssagen fra 1557 mod Anne Per Mogensens fra Nexø²⁴. Hun blev, efter et skænderi med en mand ved navn Lasse Borkortsen, anklaget for at være heks. Selve skænderiet endte med at Thönnis Viltfang tilkaldes, så han kan sætte dom mellem dem. Tönnes Viltfang var bornholmsk frimand, men var gået i lybsk tjeneste, og han optræder som stedfortræder for lensmanden på tinge. Viltfang sætter straks retten, da han blev tilkaldt. Hovedanklagen mod Anne var i første omgang, at hun skulle have beskyldt Lasse Borkortsen for at være tyv. Hun afviser. Men hårdt presset, og måske for at drille, siger hun: »at hun intet andet vidste om Lasse Borkortsen, end med en ærlig mand, men var der nogen anden mening hos, da var det, at hans hustrubroder ved navn Raffn

Bengdt blev fanget og ført til slottet røgtedt for nogle løg (d.v.s. på grebet med nogle stjålne løg) og døde herudi fængslet og blev jordet udenfor slottet. Og for den tale blev fornævnte Tönnes Viltfang vred og ville at seks mand skulle gå dom på hende, og da lod Tönnes Viltfang straks tage hende og sætte hende udi jern og de tog hendes pung«. Dette sidste skulle vise sig at blive katastrofalt for Anne, idet de fandt en gåsefjer og et stykke såkaldt »endeløst« træ i pungen. Begge dele blev anledning til, at der blev rejst troldomsanklage mod hende. Hun blev herefter ført i jernlænker til Hammershus, hvor hun sad i lænkerne i 4 uger: »og den stund lod Tönnes Viltfang hendes dør og lås sønderlå og lod gøre hendes husbond fredløs«. Herefter fulgte en retssag i Nexø, hvor Viltfang ville have hende dømt for hekseri; men både hendes bysbørn og de forskellige sognevidner aflagde ed på, at hun havde levet livet som ærlig dannekvinde. Sagen endte med forlig, men den illustrerer tydeligt, hvorledes øvrigheden kan handle hensynløst. Den, der har magt, kan udøve vold og har ret til det, næsten. Det være sig i sagen mod Anne Brades Bønder, som mod Anne Per Mogensens. I begge tilfælde endte sagen, som den burde, men inden da skulle de sagesløse gå en del igennem.

Annes oplysning om, at Lasse Borkops hustrus broder var død i fangenskab på Hammershus, siger nok noget om fængselsforholdene. De har været usunde og usle; med selskab af rotter og lus og lagt i lænker har det været en alvorlig sag at blive sat i fængsel. Hvis man ikke var fysisk stærk, kunne man bukke under inden retfærdigheden havde sejret. Lensmanden og hans folk handlede ikke altid i overensstemmelse med de retningslinier, som vi i dag forventer af ordensmagten, men dengang har det næppe været i overensstemmelse med gældende praksis.

Borgen eller slottet blev altså brugt som fængsel for nogle af øens indbyggere. Andre blev sat i arrest i de lokale herredsting.

Selve brotinget ved Hammershus var et lokalt birketing for Sandvig og Allinge og de ansatte op Hammershus.

I 1640 blev slotsskriveren halshugget inde på selve slottets grund²⁵. Begivenhedsforløbet er følgende: den daværende lensmand Holger Rosenkrantz forlangte en ny afgift af Bornholms bønder »smørtræspenge« til betaling af smørrets nedpakning. Bønderne protesterede og slotsskriveren, Jon Kristensen, stillede sig på bønderne side. Han blev derefter dømt på Hammershus broting, han skulle skrive under på, at han aldrig ville støtte bøndernes lydighedsnægtelse. Men han overholdt ikke sin skriftlige forpligtelse og blev derfor atter stillet for brotinget med en alvorlig anklage, lydende på, at han havde opildnet almuen til ulydighed mod øvrigheden. Dommen lød på fortabelse af livet. Henrettelsen skulle finde sted på Galgebakken, ca. 800 meter udenfor Hammershus voldgrav. Men bønderne var mødt bevæbnet op, så man turde ikke foretage henrettelsen uden for borgens beskyttende mure. Derfor blev han halshugget inden for borgens lukkede porte.

Hændelsen viser ganske tydeligt, at øvrighedens afgørelser ikke nødvendigvis stemte overens med bornholmernes retfærdighedsans. Og at de ikke blot, som det tidligere er vist, kunne og turde klage skriftligt både til lensmand og til landsherre, men at de også kunne tage sagen i egen hånd. Ganske vist kom der ikke noget positivt ud af denne sag, hverken for bønderne eller for slotsskriveren.

Som eksempel på andre bornholmere, der blev sat i fangenskab på borgen, kan nævnes Claus Lepell fra Armager, som blev sat i fængsel i 3 uger i 1635²⁶. Han blev dømt i kongens nåde og unåde (fredløs), fordi han havde undladt at gå i kirke på Bededag, og derudover havde han opfordret andre til det samme. For os i dag synes det ganske urimeligt at blive dømt fredløs for denne handling. Men retspraksis ændrede sig gennem

de århundreder, Hammershus var øens borg og administrationssæde. Det var ikke kun på Bornholm, at straffene var strenge og efter vore begreber helt urimelige, det gjaldt for hele landet. I hvilken grad bornholmerne var i samklang med de strenge straffe, må stå hen i det uvisse. I første halvdel af 1500-tallet kunne man slippe med en umådelig stor bøde for manddrab, men i begyndelsen af 1600-tallet blev man halshugget som straf. Hor straffedes ligeledes med bøder tilbage i tiden, men i 1600-tallet blev kvinderne kagstrøget for denne forseelse.

Afslutning

I den periode lundebisperne administrerede Bornholm, greb de regulerende ind i bornholmernes liv. Både hvad angår retsforhold, det ejendomsmæssige område, ved bestemmelser om handel med jord, skovhugst o.s.v. Specielt på det ejendomsmæssige område skærpes reglerne af kongemagten i slutningen af 1500-tallet.

At afgifterne skulle svares til tiden indskærpedes mange gange af alle typer af landsherrer; ligeledes søgte de alle, uden undtagelse, at få så megen arbejdskraft lokket ud af bønderne, samt så mange afgifter som muligt. Lybækkerne pressede bønderne, udover hvad de havde været ude for før, i hvert fald i følge bønderne. Under tiden prøvede de at narre lybækkerne, hvilket ikke lykkedes jvf. røboerne. I de værste tilfælde kunne de klage til kongen, der som oftest gav bønderne medhold, både hvad angår kørsel, hoveri og andre ydelser. Men aldrig så snart var kongen atter blevet landsherre, før »tommelskruerne« spændtes. Ekstra skatter havde kongen gennem flere årtier søgt at få bornholmerne til at betale under lybækkerperioden, og det fortsatte ham med, efter at hans lensmand atter var indsat. Arbejdsydelser i form af hoveri og kørsel blev forøget²⁷.

Fra 1500-tallets begyndelse og frem til 1625 kan man konstatere, at flere arbejds-

ydelse er blevet ændret til faste afgifter: kørsel, levering af hør, opfodring af okser samt plov og vandægt. Disse ændringer må have været en fordel for bønderne, idet de slap for at bruge tid på kørsel og arbejde på Hammershus og i stedet for anvende den indvundne tid på egen avl. I forvejen var de forpligtiget til at køre til Hammershus 5 gange fra beg. af aug. til jul i forbindelse med deres landgildeydelse, samt hvad der ellers er af kørsel med sten, brænde, møg o.a. De ændringer, der skete i betalingsmåden fra arbejdsydelse til faste afgifter, var ikke et udtryk for, at det var forskellige typer af landsherrer, der sad på Hammershus, men snarere et udtryk for den udvikling, der fandt sted i hele landet.

Afgifter og bødebetalinger vandrede til Hammershus' pengeposter og opbevaringskædre. Størsteparten af det blev siden udskibet til København. Hammershus blev symbolet på udnyttelsen af bønderne, hvor den egentlige udnytter enten befandt sig i Lund, Lybæk eller København.

Hammershus var symbol på magten. Den, der besad borgen, kunne styre øen. Det viste sig i 1658. Den eneste gang, hvor det er lykkedes for bornholmerne at ryste et utåleligt herredømme af sig. Danmark og Sverige havde været i krig, og Danmark havde tabt. Freden blev sluttet i Roskilde sidst på vinteren 1658, og Danmark måtte afstå store landområder bl.a. Bornholm, som herefter hørte under Sverige. I den periode svenskerne sad på Hammershus, ca. 3/4 år, blev der udskrevet soldater til krigstjeneste i Polen og langt flere skatter, end bønderne før havde været ude for. Men denne gang tog bornholmerne sagen i egen hånd og slog den svenske kommandant ihjel og tog en del af de svenske soldater til fange. Men for at være sikker på, at de havde herredømmet på hele øen, måtte de også have Hammershus. Det lykkedes ved krigslist og overtalelse. I en kort periode på et par måneder var Hammershus bornholmernes borg. Nu var det

opstandsmændene, der sad på borgen. Men snart sendte den danske konge sin repræsentant til øen, og alt var atter ved det gamle²⁸. Borgen lå atter fremmed og truende på sin klippe; først efter 1743, hvor borgen helt blev opgivet, og man begyndte at rive den ned, og øens beboere hentede bygningsmaterialer til deres egne boliger fra Hammershus, først da blev borgen en integreret del af øen.

Noter:

1. Fra midten af 1100-tallet og op gennem de følgende århundreder var der strid mellem kongemagten og kirken om, hvem Bornholm skulle høre under.
2. Danmarks Riges Breve 13-3 1345.
3. Jordebog for Hammershus 1599 Rigsarkivet M. 18215-18216.
4. Hüberts: Aktsykker til Bornholms historie 1852, nr. 37.
5. Hüberts nr. 332.
6. Jordebog for Hammershus 1599. Ra. M. 18215-18216.
7. Jordebog for Hammershus. Ra. M. 45349-M. 45350.
8. Nils Lund og Kai Hørby: Samfundet i vikingetid og middelalder 800-1500. Dansk social historie bd. 2, Gyldendal 1980, s. 189-191. De der ikke dyrkede ledingspligtig jord skulle i stedet betale en afgift: kværnsæde. Det er umuligt at gennemskue, ud fra de afgifter bønderne betaler som landgilde omkring 1600, hvad der oprindeligt var kværnsæde og hvad der var ledingsafgift. Specielt fordi hele ledingsystemet blev omlagt omkring 1300.
9. Hüberts nr. 302.
10. Hüberts nr. 365.
11. Det var naturligvis ikke kun de bornholmske bønders afgifter, der blev anvendt på den måde, det er generelt i Danmark.
12. Hüberts nr. 134.
13. Hüberts nr. 399.
14. Hüberts nr. 163.
15. Hüberts nr. 336.
16. Hüberts nr. 301.
17. Til sammenligning kan man anvende Rise Hansens undersøgelser over hoveriarbejdet på Ring-

sted klostergoods for de fæstebønder, der hørte under godset i perioden 1570-1620. Det viser sig at variere fra 7,4 dage til 50,5 dage pr. »gennemsnitsbonde«, afhængig af hvilket år der er tale om. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted kloster 1570-1620. København 1961 Tabel 13 s. LXVI.

18. Det er sandsynligt, at både bønderne og kongen forsøger at udnytte situationen. Kongen for at sikre sig bøndernes loyalitet, bønderne for at slippe så billigt som muligt. På den anden side er det ikke uvigtigt at holde sig for øje, at lybækkerne skulle have så meget som muligt ud af deres pant.
19. Hüberts nr. 130.
20. Hüberts nr. 131.
21. Hüberts nr. 33.
22. Hüberts nr. 48.
23. Hüberts nr. 112.
24. Hüberts nr. 172.
25. Bornholmske Samlinger bd. 4 s. 106-107.
26. Samlinger vedrørende Hammershus slot til oplysning om dets historie og tidligere udseende, uddrag af regnskaber i det gamle rentekammer arkiv 1877. Ved P. Hauberg.
27. Hüberts nr. 314, 1578 og M. 18216, 1610 ekstraskattemandtalslisten.
28. Bornholmske Samlinger 2. række bd. 3 s. 126-127 og Bornholmske Samlinger 2. række bd. 6 s. 158.

Hammershusklippens flora

Peder Lütken

Selv om Hammershus er overrendt af tusindvis turister, er der en overraskende rig flora indenfor den ydre ringmur på over 150 arter. På skrænterne nedenfor borgen kan man finde yderligere ca. 150 arter, hvoraf flere meget sjældne i Danmark, så det er ikke så mærkeligt, at der har været afholdt talrige botaniske ekskursioner til et så artsrigt område. Her er det først og fremmest sydskrænten med flere sjældne arter, der tiltrækker sig botanikerens opmærksomhed. De har, som mange andre enårige urter, haft godt af den omfattende rydning af træer og buske, der fandt sted for 20 år siden. Andre planter er på skrænten gået tilbage eller forsvundet som følge af fåregræsningen, der måske på nogle arealer er lovlig voldsom. Det er desværre gået ud over planter, der har kulturhistorisk interesse, planter der ikke er oprindeligt vildtvoksende, men indført og dyrket i middelalderen af munke og spredt til borge og landsbyer. De gamle kulturplanter, der er fundet på Hammershus, vidner om fortidens brug af sydlandske planter, og da enkelte af dem er sjældne i dag, må man håbe, at en skånsom pleje af ruinen kan bevare en så righoldig flora som muligt. De indslæbte og indplantede planter findes især indenfor den ydre ringmur.

Levende fortidsminder

Levende fortidsminder er planter, som især munkene indførte og dyrkede i klostre før år

Bulmeurt, Hyoscyamus niger, den bedst kendte lægeplante på Hammerhus. Den kendes i Danmark gennem arkæologiske fund allerede fra o. 700 og omtales i lægebøgerne fra 1300tallet. (Dette og de efterfølgende farvelagte stik er fra Schumacher og Herholdt, 1808: Herbarium pharmaceuticum).

1600. De fleste er fra Syd- og Mellemeuropa, og da de er varmekrævende, er mange blevet sjældne, da dyrkningen ophørte. Kun på sydvendte tørre skrænter i landsbyer ved husmure og lignende steder findes de endnu. På Bornholm findes mellem 80 og 90 arter gamle kulturplanter forvildet, men der er kun få arter hvert sted.

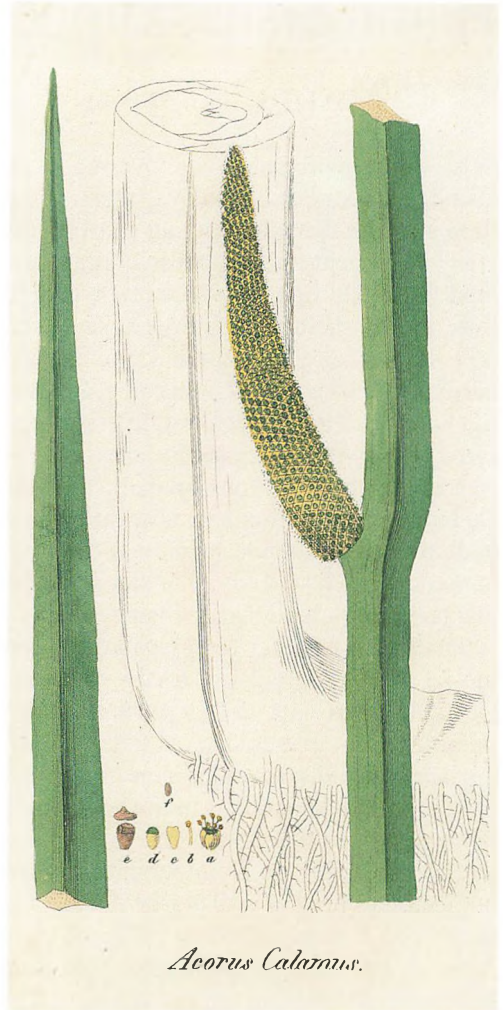
Den mest kendte gamle lægeplante fra Hammershus er *Bulmeurt*. *Bulmeurt* er en

toårig urt med ubehagelig lugt og gullige blomster med violette årer. Den er kendt for at have frø, der bevarer spireevnen i århundreder, idet den kan vise sig på steder, hvor den ikke er set før, hvor der har været foretaget udgravninger. Jord fra dybe lag er kommet til overfladen og frøet er så spiret. På Bornholm er den kendt fra byer og bebyggelser langs kysten, men den er ustadig og kun på Hammershus kan man være sikker på at finde den hvert år, for i den varme og kalkholdige jord ved murene er der de rette vækstbetingelser.

Bulmeurt har i årtusinder været brugt som lægeplante. Bladene indeholder hyoskya-min, der virker søvndyssende og smertestil-lende, men indtages der for meget, er det en dødelig gift. Frøene indeholder tillige det lige så giftige skopolamin, der virker pupil-udvidende. Indåndes røgen fra bulmeurtfrø der kastes på gløder, bliver bevidstheden sløret, og der opleves hallucinationer. Denne virkning gjorde den anvendelig i hekse-kulturen, og frugtens form gav den et folke-ligt navn som »fandens nosser«. Der var knyttet megen overtro til planten. Desværre fandt jeg i september 1990 på Hammershus kun en roset af bulmeurt, så en lidt for ivrig græsslåning op af murværket har nu næsten udryddet denne spændende plante.

I dammen vokser *kalmus*, en af de ældste lægeplanter, brugt og berømmet i årtusinder. Den stammer fra Syd- og Østasien og blev indført til Tyrkiet omkring 1550 og derfra til resten af Europa. De europæiske planter sætter ikke frø, da de alle stammer fra en tri-ploid form, der er steril. Kalmus er en meterhøj flerårig sumpplante med krybende jordstængel. I Asien blev den spredt af mongoler til hestenes vandingssteder, hvor den skulle rense vandet. Før kalmus blev udbredt i Europa, indførte man dens tørrede og pulveriserede jordstængel fra Indien, og den blev solgt på apoteker som middel mod mave- og tarmsygdomme. Man har brugt den som snapseurt, men da den er kræft-

Kalmus, Acorus calamus, en meterhøj, flerårig sumpplante, vokser i dammen ved Hammershus. Man mener, at den er indført fra Estland af danske ridde-re og munke i slutningen af 1200tallet.

fremkaldende hos rotter, skal man nok være forsigtig med at bruge den.

Kalmus er muligvis kommet til Bornholm fra de baltiske lande. Den er kendt fra Polen i 1200-tallet sandsynligvis ført dertil af tata-erne. For hundrede år siden var den hyppig

Filtet kongelys, *Verbascum thapsus*, findes på de tørre skrænter og ved murene. Planten er påvist arkæologisk allerede i 1200tallet, og den er omtalt i lægebøger fra 1400tallet og frem. Det er en plante, man ofte finder i ældre, bornholmske haver.

Viola odorata.

Marsviol, *Viola odorata*, forårsbebuderen, der med sin fine duft får os til at tænke på sol og sommer. Den er omtalt i lægebøger allerede fra 1300årene.

i Sydbornholms mange damme, men findes i dag kun få steder.

Almindelig hjertespan har været dyrket som lægeplante mod hjertesygdomme. Den er i stærk tilbagegang, og inden for de sidste 5 år er den forsvundet fra 3 steder på Bornholm. Tilbage er en lille bestand på vestskråningen neden for muren. Dens frø kan ligge længe i jorden og spirer, når de rette betingelser er tilstede. Den er ikke spredningsaktiv og må have vokset på Hammershus, siden den blev indført i middelalderen. Den hører hjemme i Sydøsteuropa og Asien.

Læge-kulsukker er nu meget sjælden på Bornholm, og der er kun få planter tilbage på Hammershus. Den stammer fra Sydøsteuropa og er derfra spredt til resten af Europa som lægeplante. Den blev anbefalet som blodstandsende middel og mod betændelse, tarmkatar og gigt. I planten findes ifølge nyere undersøgelser sårhelende stoffer og mange af middelalderens lægeplanter havde faktisk en effektiv virkning mod de rette sygdomme. De gamle recepter på medicin viste en utrolig overtro med anvendelse af talrige virkningsløse urter og ulækre bestanddele, så det var mere held end forstand, at noget af det virkede. Navnet kulsukker er afledt af det latinske *consolida*, der betyder »styrker«, »heler«. Den har endda været brugt til at hele en sprængt mødom på unge piger, der har begået et lille fejltrin, og piger tog det som en fornærmelse at få en buket læge-kulsukker.

Læge-stenfrø er en ca. 50-80 cm høj flerårig urt, der er indført og vildtvoksende hist og her på strandvolde og i strandkrat i Sydøstdanmark. På grund af de hårde hvide frø, blev den brugt som middel mod blære- og nyresten. Signaturlæren, den overtro, der sagde, at den gode Gud i sin visdom gennem plantedelene form »signatur« havde vist, hvilken sygdom planten var virksom mod.

Læge-oksetunge er bl.a. brugt mod depressioner siden oldtiden. Den er spontan i

Havemalurt, Artemisia absinthium, er meget almindelig på Bornholm. En nyttig lægeplante, som bornholmerne ynder at krydre deres brændevin med. Man mener, at malurten måske kan være oprindelig på Bornholm.

Balkanlandene, det østlige Mellemeuropa og Balticum. Den er nu almindelig forvildet på kulturpåvirket bund i sandede kalkrige egne langs veje, på skrænter og tørre marker.

Læge-burre blev nævnt af Dioscorides, en græsk læge fra 1. århundrede, hvis bøger blev refereret i 1500 år. Læge-burre er en

Cikorie, Cichorium intybus, en plante, der er kommet til os fra den nære Orient og Centralasien. Det er en gammel kulturplante hos os; den er påvist arkæologisk fra vikingetid og tidlig middelalder. Senere har den som bekendt spillet en vis rolle i kaffesurrogatfremstillingen og som julesalat. I dag pryder den vores grøftekanter i sensommeren med sin dejlige, næsten himmelblå farve.

stor toårig urt, der bl.a. tillagdes sårhelende virkning. Ja, den bruges endnu i folkemedicinen mod gigt og tynd hårvækst. Den er udbredt over hele Europa og er temmelig almindelig på Bornholm.

Tandbæger er en gammel lægeplante, der har været brugt mod hudlidelser, hjertesygdomme og bid af hunde med hundegalskab. Nyere undersøgelser har vist, at den er smertestillende og beroligende. Den er almindelig langs murene ved Hammershus, hvor jorden er varm og næringsrig. Den hører hjemme i middelhavsområdet og Østeuropa, men er ikke oprindelig vildtvoksende på Bornholm, da den ikke findes i naturlige plantesamfund, men kun ved bebyggelser og på ruderaer.

Almindelig katost er en gammel lægeplante fra middelhavsområdet. Den er blevet brugt siden oldtiden mod hoste og mavekarer. Planten indeholder slim både i blomster og blade og anvendes endnu i folkemedicinen. Den spises også som salat. På Bornholm er den almindelig ved bebyggelser og på ruderaer især på velgødet jord. Den mindre rundbladet katost anvendes til det samme og er næsten lige så almindelig i de tørre kystområder på Bornholm. Begge arter ses mange steder på Hammershus.

Filtet kongelys er ligeledes en gammel lægeplante, der indeholder planteslim. Udtræk af blade og blomster blev brugt som blødgørende middel til rynket hud og til hostesaft. Frøene har en bedøvende og smertestillende virkning, og de skulle kunne bedøve fisk. Den blev sammen med andre kongelysarter indført til klostre, men er også vildtvoksende på varme, lerede strandskrænter, der udsættes for havets erosion og derfor ikke vokser til med træer og buske. Kongelysarterne er dvaleplanter, hvis frø kan ligge længe i jorden uden at miste spiringsevnen. Mørk kongelys har en lignende anvendelse, og begge arter kongelys findes ved murene og på de tørre skrænter ved Hammershus.

Have-malurt vokser enkelte steder på murene, men er på Bornholm hyppigt forvildet på tørre, sandede græsmarker, hvor dyrene undgår den. Den stammer fra det sydlige Europa og blev tidligt dyrket som universalmiddel, og megen overtro var knyttet til den. Mest kendt er den i dag som snapseurt, men da den indeholder det meget giftige stof thujon, må den nydes med måde. Længere tids brug giver lever-, nyre- og hjerneskader. I små mængder virker den stimulerende på fordøjelsen.

Marts-viol hører hjemme i Vest- og Syd-europa og er dyrket siden oldtiden som lægeplante. Den er nu spredt til resten af Europa og er almindelig i Danmark ved bebyggelser, i hegn og på grøftekanter, i skov og krat. Den indeholder et alkaloid, der er virksomt som brækmiddel. I folkemedicinen bruges den som nerveberoligende middel, og dens blomster bruges til kandiserede violer, velkendt kagepynt.

Cikorie er nu så almindelig langs veje og marker, at man skulle tro, den var oprindelig vildtvoksende i Danmark. Den stammer fra den nære Orient og Centralasien og er siden oldtiden dyrket som lægeplante og er nu spredt til alle verdensdele. Man mente, at cikorie stimulerede fordøjelsen, og planten blev brugt mod lever- og galdesygdomme. Forskellige kulturformer blev brugt til kaffeerstatning og salat.

Ramsløg er en gammel lægeplante, der stammer fra Vest- og Mellemeuropa. Man anvender de grønne blade som erstatning for hvidløg. Ramsløg er nu meget almindelig på Bornholm på fugtig, frodig muldbund i skove og langs vandløb. I Mølle dalen er den gået noget tilbage, efter at skoven blev fældet, og der stinker ikke mere så fælt af løg i forsommeren.

Spontane danske lægeplanter

Mange vilde danske planter har været anvendt som lægeplanter og omkring Hammershus kan nævnes: almindelig røllike,

almindelig agermåne, løvefod, vortebirk, hedelyng, hyrdetaske, engriflet hvidtjørn, almindelig mangeløv, ager-padderok, skovjordbær, feber-nellikerod, prikbladet perikon, engelsød, almindelig ene, lancetvejbred, vej-pileurt, gåse-potentil, hulkravet kodriver, slåen, stilk-eg, hunderose, brombær, hindbær, hyld, gyldenris, smalbladet timian, følfod, stor nælde, almindelig syre og grå bynke.

Grå bynke kan tages som eksempel på den overtro, middelalderen var plaget med. Der fortaltes af Plinius, romersk historiker og embedsmand (23-79), at bar man grå bynke på sig, var man beskyttet mod gift og vilde dyr. Bandt man planten om fødderne, blev man ikke træt. Planten hørte til de mange trolddomsurter, der blev brugt til at beskytte mod hekseri. Planten skulle plukkes Sct. Hans aften, og gravede man under roden inden klokken 12, kunne man finde et stykke glødende kul, der kunne hjælpe mod alle sygdomme. Selv Linné forsøgte at forklare fænomenet.

Fremmede planter fra nyere tid

Almindelig liguster er forvildet mange steder på Bornholm, og på sydskråningen neden for Hammershus breder den sig stærkt og danner tætte krat, der kvæler den vilde flora. Fårene æder den ikke gerne, og dens giftige mælkesaft har givet mange haveejere eksem på hænderne i forbindelse med hækklipping.

Taks er udplantet i Mølledalen og dens meget giftige nåle har været anvendt til giftmord. Husdyr bliver syge af at æde taks, især heste æder den gerne. Heldigvis er taks temmelig sjælden forvildet, men i Hammershusområdet ses nu flere selvsåede planter i skove og krat, så måske bliver den et problem.

Tornet tidsel er en toårig urt fra Sydøsteuropa, der de senere år har bredt sig stærkt på den tørre fåregræssede sydskråning, hvor den begunstiges af den rigelige fåregødning.

Stor nælde og *ager-tidsel* har også fået gunstige forhold, så skrænten er blevet noget ruderatagtig.

Stikkelsbær, der ses flere steder ved ruinen og på skrænterne, er nu forvildet så hyppigt på Bornholm, at den er en af øens almindelige planter.

Planter på murene

Vedbend-torskemund er en lille krybende urt, der stammer fra Norditalien og Jugoslavien. Den har på nogle hundrede år som forvildet haveplante bredt sig til hele Vest- og Mellemeuropa. På Hammershus er der en lille bestand et sted på fugtig mur. Jeg har nu set den forvildet 10 andre steder på Bornholm på skyggefulde mure og et sted på strandklipper.

Strand-kamille findes på Bornholm i en sjælden form, der kun findes på strandklipperne fra Jons Kapel til Hammeren, på Christiansø og Kullen i Skåne. Den vokser flere steder på murene i det løse kalkpuds. Af andre sjældenheder kan nævnes fund af et eksemplar af *sort radeløv*, der i Danmark kun kendes fra Bornholm. Den sjældne *høgeurt Hieracium caesium* trives godt på murene og på strandklipper. Den er iøvrigt kun kendt fra Møens Klint i Danmark.

Segl-sneglebælg og *sand-lucerne*, der er en krydsning mellem segl-sneglebælg og foder-lucerne, vokser på og ved murene. De er sjældne på Bornholm og ynder kalk i jorden. I september 1990 fandt jeg 40 arter blomsterplanter på murene, en overraskende rig flora. Et forsommerbesøg vil give mange fund af enårige arter. Af Bornholms sjældenheder kan nævnes *trekløft stenbræk*, der her finder den kalkholdige åbne bund, den kræver.

Døvnælden ynder kalkrig velgødet jord og er almindelig langs murene. Den er nu fundet over 20 steder på Bornholm, så den kan ikke længere betegnes som sjælden, hvor den for 100 år siden kun var kendt fra 3 steder: Rønne, Hasle og Hammershus.

Floraen neden for borgen

Skrænterne rundt om borgen fremviser en anden flora end borgområdet. Kalk og næringsstoffer fra ruinen påvirker planterne mindre og mindre, jo længere væk fra ruinen de gror. Nogle surbundskrævende arter vokser kun på de stejle vestvendte skrænter. På nordskrænten findes en række skovbundsarter, og på sydskrænten er der en varmeelskende flora, der leder tanken hen på middelhavsfloraen med arter som liden sneglebælg, knopnellike og enblomstret fladbælg. Af sjældne svampe kan nævnes læderbold, der ellers i Danmark kun er kendt fra Sprogø. Enkelte steder på sydøstskrænten kan ses et sikkert velment forsøg på at berige floraen med de fremmede havebuske pibe-kvalkved (*Viburnum opulus*), nutkabrombær (*Rubus odoratus*) og særkrone (*Amorpha fruticosa*). De er ikke forvildet andre steder på Bornholm.

Den følgende floraliste omfatter de arter, der er nævnt i teksten.

Dansk og latinsk navneliste:

Ager-padderok	<i>Equisetum arvense</i> L.
Almindelig agermåne	<i>Agrimonia eupatoria</i> L.
Almindelig ene	<i>Juniperus communis</i> L.
Almindelig hjertespad	<i>Leonurus cardiaca</i> L.
Almindelig katost	<i>Malva sylvestris</i> L.
Almindelig liguster	<i>Ligustrum vulgare</i> L.
Almindelig mangeløv	<i>Dryopteris filix-mas</i> (L.) Schott
Almindelig røllike	<i>Achillea millefolium</i> L.
Brombær	<i>Rumex radula</i> Weihe
Bulmeurt	<i>Hyoscyamus niger</i> L.
Cikorie	<i>Cichorium intybus</i> L.
Døvnælde	<i>Lamium album</i> L.
Enblomstret fladbælg	<i>Lathyrus sphaericus</i> Retz
Engelsød	<i>Polypodium vulgare</i> L.
Engriflet tjørn	<i>Crataegus monogyna</i> Jacq
Feber-nellikerod	<i>Geum urbanum</i> L.
Filtet kongelys	<i>Verbascum thapsus</i> L.

Foder-lucerne	<i>Medicago sativa</i> L.
Følfoed	<i>Tussilago farfara</i> L.
Grå bynke	<i>Artemisia vulgaris</i> L.
Gyldenris	<i>Solidago virgaurea</i> L.
Gåse-potentil	<i>Potentilla anserina</i> L.
Have-malurt	<i>Artemisia absinthium</i> L.
Hedelyng	<i>Calluna vulgaris</i> (L.) Hull
Hindbær	<i>Rubus idaeus</i> L.
Hulkravet kodriver	<i>Primula veris</i> L.
Hunde-rose	<i>Rosa canina</i> (L.) Crepin
Hylde	<i>Sambucus nigra</i> L.
Hyrdetaske	<i>Capsella bursa-pastoris</i> (L.) Medic
Høgeurt	<i>Hieracium caesium</i> (Fr.) Dahlst.
Kalmus	<i>Acorus calamus</i> L.
Knopnellike	<i>Petrorhagia prolifera</i> (L.) P. W. Baill
Lancet-vejbred	<i>Plantago lanceolata</i> L.
Liden sneglebælg	<i>Medicago minima</i> (L.) Bartel
Læderbold	<i>Mycenastrum corium</i>
Læge-burre	<i>Arctium lappa</i> L.
Læge-kulsukker	<i>Symphytum officinalis</i> L.
Læge-oksetunge	<i>Anchusa officinalis</i> L.
Læge-stenfrø	<i>Lithospermum officinale</i> L.
Løvefod	<i>Alchemilla vulgaris</i> L.
Marts-viol	<i>Viola odorata</i> L.
Mørk kongelys	<i>Verbascum nigrum</i> L.
Nutkabrombær	<i>Rubus parviflorus</i> Nutt.
Pibe-kvalkved	<i>Viburnum lantana</i> L.
Prikbladet perikon	<i>Hypericum perforatum</i> L.
Ramsløg	<i>Allium ursinum</i> L.
Rundbladet katost	<i>Malva neglecta</i> Wallr.
Sand-lucerne	<i>Medicago falcata</i> x <i>sativa</i>
Segl-sneglebælg	<i>Medicago falcata</i> L.
Skov-jordbær	<i>Fragaria vesca</i> L.
Slåen	<i>Prunus spinosa</i> L.
Smalbladet timian	<i>Thymus serpyllum</i> L.
Sort radeløv	<i>Asplenium adianthum-nigrum</i> L.
Stikkelsbær	<i>Ribes uva-crispa</i> L.
Stilk-eg	<i>Quercus robur</i> L.
Stor nælde	<i>Urtica dioica</i> L.
Særkrone	<i>Amorpha fruticosa</i> L.
Taks	<i>Taxus baccata</i> L.
Tandbæger	<i>Ballota nigra</i> L.
Tornet tidsel	<i>Carduus acanthoides</i> L.
Trekløft stenbræk	<i>Saxifraga tridactylites</i> L.
Vedbend-torskemund	<i>Cymbalaria muralis</i>
	P. Gaert.
Vej-pileurt	<i>Polygonum aviculare</i> L.
Vorte-birk	<i>Betula pendula</i> Roth.

Litteratur:

- Graversen, Palle: Oversigt over botaniske lokaliteter.
3. Lolland, Falster, Møn og Bornholm. 1982.
Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen.
- Hansen, Kjeld m.fl.: Dansk feltflora. 1981. Gylden-
dal.
- Havens Planteleksikon. 1970-78. De samvirkende
danske Haveselskaber, Aabyhøj.
- Kommas Lægeplanteleksikon. 1979. Komma A-S.
Kommenteret liste over 100 middelalderlige læge- og
prydplanter m.v. Duplik.
- Larsen, Arne: Bornholms FLora. (Botanisk Tidsskrift
52 s. 189-316). 1956.
- Løjtnant, B. & B. Søholm Jepsen: Levende fortids-
minder. 1982.
- Nielsen, Harald: Lægeplanter og trolddomsurter.
1965. Politikens Forlag.
- Skitse til driftsplan for Hammershus-området. 1975.
Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen.
- Skytte Christiansen, M.: Danmarks vilde planter.
1958. Branner og Korch.

Om at udstille Hammershus på Hammershus

Inger Sorgenfrei

Hvert år besøger omkring 250.000 mennesker Hammershusruinen på den blæsende klippeknode ved havet. Selvom besøget er størst om sommeren kommer der hele året besøgende til dette sted. Turisterne er dominerende, men alle bornholmere siges også mindst een gang om året at tage turen til »Slottet«, som Hammershus kaldes af de fastboende.

Hvad er det for en oplevelse, der i vor forventede tidsalder kan tiltrække i en sådan grad, at besøget på de store dage kommer på højde med selv Legoland? Hvad er det ved denne tavse ophobning af gamle sten i græsset, der virker så dragende? Et indlysende svar er: Den særegne natur, og ruinens beliggenhed med udsigt over klipper, skov og hav. Et andet svar er, at Hammershus som »Nordeuropas største borgruin« i sig selv er en attraktion. Endelig at et Hammershusbesøg er en fast bestanddel af enhver lejrskole og turistbusudflugt på Bornholm.

Men alle svarene er overfladiske, de fortæller ikke hvad det er ved denne kombination af natur, bygningsrester og historie, der udgør en sådan tiltrækningskraft på nutidens mennesker. Historisk set er det nemlig et relativt nyt fænomen.

Selvom Hammershus er det første fredede bygningsværk i Danmark (fredet 1822), var det indtil slutningen af forrige århundrede kun et fåtal af intellektuelle og kunstnere, der fandt det interessant. For langt den største del af befolkningen udgjorde ruiner som Hammershus en mulighed for genbrug af byggematerialer.

Den folkelige opmærksomhed, der i sti-

gende grad blev rettet mod historiske landskabslementer, voksede frem i takt med det hastigt udviklende industrielle samfund. Bortset fra de nationalromantiske behov for symboler, må der ligge en dybere længsel begravet, som kan forløses ved besøg på steder som Hammerhus. Måske er det længslen efter uforanderligheden midt i forander-

Fig. 1. Gennem udstillingsrummets vinduer har man hele tiden udstillingens egentlige og største »genstand« for øje.

Alle fotos i denne artikel er taget af forfatteren.

ligheden? Måske er det længslen efter det metafysiske i en meget fysisk verden? En glæde ved det dramatiske landskab med ruinen som centrum, hvor lyset, vegetationen og havet udenom bestandigt forandrer sig - og alligevel er det samme - kan genoplevs gang på gang.

Et besøg på Hammershus er en *udflugt* - fra hverdagen - det tidløse midt i strømmen - netop selv et sindbillede på *tiden* i sin nedbrydning og et modbillede til den moderne tilværelses overfladiske fornægtelse af dette cykliske faktum.

At skulle lave en udstilling om Hammershus på Hammershus forudsætter derfor, at man nøje overvejer hvilken rolle udstillingen kan spille i de besøgendes udflugt til stedet. Uden at modarbejde den oplevelse, som publikum søger.

Først og fremmest var det derfor godt, at

udstillingens fysiske placering blev i en vis afstand fra selve ruinen, og ikke som det på et tidspunkt var på tale, midt i ruinen. Det betyder, at formidlingens gyldne regel nummer et kan opfyldes: At man gennem en følelsesmæssig oplevelse får vækket sin nysgerrighed, får et intellektuelt behov for at få svar på nogle enkle spørgsmål.

Hvordan så den borg i grunden ud, dengang den var i funktion? Hvordan var det at bo her? Hvad lavede de? Hvem var de? Hvordan fik de mad, lys og varme?

Det første spørgsmål: Hvordan borgen så ud i sine velmagtsdage, lod sig nogenlunde besvare. Selvom der aldrig er foretaget arkæologiske udgravninger på selve borgen, så viste det sig, at man ved at sammenstykke materiale fra mange forskellige kilder - iagttagelser ved restaureringsarbejdet, skriftlige dokumenter fra middelalder og nyere tid,

Fig. 2. En stor model af borgen viser forholdet imellem ruinen idag og Hammershus dengang.

afbildninger fra 1700-tallet, samt sammenligninger med samtidige mere velbevarede borge og fæstninger - kunne »genopbygge« Hammershus omkring 1570'erne. I denne periode var borgen under tysk herredømme og blev moderniseret for sidste gang i sin dengang 300-årige rolle som Bornholms magtcentrum.

Efter denne tid gik det hurtigt nedad, det stadige problem med vedligeholdelse voksede, fordi borgen efterhånden mistede sin funktion og dermed også tilskyndelsen til at ofre penge på bygningerne.

For at kunne forstå, hvordan det omgivende terræn indgik i borgens forsvarsværker, dvs. for at kunne forstå logikken i bygningers og mures placering, var det nødvendigt at lave en model af Hammershus med omgivelser. Men hvis man samtidig skulle kunne se lidt af livet på borgen, dvs. mennesker og

dyr, var der grænser for målestokken. Det mindste målestoksforhold, hvor man kan fremstille mennesker, er i 1:200. Så bliver en figur lidt over en centimeter i højden! Derfor blev denne målestok valgt til en oversigtsmodel. Et ældre opmålingskort baseret på luftfoto viste sig at foreligge i 1:500, og udgangspunktet for den store terrænmodel var således tilstede. Opmålingskortet blev forstørret i 1:200 og hver kote klippet ud som en terrasse og skåret ud i skumplast. Henover blev terrænet udjævnet med gips, og beplantning, dyr og mennesker omhyggeligt udformet i korrekte detaljer.

Bygningerne blev først gennemtegnet på alle leder og kanter, mange forskningsproblemer viste sig undervejs og måtte afklares. Hvordan var tagværket? Hvordan skulle de nuværende skift i opmuring tolkes? Var det oprindeligt eller en følge af restaureringen i

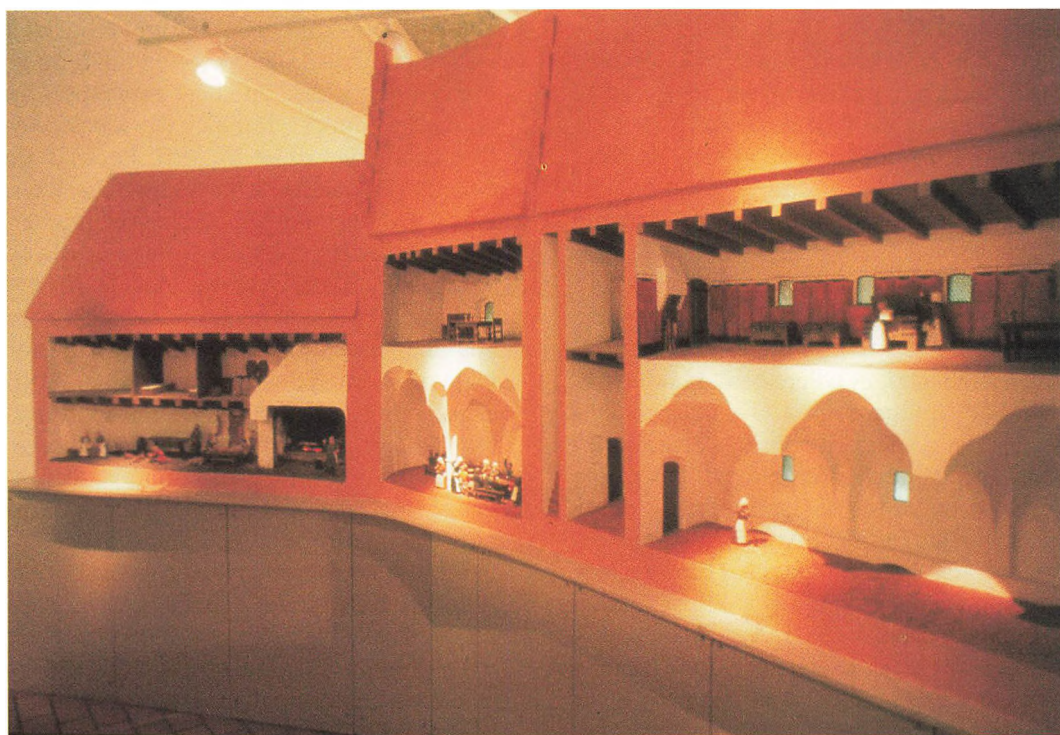

Fig. 3. Man kan kigge ind i borgens forskellige rum og se hvad de blev brugt til.

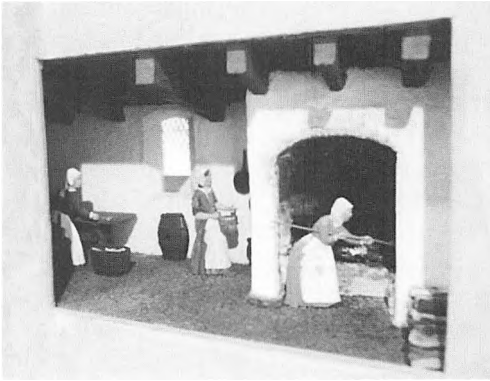

Fig. 4. Sådan så borgens køkken ud for 400 år siden.

slutningen af forrige århundrede? Som modellen nu fremstår på udstillingen, viser den på een gang alle de bygninger, som må have været på Hammershus indtil 1570. Men ikke alle har stået samtidig, og nogle har allerede været under forfald. Men den rekonstruktion der vises, er det bedste bud, vi har idag.

Bygningerne er udformet i brændt ler. Stofligheden i modellen var vigtig at få frem. Men det var ikke problemfrit at bruge keramik. Ved brændingen »krøb« tingene, og dette måtte derfor omhyggeligt indregnes i den rå udformning, for at det skulle passe.

Modellen er placeret på en skrå sokkel i rummet. Når man sidder foran den, kan hele modellen overskues, samtidig med at originalen kan iagttages ud gennem de store vinduer i udstillingsrummet. Ovenover modellen var det planlagt at ophænge et stort lærred, hvorpå en billedfortælling i dias kunne forbinde bygningerne, landskabet og selve det historiske forløb omkring Hammershus-borgen. Når man kommer ind i rummet, rejser borgen sig i øjenhøjde på klippekuden over havet, således som man må have oplevet den fra et skib dengang. Detaljerne i modellen er så mange og fine, at de giver anledning til mange opdagelser ved længe-tids iagttagelser.

Fig. 5. I folkestuen er det gået lystigt til.

Med modellen i 1:200 var spørgsmålet om, hvordan borgen havde set ud besvaret. Men det næste spørgsmål: Hvordan det havde været at bo på borgen, hvem beboerne var, og hvordan de klarede almindelige daglige gøremål, kunne selvsagt ikke formidles på oversigtsmodellen. Det blev derfor besluttet at udforme endnu en model af den indre borg, hvor alle bolig- og nøglefunktioner fandt sted, i en slags gennemskåret »dukkehus« model. Her blev de videnskabelige problemer ikke mindre. For når de enkelte rum skulle gengives (målestokken blev 1:10) med møbler, mennesker, dragter, udsmykning etc., blev der stillet krav om en viden, som faktisk ikke var tilstede. Ihvertfald hvis den skulle hentes udelukkende fra Hammershus. Denne model bygger derfor både på et kæmpemateriale i form af hidtil tilgængeligt materiale fra Hammershus dvs. regnskaber, taksationsbeskrivelser, breve, etc., og i stort omfang på samtidige tegninger og malerier af rum, interiører og bygningsdetaljer fra andre bygningsværker.

Teknisk set var opgaven også en stor udfordring. Hele modellen er opført i en pudset overflade, lagt udenpå spånplader. Hver enkelt rum er bygget i en kasse for sig, og hele modellen er samlet i udstillingsrummet af flere sektioner, transporteret med specialflyttevogn til Bornholm.

Fig. 6. Udstillingsrummet med sandkassemodellen i forgrunden og modellen af den indre borg i baggrunden.

De enkelte figurer i borgrummene fortæller små historier, som gør det overflødigt at skrive tekster om de forskellige funktioner på borgen. Livet på borgen er på denne måde skildret i en slags stor tre-dimensionel tegneserie. Hver figur er skåret ud i hånden, og snedige lysledersystemer sørger for lys i vinduer og ild under gryderne. Også i denne model er det vigtigt, at der fremkommer en stoflighed i udtrykket. Pudsens er indfarvet med kalkfarver i en dæmpet »oversættelse« af synsindtrykket fra selv borgen.

Når man kommer ind i udstillingsrummet, ser man de lukkede mure om den indre borg. Et stykke op er de beklædt med en transparent fotostatgengivelse af murresterne på borgen idag. Det viser publikum, hvor meget mere der var engang i forhold til den ruin de lige har set.

Nedenunder murene i sokkelen ligger arkæologiske fund. Ting fra livet på borgen

igennem ca. 400 år, som især blev fremdraget ved restaureringen i forrige århundrede. Disse ting har, indtil udstillingen åbnede, været deponeret på Nationalmuseet og er nu anbragt ved modellen nogenlunde således, som de i sin tid blev fundet; nemlig i affaldslagene udenom bygningerne, tabt eller smidt ud.

Det er derfor hverdagens enkle efterladenskaber der ses. De fleste slidt ned eller i stykker. De kan være svære at fralukke et overbevisende indtryk af, hvordan de har kunne indgå i dagliglivet på borgen. Så ligesom borgen er blevet rekonstrueret for at kunne fortælle sin historie, så er de fleste af de ting, der er fundet, blevet udført i kopi så nøjagtigt, som vi kunne gengive deres oprindelige udseende dengang de var i brug. Kopierne er udstillet i store åbne montrer rundt om den indre borgmodel.

En række temaer er herigennem blevet

beskrevet: - Hvordan blev borgen bygget? I dette afsnit vises værktøj og materialer og byggemetoderne beskrives. - De professionelle krigsfolks liv på borgen? Her vises rustning, hjelm, våben, personligt udstyr, skjorte og underbukser (!), rideudstyr og støvler.

Alle kopierne må berøres, og det er meningen, for at publikum kan få en oplevelse af håndværkets kvalitet og tingenes egenskaber. F.eks. kan underbukserne tages ned og prøves ved omvisninger i udstillingen. Jernhelmen kan løftes, så tyngden kan fornemmes og rustningen kan undersøges på for- og bagside.

De kvindelige og mandlige sysler på borgen og de fælles gøremål vises i form af

jagtredskaber - en fin kopi af en armbrøst - med musikfløjter, et broderieksempel med nål og fingerbøl, terningspil etc.

Hver enkelt kopis udformning bygger dels på fundene fra Hammershus, dels på omhyggelige studier af andre fund, samt på videnskabelige afhandlinger og kildestudier fra mange steder og lande. En stor del af arbejdet udviklede sig derfor til en forskning i et meget konkret materiale, hvor mange af de spørgsmål vi blev nødt til at stille afslørede nye svar.

Dette viste sig f.eks. i forbindelse med temaet om husholdningen på borgen. Her ønskede vi at kopiere de kander af tysk stentøj, som er fundet i næsten alle middelalderssammenhænge - også på Hammershus. Vi kon-

Fig. 7. Når man går ind i udstillingen møder man krigere i kamp, for at vise hvad der var årsag til borgens anlæggelse.

taktede en pottemager i Siegburg i Nordtyskland, hvor leret kom fra, og hvor denne produktion udgik fra i middelalderen. Gennem hendes vejledning og en dansk keramikers forsøg i en brændefyret ovn, lykkedes det at genopdage kombinationen af brænding, salt og tid, der oprindeligt må have været brugt til disse kander. Drikkeglassene måtte også igennem en lang række forsøg før end tricket med enebærspinden i dobbeltbunden fik brikkerne til at falde på plads. At begive sig ind i det middelalderlige håndværks traditioner er noget der kræver ydmyghed, og jo mere vi arbejdede med tingene jo større blev respekten for den kolossale dygtighed og den overlegne beherskelse af datidens tilgængelige materialer og teknikker, som vi kun i korte glimt kan løfte fligen for gennem vores arbejde.

Det tager ca. en time at gå udstillingen grundigt igennem. På en halv time kan man også få en tilfredsstillende viden om Hammershus og livet i borgen. Det er vigtigt at formidle på en måde, så den besøgende selv ved en hurtig gennemgang føler at have fået indsigt og ikke efterlades med sort samvittighed over det, der blev sprunget over. I erkendelsen af, at en udstilling er et sanseligt medie, må man arbejde henimod, at opstillingerne bliver selvforklarende. Det må være muligt at få væsentlige ting at vide, uden at skulle aflæse en masse billeder eller ord. Det betyder ikke, at teksterne i en udstilling kan undværes. De kan give en rød tråd, og bekræfter eller korrigerer de besøgende i deres egne fornemmelser overfor stoffet. Endelig giver de nogle eksakte oplysninger, så man ikke skal gætte sig frem.

Når man kommer til udstillingsbygningen og træder ind gennem døren til forhallen, er det første der ses et stort udskåret relief af en kampscene. Overskriften til både dette billede og til hele udstillingen står ved side af: Kampen om Bornholm. Neden under er citeret den første kendte kilde, hvor Hammershus nævnes i historien:

Til Biskop Jacob Erlandsen
... og efter at have samlet en
Hær sendt ... til Øen Bornholm
... ladet cirka 200 af Kongens
Undersåtter grusomt dræbe
og beskattet resten ... ødelagt
hans Borg i Bund og Grund
og besat Øen med Vold.

4. April 1264
Pave Urban I

Således modtager udstillingen sit publikum både ved selve historiens begyndelse, og der hvor publikum umiddelbart forventer det. En borg med Hammershus' udseende og beliggenhed giver af sig selv stærke associationer om magt og kamp.

Det blev så udstillingens opgave at fortælle mere om borgens fysiske rammer og dagliglivet end om selve de historiske begivenheder. Disse fortællinger egner sig ikke til udstillingsmediet, men f.eks. til bøger. Den opgave er derfor søgt løst bl.a. med denne bog.

Udstillingens indgangsbillede er samtidig et eksempel på de lange veje, man må gå for at løse den tilsyneladende enkle opgave: At finde et motiv fra Hammershus' storhedstid dvs. 1300-årene, hvor nordiske krigere iklædt typisk nordisk udstyr kæmper i en situation, der kan være kampen om en borg. Og samtidig et motiv, som egner sig til forstørrelse, så det dels passer til udstillingsvæggens format, dels medfører, at personerne får omtrent naturlig størrelse.

Vi ledte i mere end 6 måneder efter et sådant motiv! Var der ikke det ene i vejen, var der det andet. Forkert periode, ikke velegnet til udskæring, for små figurer, fra et andet geografisk område etc.

Pludselig en dag dukker et gammelt stik op i en bog om middelalderlig krigskunst, trykt i 1847. Heldigvis er der kildeangivelse. Stikket er en gentegning af et udsnit af altertavlen fra kirken i Nedstryn i Norge. Hvor ligger Nedstryn i Norge? Det indkredses via en medarbejders familie bosat i

Norge, men en opringning til kirkeværgen i Nedstryn afslører dyb uvidenhed. Det motiv findes ikke på altertavlen. Nærmere efterforskning afslører, at der har været to kirker i Nedstryn. Den ene blev nedlagt i 1500-tallet og altertavlen gemt. Den findes vistnok på museet i Bergen.

Det viser sig, at man i Bergen har en dansk konservator ansat, og han kender godt både tavlen og de mange spændende motiver af kampscener fra 1300-årene, som findes på den. Polaroidfotos sendes til Danmark, og omsider kan vi udvælge et motiv, som næsten opfylder vore forventninger. På en bro kæmper krigere i typisk nordisk 1300-tals-udrustning mod andre krigere. Motivet er enkelt og stærkt i sin komposition. Det kan forstørres, så det passer perfekt til væggenes højde og bredde, og personerne får derved næsten naturlig størrelse. Der er ovenikøbet pragtfulde farver på billedet. Der er kun et minus. Kampscenen viser som mange andre religiøse billeder et bibelsk motiv. Her er det kampen om Jerusalem mellem de vantro arabere med krumsværd! og nordiske korsriddere. Men vi valgte det alligevel, fordi det er det flotteste billede af en nærkamp i 1300-tallet, vi har set.

Forud for udstillingsprojektet var gået mere end tyve år med tilløb, hvor man havde ønsket at underbygge oplevelsen på Hammershus, med viden om Hammershus.

Da der i 1989 blev givet grønt lys fra Miljøministeren til at påbegynde selve udstillingsarbejdet, var der, med en længere afbrydelse på 3/4 år pga. bevillingsstop, opgaver til over 30 forskellige medarbejdere.

Og udstillingen er stadig undervejs. Færdig bør den aldrig blive så længe vi stadig finder ny viden, og de kommende år er det forhåbentlig muligt at fortælle videre på historien om Hammershus. Der er stadig meget, som ikke er fortalt, og der kommer hele tiden mere til.

Modelrekonstruktion af Hammershus omkring 1570 - fra tegning til model

Lisbeth Pepke

Indledning

Et af hovedformålene med udstillingen om Hammershus i middelalderen var at få lejlighed til at besvare ét af de hyppigst stillede spørgsmål blandt besøgende på ruinen: hvordan har borgen set ud?

For at visualisere dette på en levende og letforståelig måde i udstillingen, blev der bygget en modelrekonstruktion af hele borganlægget og det omgivende terræn. Eftersom borgen løbende var blevet om- og udbygget i århundrederne efter dens opførelse omkring midten af 1200-tallet, var det nødvendigt at udvælge et bestemt tidspunkt i borgens bygningshistorie. For at kunne vise størstedelen af de bygninger, som i dag kan beses af besøgende på Hammershus som ruiner, skulle modelrekonstruktionen illu-

strere bygningsanlægget omkring år 1570. På dette tidspunkt fandt den sidste større modernisering og istandsættelse af borgen sted under lybækkernes forlening af Bornholm i perioden mellem 1525 og 1575. Modelrekonstruktionen skulle også fortælle om det omkringliggende terræn på denne tid: den daværende topografi, adgangsvejene, de opstemmede damme m.m. Modelrekonstruktionen skulle tillige vise den nyeste viden om borgens bygningshistorie.

Denne artikel skulle redegøre for de bygningshistoriske overvejelser, der ligger bag modelrekonstruktionen af Hammershus; et arbejde, der har strakt sig over et år. Ved at gennemgå borganlægget, bygning for bygning, vil skriftlige kilder og illustrationer samt bygningsarkæologiske spor blive frem-

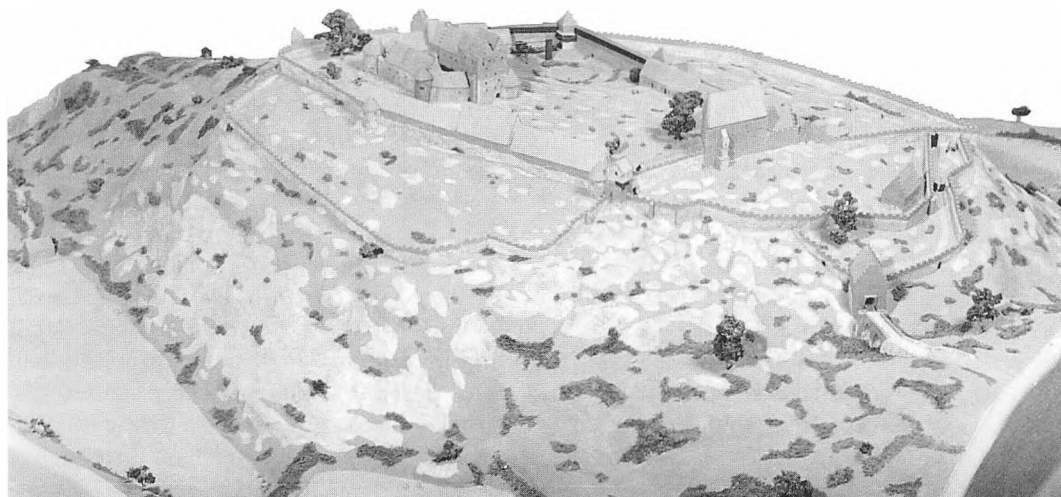

Fig. 1. Modelrekonstruktionen af Hammershus omkring 1570. Modellen er udført af Alison Michell i 1990. Fot. 1997, Bornholms Museum

Fig. 2. Manteltårnets indvendige sydside, 4., 5. og 6. stokværk. Billedet er taget inden istandsættelsen af murværket. Sammenhold billedet med opmålingen fig. 3. Foto: P. Hauberg, 1914. Nationalmuseet.

lagt, ligesom usikkerhed om rekonstruktionen og forbilleder vil blive berørt¹.

Kilderne til modelrekonstruktionen

Spørgsmålet om Hammershus udseende i slutningen af 1500-tallet lader sig ikke uden videre besvare, men ved at sammenholde de spor som ses i de eksisterende mure med arkivalier og tegninger med samtidige bygninger og viden om historisk byggeteknik, kan der laves et sandsynligt bud på en rekonstruktion. En kort gennemgang af de kilder, der er anvendt ved modelrekonstruktionen, vil klarlægge de muligheder, der i dag er til rådighed for at forstå bygningsanlægget.

P. Haubergs undersøgelser

I den sidste fjerdedel af forrige århundrede påbegyndtes en storstilet udgravning af Hammershus. Ruinen var på det tidspunkt helt tilgroet og i øvrigt stærkt medtaget. Efter fjernelsen af jord og bevoksning blev en stor del af murværket forstærket og mange steder ligefrem genopmuret. En stor del af dette arbejde blev tilrettelagt og ledet af museumsinspektør P. Hauberg fra Nationalmuseet. Han dokumenterede restaureringsarbejderne fotografisk, både hvorledes ruinerne så ud før frilægningen og det endelige resultat af restaureringen².

Umiddelbart efter færdiggørelsen af restaureringen blev næsten hele anlægget op-

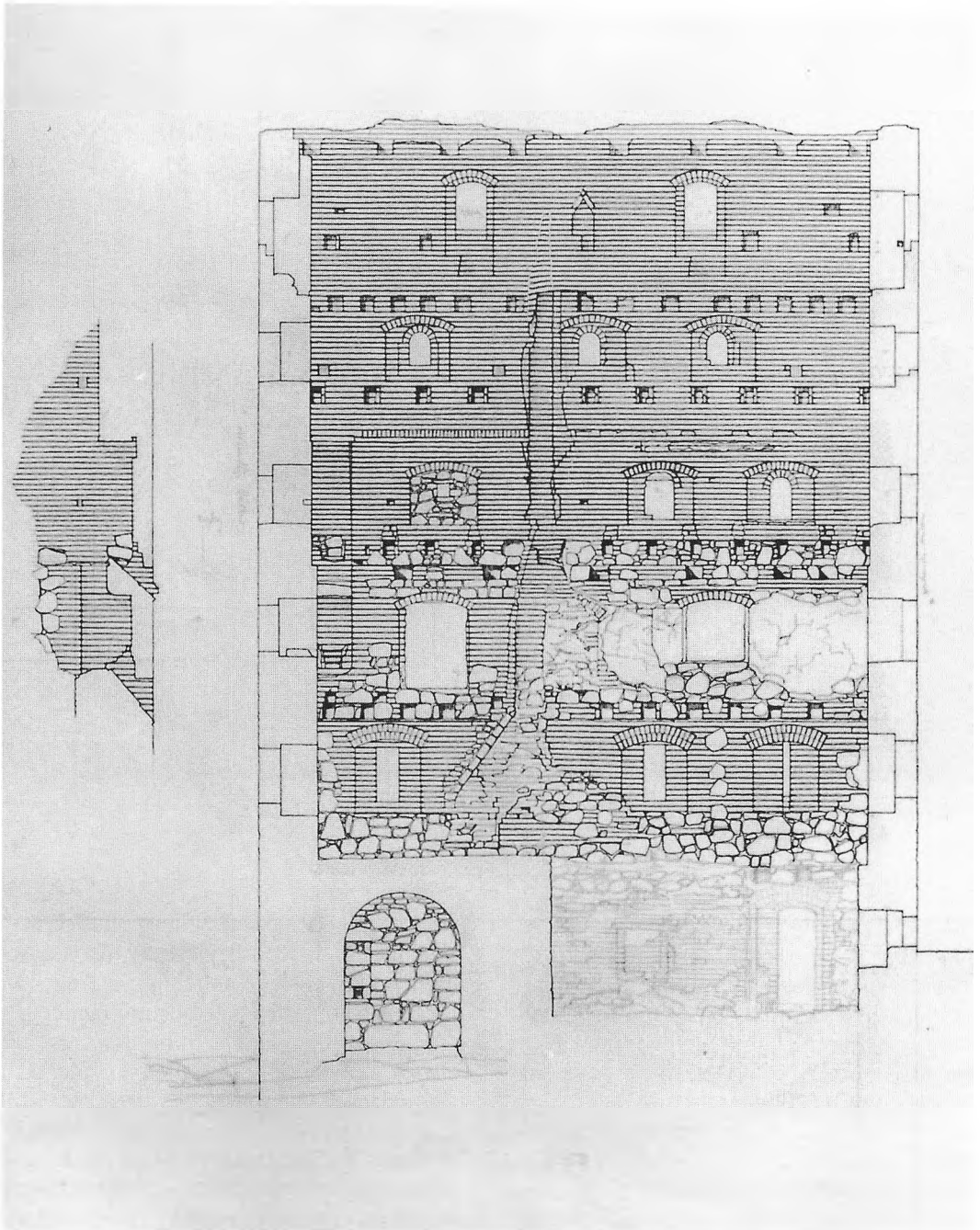

Fig. 3. Snit i Manteltårnet øst-vest, set mod syd. Tv. ses et snit i sydvæggen med de indbyggede hemmeligheder i 3. og 4. stokværk. I sydvæggen ses sporet efter indbyggede kaminer, vinduer med siddelser, gemmenicher med spærstik over samt huller efter bjælkelagene. Opmåling, udført i mål 1:50, tusch på papir, Niels Hauberg, ca. 1917. Nationalmuseet.

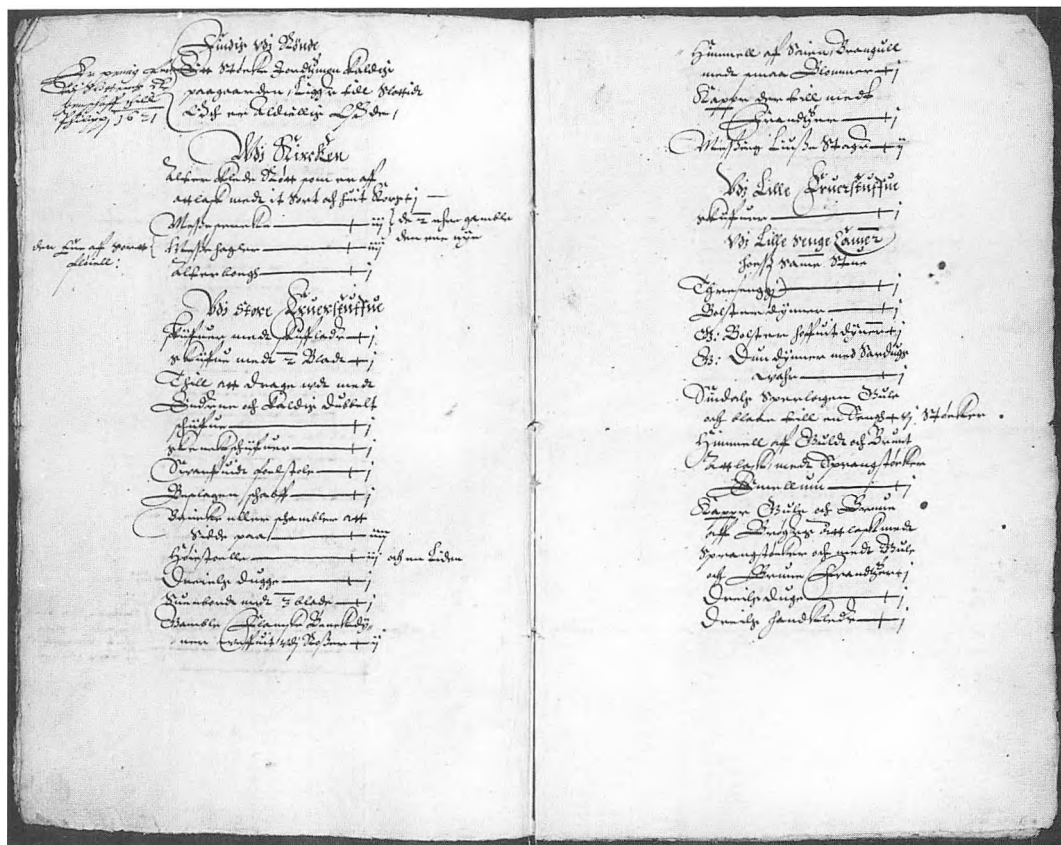

Fig. 4. Opslag fra et inventarium i lensregnskaberne fra d. 9. Maj 1610. Rigsarkivet.

målt af P. Haubergs søn, Niels Hauberg. Opmålingen blev udført i årene omkring 1917 og disse utroligt fine, målsatte tegninger, der opbevares på Nationalmuseet, har været det grundlæggende tegningsunderlag for de rekonstruktionsforsøg, der er blevet til modellen på udstillingen.

Forsvarets Arkiver

I Forsvarets Arkiver på Rigsarkivet opbevares tegninger og opmålinger fra fæstningen Hammershus. Disse registreringer skulle i sin tid skaffe overblik over bygningernes tilstand og beliggenhed og vel danne grundlag for eventuelle projekter.

To tegninger er specielt illustrative og derfor anvendt under arbejdet med rekonstruktionen. Den ene er en farvelagt tegning - en rejst plan af næsten hele bygningsanlægget. Tegningen er udateret, men må være fra første halvdel af 1700-tallet, se side 103. Den viser et Hammershus i stærkt forfald, men viser også det store dobbelttag på Manteltårnet, kirketårnet og en del af de små bygninger langs fæstningsmurene. Selvom tegningen tydeligvis ikke er ganske nøjagtig, giver den også holdepunkter for vindueplaceringer i Mantelgårdens bygninger. Den anden tegning, som er dateret 1736, viser Hammershus set fra syd. Tegningen er

næsten identisk med det stik, der i Thuraahs »Beskrivelse over Bornholm« fra 1756 hedder »Standriss af HammersHuus«.

Nye undersøgelser

Der foretages i dag undersøgelser, hver gang den løbende vedligeholdelse af ruinens murværk kræver et større indgreb. Undersøgelserne består hovedsagelig af opmåling og fotografering og tjener som dokumentation af eksisterende forhold før istandsættelsen. Undersøgelserne er med til at klarlægge, hvorledes de enkelte bygninger har set ud, i hvilken rækkefølge de er opført o.lign. På denne måde fremkommer der løbende ny viden om Hammershus bygningshistorie.

Skriftlige kilder

De mest omfattende skriftlige oplysninger om Hammershus som bygningsværk findes i lensregnskaberne, som opbevares på Rigsarkivet. Borgen var oprindeligt kirkens ejendom, men blev i 1522 mageskiftet med kongemagten. Efter en periode som pant til Lybæk, forlenede kongen Hammershus til vekslende lensmænd.

Lensmændene lejede i en vis forstand slottet af kongen og de måtte selv afholde udgifterne til bygningsvedligeholdelsen. Når en lensmandsperiode var slut og en ny skulle begynde, blev der udfærdiget inventarielister. Disse lister blev udarbejdet ved, at en eller flere synsmænd og en skriver gennemgik bygning for bygning i slottet for at optælle og prissætte møbler og andet indbo. Det er blandt andet takket være disse optegnelser, at de forskellige bygningers navne og funktion er kendt. Gennem optegnelserne blev køkkengrejet beskrevet, mælkestuens udstyr blev gennemgået og smedens og bødkerens værktøj blev opregnet. I beboelsesrummene opremsedes utallige borde, bænke og stole, himmelsenge, dyner og lysestager.

De lensregnskaber, der er benyttet ved udarbejdelsen af rekonstruktionen, er fra

tiden fra 1605 og frem, altså noget nyere end den periode, modelrekonstruktionen skulle vise. Det har imidlertid ikke den store betydning for bygningernes udvendige fremtoning. Det vides med sikkerhed, at der ikke blev foretaget nogen større ombygninger efter lybækkerne havde forladt Hammershus i 1575.

Modelbyggeriet

Selve modellen blev udført naturalistisk med stor detaljeringsgrad, således at den også på ganske tæt hold kunne fremvise interessante detaljer og være spændende at studere nærmere.

Modellen blev bygget i skala 1:200, fordi det i denne målestok stadig er muligt at vise menneskefigurer rimeligt detaljeret.

Grundlaget for opbygningen af terrænet var et kotekort. For at give et visuelt korrekt indtryk blev højden på modellen dog overdrevet med 50%. Terrænmodellen blev opbygget af polystyrenplader, som blev dækket med gaze og gips, således at terrænet kunne formes mere naturtro. Den endelige overfladestruktur blev opnået ved at lime sand på og bemale det.

Bygningsmodellerne blev udført i brændt rødler for at få en overflade og farve, der ligner selve borgens murværk. Opbygningen indledtes med at leret blev udrullet i 5 mm tynde plader. De enkelte facader blev så udskåret efter rekonstruktionstegningerne i disse tynde lerplader. Tegningerne var gjort 10% større end de skulle være, således at lerbygningerne efter det naturlige svind under tørring og brænding kunne opnå de rigtige mål.

For at give facaderne en overflade, der lignede mursten, kampesten eller tagsten, blev leret inden brændingen præget med gipsstempler. Vinduer og døre blev også præget ind i det våde ler på denne måde. Efter prægningen blev de enkelte lerfacader samlet til hele bygninger med lervælling og heretter tørret. Efter den første brænding blev

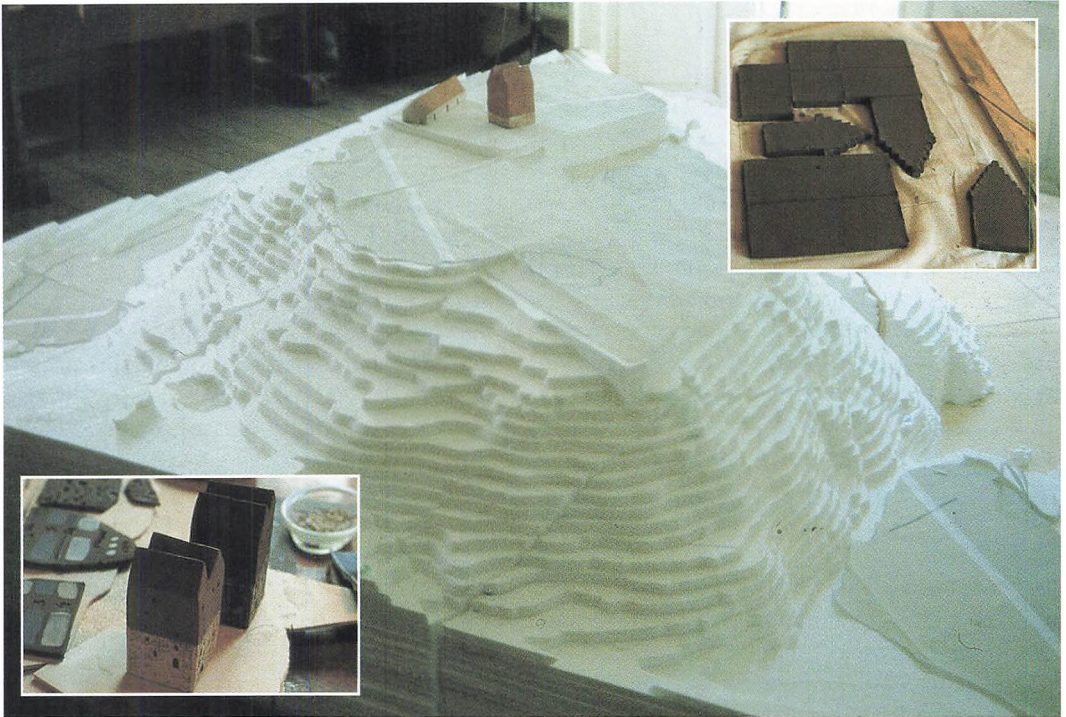

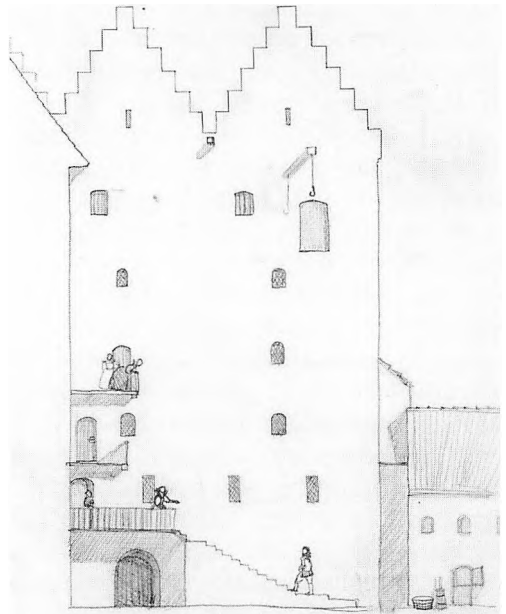
Fig. 5, 6 og 7. Modelbygningsprocessen. Foto: Alison Michell, 1989.

Fig. 8. Rekonstruktionsskitse af Manteltårnets vestfacade. Forf. del. 1989, Skov- og Naturstyrelsen.

bygningernes kampestenspartier dækket med en lys begitning og ved en efterfølgende brænding fik disse partier en ujævn, grålig farve som de virkelige kampestensmure.

Rekonstruktionerne

Anlægget består af inderkernen, Mantelgården, med det store, kvadratiske Manteltårn. Uden om denne kerne er en stor plads, Slotspladsen, omgivet af fæstningsmuren, hvori bla. Blommetårnet og Magasinbygningen indgår. Som endnu en sikring er der anlagt forborge uden på fæstningsmuren, både mod nord og syd samt mod øst, hvor broen og brohuset er. Mod vest har der nok ikke været en forborg - terrænet falder på dette sted kraftigt ned mod havet og slutter i en næsten lodret klippevæg. Det har næppe været nødvendigt med en beskyttende for-

borgsmur her; men nogle jordvolde, der i et parallelt forløb går vinkelret ind på fæstningsmuren, må hænge sammen med en form for beskyttelse af dette område.

I den følgende gennemgang af anlægget vil bygninger i kerneborgen, Mantelgården, blive gennemgået først, herefter fæstningsmuren med tilhørende bygninger og endelig forborgene.

MANTELGÅRDEN

Manteltårnet

Tårnet er i sin helhed bevaret næsten op til oprindelig murkronenhøjde. Spor i murværket viser tydeligt, at tårnet er blevet forhøjet mindst to gange. Den formentlig oprindelige højde ses umiddelbart over kampestensdelen, der har været afsluttet af en kamtakket tinde, en såkaldt krenelering. Tårnet blev i næste byggeperiode også afsluttet med en krenelering og spor af denne viser sig umiddelbart i højde med de næstøverste vindueshuller. Bagved kreneleringerne må der have været en løbegang, så tårnets forsvarere her kunne bevæge sig frit rundt og skyde og samtidig være beskyttet mod angriberes skud. Tårnet har formentlig været afsluttet af et pyramidetag, hvis taghældning og højde ikke kendes.

Til gengæld er der flere holdepunkter både arkivalisk og byggeteknisk med hensyn til det store, dobbelte sadeltag på Manteltårnet. Tårnet er som nævnt næsten kvadratisk, 12,7 x 13,1 m og er omtrent - men ikke præcis - midt på opdelt af en kraftig midtskillevæg. Denne væg må altid have eksisteret og været blevet forhøjet sammen med tårnets ydermure, fordi en bjælke maksimalt frit kan spænde omkring 9 m. Derfor er en bærende midtskillevæg uomgængeligt nødvendig som leje for bjælkelagene mellem etagerne. Imidlertid mangler denne midtskillevæg på den øverste etage, dvs. ved den sidste forhøjelse. For at få rejst tagene må

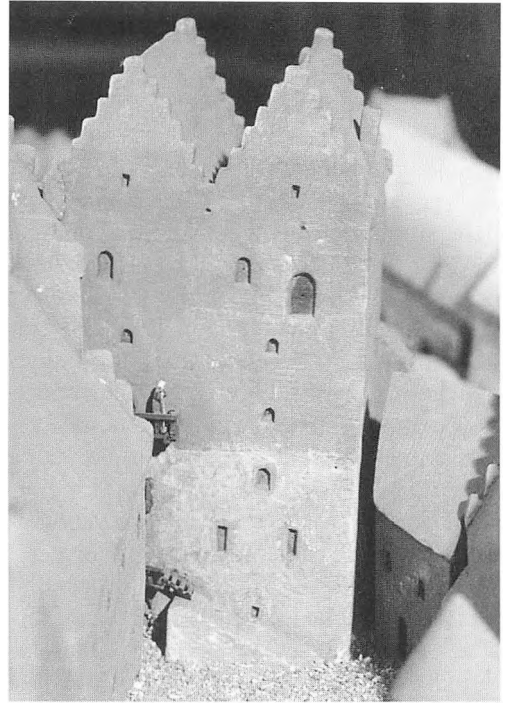

Fig. 9. Manteltårnets vestside, set fra gården.
Foto: Bornholms Museum, 1997.

der i stedet have været en langsgående drag, understøttet af stolper med skræstivere, således at tagværkets bjælkelag kunne hvile af her. Denne konstruktion giver samtidig et stort åbent rum, som egner sig fortrinligt til magasinrum, hvilket også kendes fra senere tiders pakhusbygninger. Arkivalisk dokumenteres dobbelttagenes eksistens af adskillige illustrationer, heriblandt af det tidligere nævnte »Standriss af Hammershuus«. Af tilsvarende konstruktioner fra samme periode kan herregården Egeskov på Fyn (bygget 1554) nævnes. Som et nærliggende bornholmsk eksempel er kirketårnet i Åkirkeby, der dog har fået fornyet sit tagværk i slutningen af forrige århundrede.

Adgangen til denne »borg i borgen« var gennem selve Manteltårnet. Portåbningen er stadig bevaret på sin oprindelige plads, men

gamle fotografier afslører, at der her er foretaget kraftige ommuringer i begyndelsen af dette århundrede. Det er derfor meget usikkert, hvorledes den oprindelige portåbning har være udformet, specielt med hensyn til den faldgitterslidse, der i dag tydeligt ses på stedet. Faldgitteret er udeladt på modellen dels på grund af denne usikkerhed og dels fordi de to vinduer, der sidder umiddelbart over porten, formentlig var tilføjet - for de er ikke oprindelige - i slutningen af 1500-årene. Indvendigt er mellem disse to vinduer den åbning, hvor faldgitterets ophejsningsmekanisme har været og da vinduerne kolliderer med gitterslidsen, må faldgitteret på dette tidspunkt være borte³.

Portrummet er på et tidspunkt blevet overhvalvet med et tøndehvælv og over dette tøndehvælv i første stokværk har forstuen til skriverstuen ligget. Adgangen til denne forstue har dels været fra gården, hvor den stadig eksisterende stentrappe har været forlænget med en svalegang af træ hen til døren i 1. stokværk, dels udefra, på østsiden ad en stejl trætrappe. Måske har bønder, der skulle have afgjort skattesager, siddet i denne forstue og ventet på at få foretræde for slotsherren og slotsskriveren?

I de overliggende etager er især 3. stokværks murværk bemærkelsesværdigt. Her ses i dag rester efter murede buer i den tværgående midtskillevæg, ligesom der er spor efter flade tøndehvælv på begge sider af midtskillevæggen. Dengang Manteltårnet ikke var højere end den nederste kreneleering, var dette stokværk den øverste etage. Om buekonstruktionerne har noget at gøre med denne fase af borgbyggeriet, må afvente fremtidige bygningsundersøgelser. 4. og 5. stokværk benævnes »Rustkammeret« og »Vragkammeret« i de skriftlige kilder⁴. Som tidligere nævnt må 5. stokværk, vragkammeret, have haft en stolpekonstruktion, der har delt rummet i to. Ind mod Mantelgården, altså mod vest, har der formentlig været en hejseluge og over den en udliggerbom,

således at det har været muligt at få både tunge og omfangsrige genstande op på denne etage. Et spor i østfacaden kan dog også tolkes på samme måde. Ud over deres brug som pulterrum har disse etager også været brugt som fængsler i løbet af 1600-tallet.

Sydvæggen inde i Manteltårnet er et helt studium i bygningshistoriske spor. Omtrent midt på væggen i både 2. og 3. stokværk ses tydeligt spor efter de åbne kaminers kapper og skorstenens forløb i muren op gennem etagerne. Yderst til venstre i hjørnet op mod østvæggen ses i de førnævnte etager to nicher, det er tårnets toiletter - de såkaldte »hemmeligheder«. Datidens sanitære installationer var enkle. En niche udsparedes i murlivet, der ofte var over 1 m tykt. Bagest i denne niche var der muret en åben kanal, der førte skråt nedad. I siddehøjde over den åbne kanal placeredes et træbrædt - og toilettet var færdigt. Af og til havde nichen en fals ind mod rummet, således at man kunne lukke for hemmeligheden med en revledør, når den ikke var i brug. Det var sjældent muligt både at sidde på toilettet og have døren lukket på én og samme tid. Efterladenskaberne førtes via kanalen i muren uden for bygningen og ofte ned i en voldgrav. I Manteltårnet endte det hele dog i en høj, smal påbygning, hvis fundamenter stadig kan ses på sydsiden. Det var med jævne mellemrum nødvendigt at tømme denne påbygning.

Inde i Mantelgården har der, som tidligere nævnt, også været opgang til 1. stokværk ad den eksisterende stentrappe, som må have været suppleret med en svalegang af træ. Fra denne svale har der samtidig været adgang til kirketårnets 1. stokværk. Antagelig har der inde i kirketårnet været trappe til næste stokværk og herfra har der været udgang til endnu en svale på Manteltårnets sydside, således at man kunne komme ind på 2. stokværk herfra. 3. stokværk har været tilsvarende indrettet. Det kan virke besynderligt, at trappeforholdene har været så

kompliserede, men indbyggede trapper, som de kendes i dag, blev først almindelige omkring 1600-tallet.

Manteltårnets dobbelte gavle er der ingen spor af i dag. Men ved at rekonstruere tagværket - et dobbelt sadeltag med en solid skotrende imellem de to tage - fremkommer to stejle gavle, der meget vel kan have været prydet med kamtakker. Ganske vist har Manteltårnet ingen kamtakker på den tidligere nævnte tegning fra Forsvarets Arkiver, men gennem hele middelalderen var trappegavlen den mest anvendte gavltype. Efter nogle skitseforsøg med glatte gavlkamme og et udkast med gavle, kun forsynet med top- og fodtak, valgtes den traditionelle trappegavl til modelrekonstruktionen.

På samme tegning fra første halvdel af 1700-tallet vises det klart, at et kamtakket kirketårn har været bygget op mod nord-

vesthjørnet af Manteltårnet. Spor på Manteltårnets nordfacade bekræfter eksistensen af dette tårn, idet der tæt ved hjørnet er en ganske tydelig fortanding efter en mur, ligesom der også er bevaret begyndelsen til en ribbe i et hvælv. Dette hvælv har engang været loft i en af etagerne på tårnet. Tårnets højde og omtrentlige placering kan derfor nogenlunde sikkert rekonstrueres.

Men Manteltårnets nordfacade har også nær nordvesthjørnet spor efter et kegleformet tag. Ud fra dette spor kan et tag rekonstrueres til den rondel, der nok er påbygget af lybækkerne. Til gengæld er der ingen sikre spor efter et halvtag over den mur, der er mellem rondellen og kirketårnet. Denne mur må dog have haft en mening, så derfor er der, trods manglende spor, lavet et tag på dette sted i modelrekonstruktionen. I den herved fremkomne bygning har den tidlige-

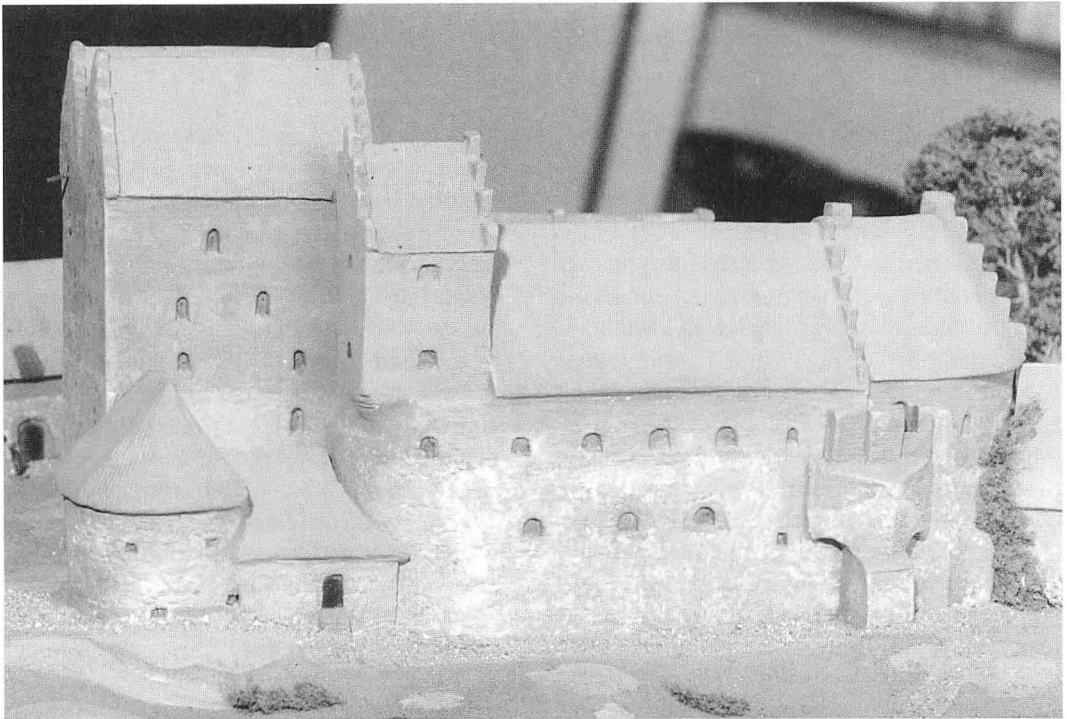

Fig. 10. Manteltårnet samt kirketårnet. Foto: Bornholms Museum, 1997.

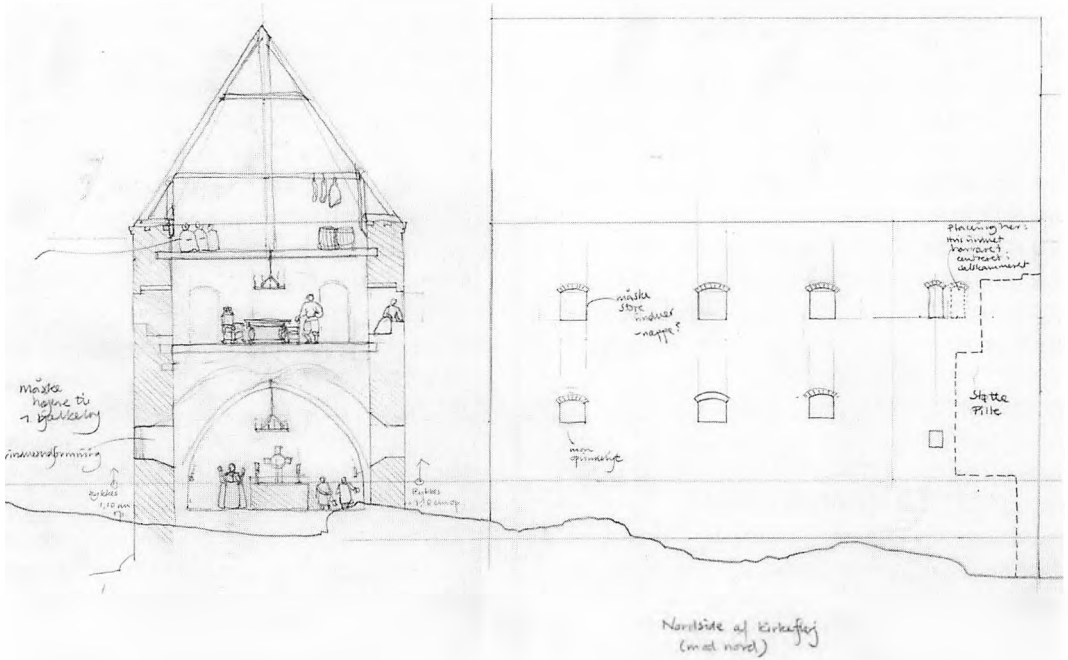

Fig. 11. Rekonstruktionsskitse, snit nord-syd i kirkefløjen. Forf. del. 1989, Skov- og Naturstyrelsen.

re nævnte trætrappe ført op til skriverstuen på 1. stokværk i Manteltårnet.

Kirketårnet og kirken

Mantelgården bestod oprindeligt kun af Manteltårnet og dets ringmur, Mantelmuren. Alle de bygninger, der i dag ligger i Mantelgården, er blevet bygget op ad denne mur, efterhånden som der blev tid, penge og brug for dem. Der har formentlig ligget småhuse og bygninger af træ og ler i gården, førend de nuværende stenhuse er blevet opført.

Henne fra Manteltårnets nordvesthjørne svinger Mantelmuren med en blød bue over i et lige forløb mod vest. På dette vanskelige, buede murparti er kirketårnet placeret, mens selve kirkefløjen ligger på murens lige stykke. Som tidligere nævnt er der klare spor efter kirketårnets eksistens, men af selve bygningen står murene kun bevaret op til

omkring 2. stokværks højde. Ved at sammenholde stokværkshøjderne i Manteltårnet med de eksisterende murrester og spor, kan de 3 nederste stokværk i kirketårnet fastlægges med nogenlunde sikkerhed. 3. stokværk har været et overhængt kammer og højden af dette kan rekonstrueres, fordi der, som nævnt, stadig sidder en del af ribben tilbage i Manteltårnets nordside og derved angiver en højde. På samme side af Manteltårnet er den nævnte fortanding, som helt sikkert har været vedhæftningspunkt for tårnet og derfor har tårnets højde mindst været til fortandingens højde. Rekonstruktionen af den øverste del af tårnet - tagværket og gavlene - beror på et skøn, dog sammenholdt med de nævnte 1700-tals illustrationer af bygningskomplekset. Vinduesplacering og -antal baserer sig også på disse illustrationer.

Tårnet er byggeteknisk en uhyre vanskelig konstruktion: fundamentet - den halvrunde Mantelmur, der udgør de nederste etager - bliver efter 2. stokværk til et firkantet tårn og hvorledes dette sker, har givet anledning til mange spekulationer. En del af forklaringen kan igen hentes i den tidligere nævnte tegning i Forsvarets Arkiver. Her er nemlig tegnet en hylde mellem 2. og 3. stokværk, hvilket må betyde, at tårnmuren er rykket et stykke tilbage fra Mantelmurens murflugt. Dette gør det afgjort lettere at bygge et firkantet tårn, dog må tårnets nordøsthjørne have hvilet på en muret udkragning, da dette hjørne står præcis dér, hvor Mantelmuren runder mest. En sådan muret udkragning ses dog ikke på førnævnte illustration; modelrekonstruktionen er derfor fri, men byggeteknisk nødvendig på dette punkt.

Rekonstruktionen af tårnets tagværk gav endnu større problemer. Tårnets plan er ikke et regulært rektangel, så de to trappegavle står ikke lige over for hinanden og da hjørnet af Manteltårnet tilmed skærer sig ind i denne plan, får tagfladerne hver sin hældning og til dels også hver sin retning. Det voldte store vanskeligheder at forstå og tegne tagkonstruktionen på dette sted. Det gav også problemer under bygningen af modellen, hvilket kunne tyde på, at den rigtige

løsning, rekonstruktionsmæssigt, ikke er fundet endnu.

Tilbage står spørgsmålet om kirketårnets funktion. Det har uden tvivl fungeret som trappeforbindelse både internt i kirkefløjen og mellem kirkefløj og Manteltårn. Det er derimod tvivlsomt, om det har fungeret som et traditionelt kirketårn, forstået som klokketårn. De skriftlige kilder omtaler en »Klocke att ringe thill Kircke med³«; denne ligger dog hengemt på et kornloft sammen med andre kasserede ting.

Denne usikkerhed med hensyn til funktion og brug gælder dog ikke selve kirkefløjen, der som en stor, rektangulær bygning ligger langs med Mantelmurens nordside. De skriftlige kilder omtaler kirken og dens udstyr og ruinerne lader heller ingen tvivl tilbage. Det er tydeligvis rester af en kirkesal med tre hvælvfag og en lav, muret bæk til at sidde på langs nordvæggen samt en muret alterbæk mod øst. I dag er kirkefløjens sydmur kun bevaret i 2,5 m højde, mens nordmuren er bevaret op til det, der formentlig er underkanten af 2. stokværks vinduer.

Med udgangspunkt i denne højde er der i rekonstruktionsforsøget lagt et 2. stokværk ind og herpå rekonstrueret et tagværk ud fra de principper, der kendes for middelalderlige tagværkers hældning og højde⁶. Vindues- og døråbninger er bevarede i 1. stokværk, og for 2. stokværks vedkommende er der hentet belæg for fire vinduer i nordmuren i den tidligere nævnte illustration fra Forsvarets Arkiver og ud fra disse er fire korresponderende vinduer rekonstrueret i sydmuren. I Thurahs »Beskrivelse over Bornholm« er et kobberstik, der viser Hammershus omkring år 1756. Her ses en skorsten op mod kirketårnets vestmur og det forekommer ikke urimeligt, at den store sal over kirken har været forsynet med en kamin. Kaminen må dog være af den type, som kendes fra flere danske herregårde fra 1500-årene, dvs. en kamin, der hviler på bjælkelaget, idet der

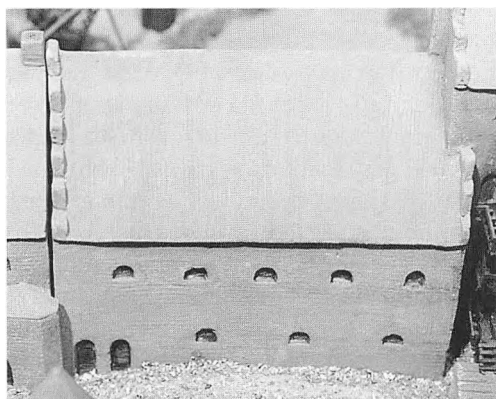

Fig. 12. Kirkefløjens sydside, set fra gården.
Foto: Bornholms Museum, 1997.

ikke kan have været et skorstensfundament nede i kirken lige ved alteret⁷.

Borgestuen

I det nordvestligste hjørne af Mantelgården drejer Mantelmuren atter i en blød bue for at ændre retning mod syd. I dette rundede hjørne ligger en særpræget bygning, som almindeligvis kaldes borgestuen - i de skriftlige kilder omtales en gammel borgestue med langborde, bænke og duge. Som det kan iagttages på stedet i dag, må bygningen have været to stokværk høj. Det nederste rum har været forsynet med tre krydshvælv omkring en muret pille midt i rummet. Hvælvenes ribber og gjordbuer har hvilet på stenkon-

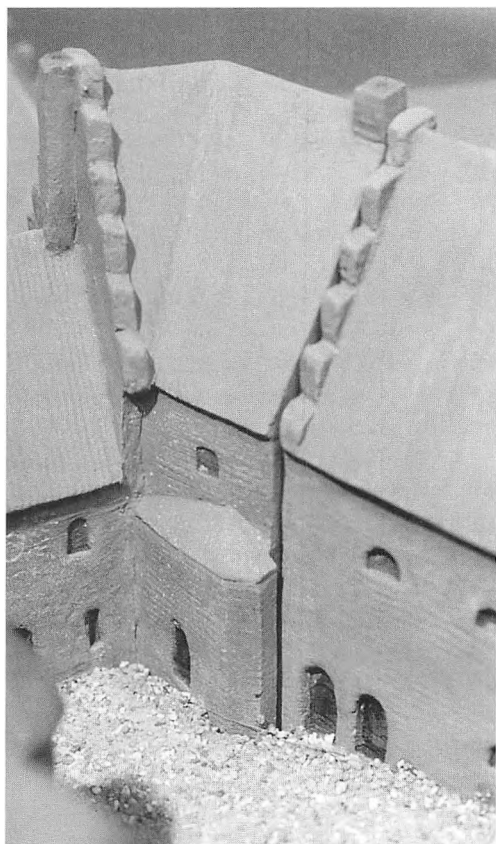

Fig. 13. Borgestuens sydside, set fra gården. Foto: Bornholms Museum, 1997.

soller i hjørnerne. Her har tilsyneladende ikke være nogen vinduer.

2. stokværk har muligvis været ét stort rum, måske en sal. Her ses stadig to vinduer med siddenicher - det vil sige murede sidepladser i vindueslysningen. Adgangen til 2. stokværk er foregået ad den usædvanlig smalle, murede trappe, hvis første trin kan ses til venstre for våbenhusdøren. Oppe for enden af denne trappe har der til venstre været indgang til førnævnte store rum og til højre ind til en forstue til den store sal, der lå over kirken. I forstuen har en lille åbning i Mantelmuren ført ud til en hemmelighed i murlivet.

Fra Mantelgården har der formentlig været direkte adgang til borgestuen ad den dør, der ses i dag; men døren sidder i et murparti, der må have været en besynderlig lille udbygning med eget tag - dens funktion er højst uklar, måske repræsenterer den en senere periodes byggeri. Det har dog også været muligt at komme ind i borgestuen fra våbenhuset, hvor der stadig ses en døråbning i vestre side.

Der er mange forskelligartede spor i dette hjørne af Mantelgården og selve rummenes funktion på rekonstruktionstidspunktet - omkring 1570 - vides ikke med sikkerhed. Byggetekniken giver den specielle form mange udfordringer. Tagværket må have ligget i samme højde som kirkefløjen, men adskilt fra denne af kirkefløjens vestgavl, for kirkefløjen var bygget, førend denne hjørnebygning kom til. Taget må på ydersiden have fulgt Mantelmurens buede forløb, mens det ind mod gården må have haft en skotrende i sammenskæringen mellem de to tagflader. Op mod den næste bygning, køkkenfløjen, som sandsynligvis også er ældre end hjørnebygningen, kan tagrummet have været lukket med en muret gavl, som i rekonstruktionen er forsynet med kamtakker.

Køkkenfløjen

Denne aflange bygning, der ligger langs

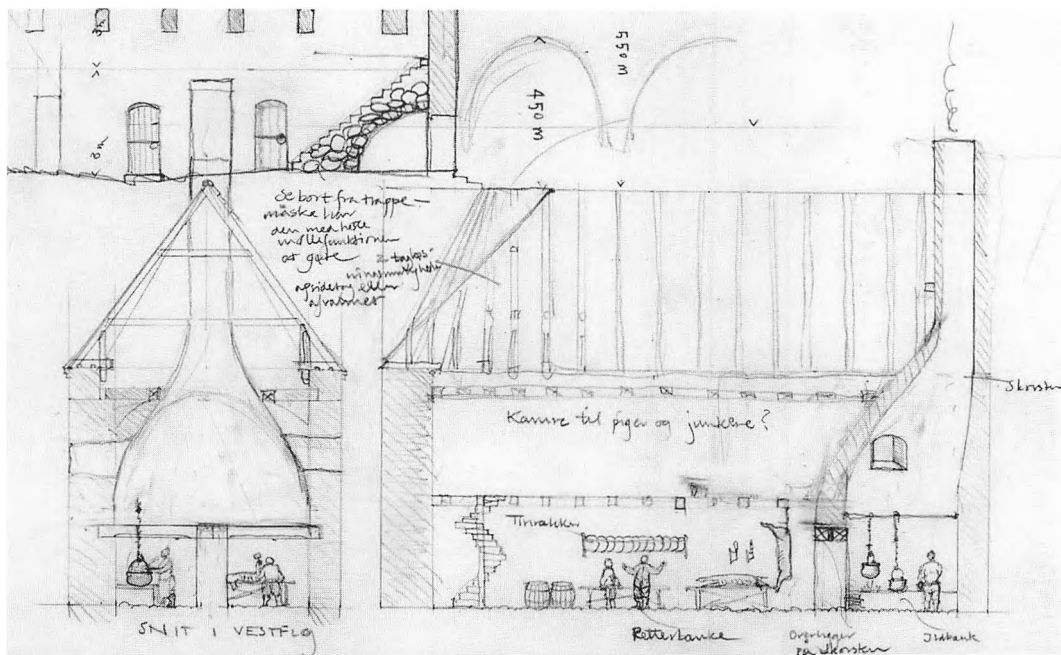

Fig. 14. Rekonstruktionsskitse. Lang- og tværsnit, set mod vest og nord i køkkenfløjen. Forf. del. 1989, Skov- og Naturstyrelsen.

med Mantelmurens vestlige forløb, har en usædvanlig form. I sydenden løber de to langsider sammen i en spids som stævnen på et skib. Bygningen er i dag gennembrudt af den såkaldte Vandport, men murene står i næsten fuld højde. Der synes ikke at have været mange åbninger i bygningen - de to vinduer, der i dag sidder i den vældige hvælvkappe i nordenden af bygningen, er ikke oprindelige, men var dog kommet til på rekonstruktionstidspunktet i 1570. Langs med vestvæggen er stadig den lave, murede ildbænk, som man tilberedte maden på i middelalderen. Denne tilberedningsform krævede, at røgen kom effektivt væk og dertil var det store hvælv, som gik direkte over i en stor skorsten, velegnet.

Spor efter bjælkehuller i østmuren har dannet grundlag for rekonstruktionen af køkkenets loftbjælkelag. Herover må der have været endnu et bjælkelag, hvorpå det

store sadeltag hvilede. Taget må mod syd have haft en apsideagtig runding, der på grund af murenes forløb har været noget »spidsrygget«. Det øverste stokværk, hvis funktion ikke kendes - måske har der været pige- og karlekammer her - har muligvis haft en udvendig trappe og svalegang, men heraf er der ingen spor.

Fruerstuen

Langs den sydlige del af Mantelmuren ligger fruerstuefløjen, som oprindeligt har været et lille, selvstændigt stenhuse med gavle mod øst og vest. Noget senere er huset blevet udvidet betragteligt mod vest. I udvidelsen var et køkken med en bageovn, der stak ud i vestgavlen og omtrent midt på var et rundt trappetårn med en muret trappe.

Fruerstuen er for sydmurens vedkommende bevaret op til 2. stokværks vinduer og derved er det muligt - også på grund af de

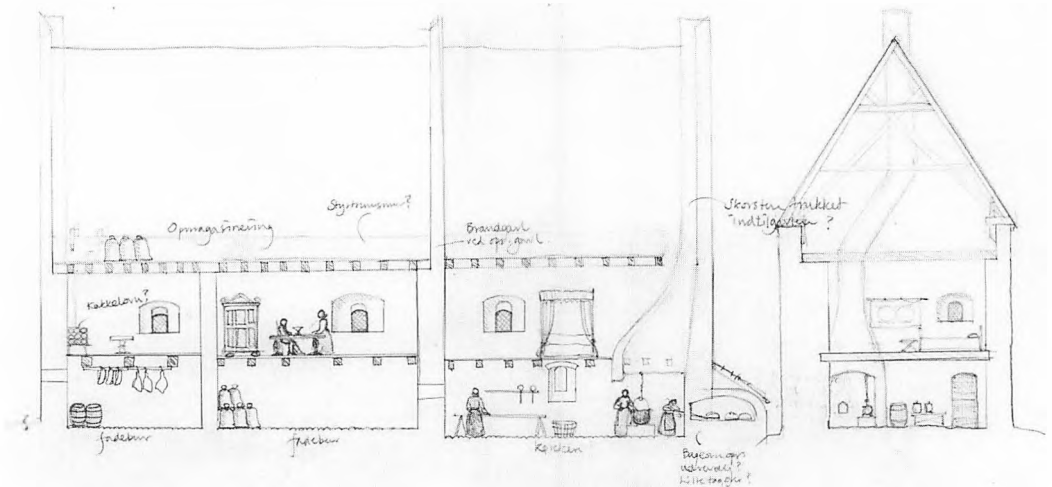

Fig. 15. Rekonstruktionsskitse. Lang- og tværsnit, set mod syd og vest i fruerstuen. Forf. del., 1989. Skov- og Naturstyrelsen.

tydelige bjælkespor i alle rum - at rekonstruere både 1. og 2. stokværk med relativ stor sikkerhed. Over disse 2 stokværk er tagrummet rekonstrueret med et styrtrum, selvom der ikke er spor efter noget sådant. Styrtrummet var dog en almindelig konstruktion på den tid, hvor lofterne tjente som opmagasineringsplads for madforråd. Tagværket er tænkt som et hanebåndstagværk med spærsko og -stiver, med en hældning på 57 grader⁸. Tagstenene har muligvis oprindeligt været de såkaldte munke- og nonnetagsten, men kan på dette tidspunkt meget vel have været vingetegl. Tagfladen må have været brudt af det oprindelige hus vestre gavl, der sandsynligvis ikke er blevet fjernet, selvom huset blev udvidet - et træk, der kendes fra andre middelalderlige bebyggelser.

Næsten alle vindues- og døråbninger ligger fast; placeringen af vinduer og døre mod gården i 2. stokværk er dog rene formodninger. De skriftlige kilder omtaler flere gange en svale på fruerstuefløjen. En svale er en udvendig altangang af træ, ofte overdækket og ind imellem forsynet med en trappe. Der

er ikke fundet nogen spor efter svalegangen ved fruerstuen, men de kendes andre steder fra. En sådan konstruktion har været uundværlig og selvom den senere tilbygning er forsynet med et trappetårn, er det ikke sikkert, at der har været forbindelse mellem den oprindelige fruerstue og tilbygningen.

Nederst lå formentlig fadbure af forskellig art; de er dokumenterede gennem arkivaliernes opregning af store mængder mel og gryn, kød, fisk, salt og eddike. I 2. stokværk var lille og store fruerstue, velsagtens de private gemakker for slottets herre. Det er tænkeligt, at der her har været en kamin af samme type som i den store sal over kirken. Som nævnt rummede tilbygningen i nederste stokværk et køkken med bageovn og køkkenildsted. Skorstenen til dette ildsted må have stået i vestgavlen. Den er også veldokumenteret i lensregnskaberne, da den bliver repareret adskillige gange. Både køkkenskorstenen i vestgavlen og den tidligere nævnte, formodede kamin i lille fruerstue er rekonstrueret - begge skorstene er ført op i toptakken i hver sin gavl. I tilbygningens 2.

stokværk er det muligt, at den i regnskaberne nævnte »mellemtue« og »lille skorstensstue« har haft deres plads.

Uden for Mantelgården, på ydersiden af sydturen, er to halvrunde tårne, det østlige med en påbygget hemmelighed (toilet). Det vestligste af tårnene har været tre stokværk højt og forsynet med adskillige skydeskår og vinduer med siddelser. Der var også en kamin i tårnets vestside og det har formentlig være muligt at komme ind i tårnet fra gården ligesom i dag, og formentlig fra 2. stokværk. Adgangen til det østlige tårn med hemmeligheden foregik i 2. stokværks højde gennem den lave bygning øst for fruerstuen, mælkestuen eller dejestuen, som den også benævnes. Denne relativt lave bygning, som er den sidst tilkomne bygning, ligger i det sydøstre hjørne af Mantelgården op mod den buede Mantelmur. Mælkestuen bliver, ifølgelse lensregnskaberne, først bygget

i 1585, hvor den beskrives som bygning i to stokværk med brædegavl og tegltag. Mælkestuen er medtaget i modelrekonstruktionen, skønt den ligger lidt senere end det valgte rekonstruktionstidspunkt, fordi den fremtræder så relativt velbevaret blandt ruinerne i Mantelgården.

FÆSTNINGSMUREN OG DENS BYGNINGER

Fæstningsmuren hører sandsynligvis sammen med de ældste dele af borganlægget. Muren har formentlig fra første færd haft indvendige løbegange bag en krenelering og har nok haft udkigs- og forsvarstårne på de udsatte hjørner, nemlig Blommetårnet i sydøst samt - noget mere usikkert - i det modstående hjørne mod nordvest. Den oprindelige kørevej ind gennem fæstningsmuren

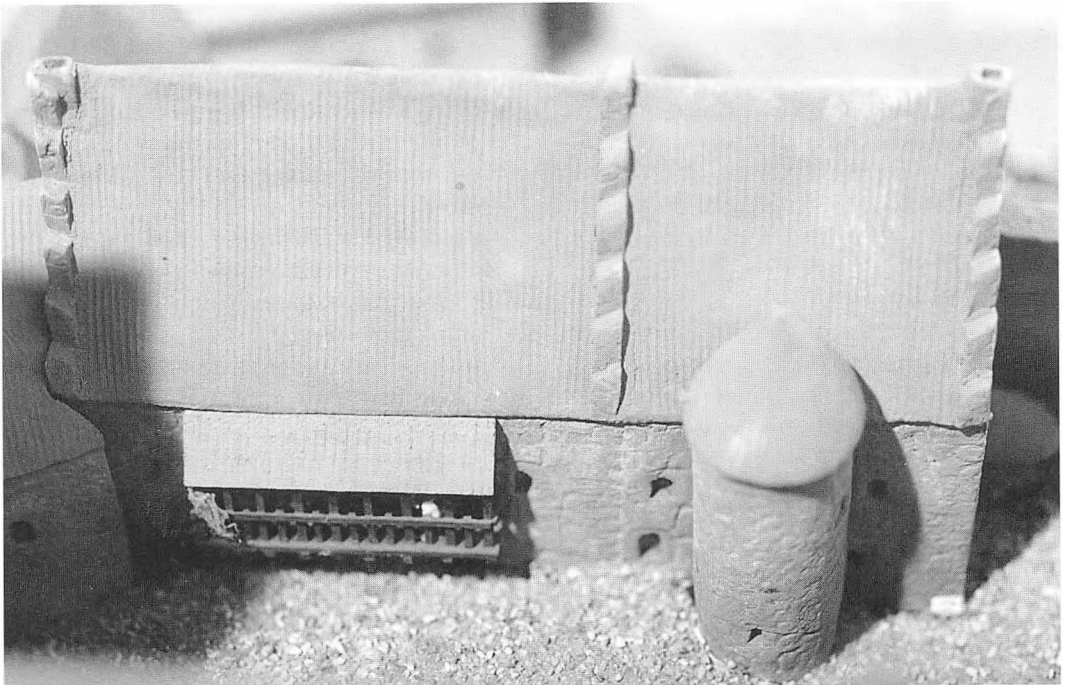

Fig. 16. Fruerstuens nordfacade, set fra gården. Foto: Bornholms Museum, 1997.

har formentlig været den nu tilmurede Havport i vestre fæstningsmur. Ud over dette har mandskabet på borgen under et angreb kunnet trække sig tilbage fra forborgene gennem små, højsiddende døråbninger. Efter samme mønster som i Mantelgården er der med tiden bygget flere og flere småhuse op ad fæstningsmuren.

Porthuset

Hovedindgangen til slotspladsen er i dag gennem slotsporten i porthuset. Dette porthus må på et tidspunkt have afløst Havporten som kørevej til slotspladsen.

Porthuset, der hovedsagelig er bygget i tegl, er bevaret op til bjælkevederlaget, ligesom begyndelsen til portbuen stadig kan ses. Over porten har været en etage indrettet til et kammer med et vindue både mod nord og syd. Opgangen til dette kammer har foregået ad en trappe, der løber op langs fæstningsmuren på østsiden af porthuset. Spor af denne trappe kan stadig ses. På den tidligere nævnte tegning fra Forsvarets Arkiver kan det ses, at porthuset har haft trappegavle mod syd og nord. Porten var i 1610 forsynet med to halvporte med en låge, som indvendig kunne lukkes med en jernbom. Samme år, fortæller kilderne, var kammeret over porten indrettet til skrædderstue. Senere overtages det af vagtmesteren.

Smørkældrene

Lensregnskaberne inventarielister nævner gentagne gange »Smørkælderen« og det må være stedet, hvor det bornholmske skatte-smør blev opbevaret.

Smørkælderen ligger i forlængelse af Magasinbygningen og har således langsiden op mod fæstningsmuren. Bygningen er opført af kamp og tegl og er forsynet med hvælv. Overhvælvningen har nok sikret en vis kølighed - og måske er hvælvne årsag til, at bygningen i de skriftlige kilder betegnes *smørkælder*. I middelalderen benyttedes betegnelsen kælder om en etage, der ikke

Fig. 17. Porthusets nordside. Foto: Bornholms Museum, 1997.

nødvendigt var under jordniveau, men ofte om et hvælvet rum, beliggende i stuen. Smørkælderen har nok være forsynet med et sadeltag og en trappegavl i nord. I den sydlige ende, hvor den er bygget op mod Magasinbygningen, findes en bred stentrappe, som formodentlig i sin tid skulle fungere som stormtrappe, når en hurtig bemanning af murene var nødvendig. Denne stentrappe fører i dag op til et terrasselignende plateau - et senere anlagt kanonbatteri - men datidens forhold har været ganske anderledes. Trappen har gået op gennem smørkælderbygningen og soldaterne er formentlig via trappen kommet op gennem en luge i taget til en smal løbegang bag fæstningsmurens krenelering. Denne løbegang fortsatte ad nogle trin ned til en løbegang oven på nordre forborgs mur. Men løbegangen drejede også til venstre umiddelbart langs med smørkælderen nordgavl og fortsatte hen ad nordre fæstningsmur til porthuset, igennem dette og videre hen ad nordre fæstningsmur. Fæstningsmuren ved det forhenværende

kanonbatteri mangler i dag spor af kreneleeringen, men den højde, muren er bevaret i, svarer godt til løbegangshøjden andre steder på fæstningsmuren.

Allerede i 1610 kaldes bygningen i de skriftlige kilder for »den gamle smørkælder«, hvilket må betyde, at der er taget en nyere lagerbygning i brug, nemlig den tilstødende bygning umiddelbart uden for fæstningsmuren.

Som den eneste af fæstningsmurens bygninger ligger den nye smørkælder på ydersiden af fæstningsmuren, men er dog stadig beskyttet af nordre forborgs mure. Dens beliggenhed uden for slotspladsen ned mod en lille dam, har måske været skyggefuld og kølig.

Der er kun relativt lave murrester tilbage af bygningen i dag, men grundplanen tegner sig klart: bygningen er rektangulær og den indgår med søndre langside i fæstningsmu-

ren og med østgavlen i forborgsmuren. Denne smørkælder var kun én etage høj og havde et teglhængt sadeltag; gavlene var sandsynligvis aftrappet med kamtakker. Byggematerialerne var for murenes vedkommende overvejende af kamp, mens dør og vindue som alle andre steder var sat i tegl.

Ved det nordvestre hjørne var et lille udskud. I dette hjørne er der ved udgravninger fundet en dyb brønd og det kunne tyde på, at det har været muligt at få vand op fra dammen på dette sted. Det var således ikke nødvendigt at gå uden for bygningen for at hente vand - en ubestridelig fordel under en belejring.

Magasinbygningen

Magasinbygningen er den største af fæstningsmurens bygninger. Dens østmur står seks stokværk høj direkte oven på fæstningsmuren. Vestmuren inde i slotsgården er

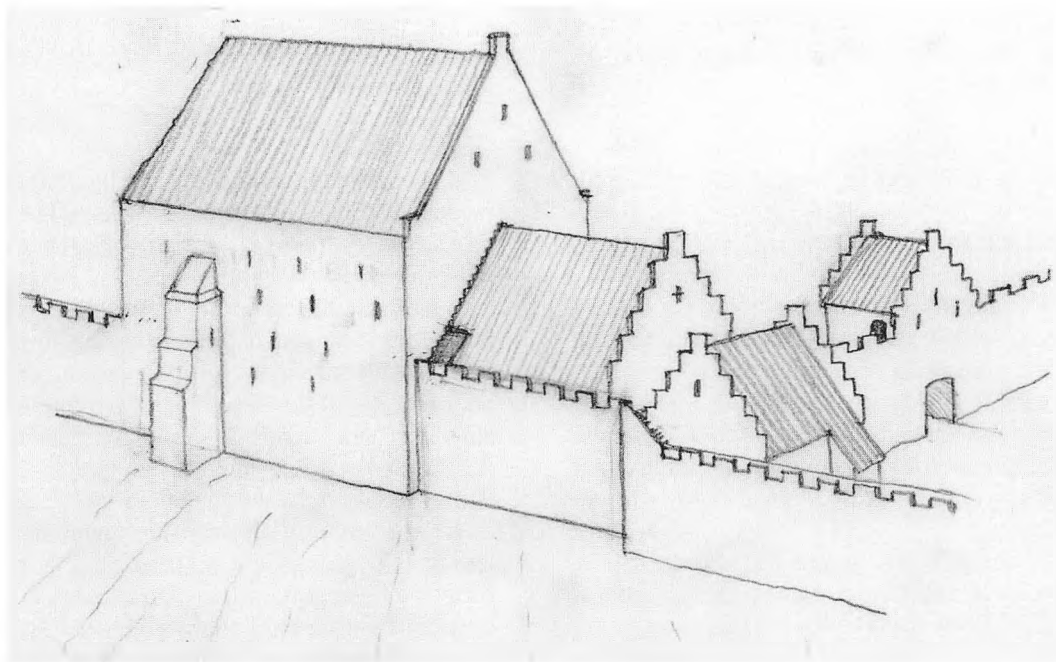

Fig. 18. Rekonstruktionsskitse af sammenhængen mellem smørkældrene, forborgsmurene og porthuset. Forf. del. 1989, Skov- og Naturstyrelsen.

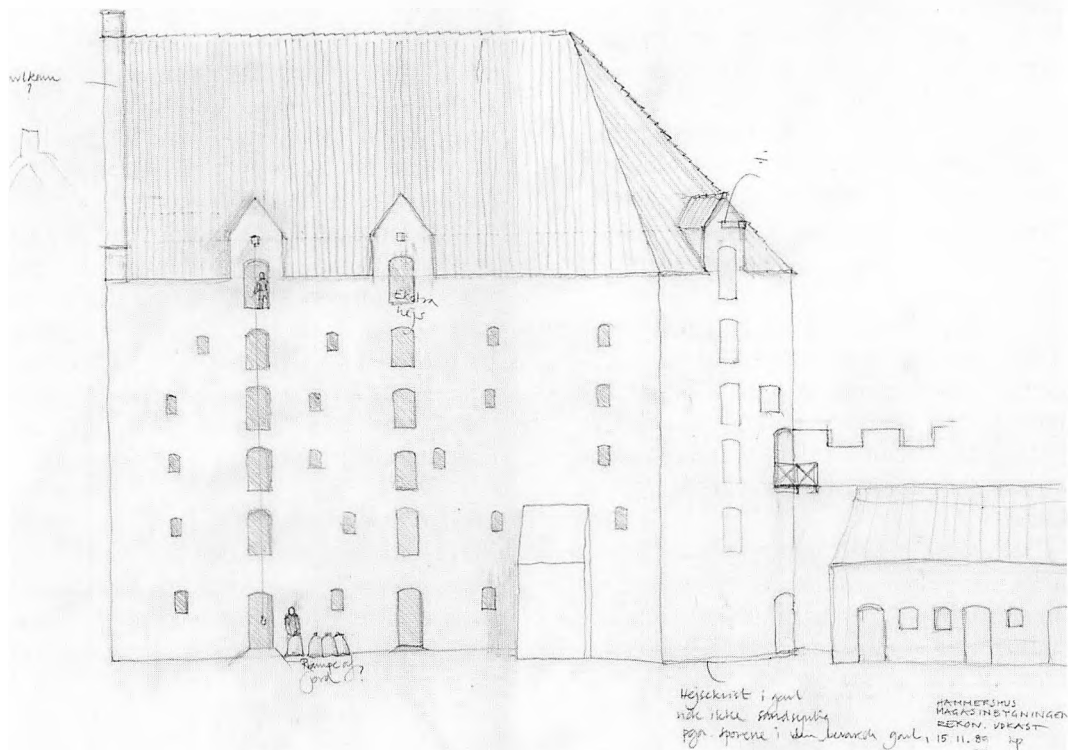

Fig. 19. Rekonstruktionsskitse af Magasinbygningens østfacade og sydgavl samt håndværkerboder. Forf. del., 1989. Skov- og Naturstyrelsen.

dog kun bevaret i 1. stokværks højde. Sydgavlen med det skrå forløb er bevaret i næsten fuld højde op mod østmuren, men trapper hurtigt af til 2. stokværks højde. Nordgavlen er kraftigt restaureret af P. Hauberg i en udformning, der minder meget om den, som vises på tegningen fra Forsvarets Arkiver fra første halvdel af 1700-tallet. Nordgavlen var tilsyneladende fuldstændig sammenstyrtet, da den blev blotlagt under udgravningen i slutningen af forrige århundrede.

I denne bygning var der nederst stalde, mens der i de mange øvre stokværk opbevarede korn. Betegnelsen Magasinbygning findes ikke i lensregnskaberne, derimod tales der om »NattStalden« og umiddelbart efter »Kornlofftidt«.

Magasinbygningen har oprindeligt haft et meget anderledes udseende, som delvist kan aflæses af de mange spor på østvæggens inderside. Den sydligste tredjedel af Magasinbygningen har fremstået i fem stokværks højde, nærmest som et tårn, mens den nordlige del kun har været to stokværk høj. Ved en forhøjelse af den lave del, fik bygningen sin nuværende højde og i samlingen mellem de to bygningsdele blev på ydersiden sat den store støttepille, hvori der var indbygget en hemmelighed. I sammenskæringen mellem de to bygningsdele ind mod gården opførtes også en støttepille - den er bevaret i omtrent fem meters højde i dag. Den skrå sydgavl er sandsynligvis fremkommet efter en ødelæggelse af den oprindelige sydgavl, der antagelig har været lige. Som en forklara-

ring på, hvorfor muren blev nyopført i den skæve vinkel, har P. Hauberg fremført, at retningen på de skydeåbninger, som findes i denne skrå mur, har gjort det muligt at bestryge Slotspladsen med kanoner.

Modelrekonstruktionen måtte tage udgangspunkt i magasinbygningen, som den fremstår i dag. De mange tydelige spor efter bjælkelagene gjorde det let at opstille stokværkshøjderne. Tages bygningens relativt store dybde og vægtpåvirkningen fra det oplagrede korn i betragtning, måtte der rimeligvis have været midtstolper med jævn mellemrum i hele husets længde. Med andre ord en bjælkekonstruktion, som bla. kendes fra 1700-tallets store pakhuse. Det er næsten ikke muligt at forestille sig et pakhus uden hejseluger, således at det opmagasinerede gods kunne bringes op i højderne rimeligt ubesværet. Det er baggrunden for de rekonstruerede hejseluger, skønt der ikke er belæg for disse i de eksisterende tegninger⁹.

Håndværkerboder

Mellem Magasinbygningen og Blommetårnet er en god del af fæstningsmurens løbe-

gang bevaret i oprindelig højde og op ad Blommetårnets nordmur kan også højden af brystningsmuren ses, idet et lille stykke af kreneleringen er bevaret her. I Magasinbygningens sydgavl er bevaret en døråbning omtrent en meter over løbegangens højde. Ved hjælp af en træbro har det været muligt at komme fra Magasinbygningen ned på løbegangen og hen til Blommetårnet, hvor der må have været en trætrappe ned til jorden.

Langs med denne fæstningsmur har der sandsynligvis ligget et langt, smalt hus eller en række småhuse. De eneste spor, der i dag findes efter denne eller disse bygninger, er svage aftegninger i jorden. Imidlertid omtaler de skriftlige kilder adskillige huse rundt om på slotspladsen, bla. et slagterhus, et kalkhus, et barkhus osv. Disse værkstedsbygninger har givetvis været bygget af lette materialer og derfor ikke efterladt mange spor. Som det var tilfældet med de større bygninger, blev også småhusene opført op ad fæstningsmurene. I byer, der har bevaret en middelalderlig bymur, kan denne byggepraksis stadig ses.

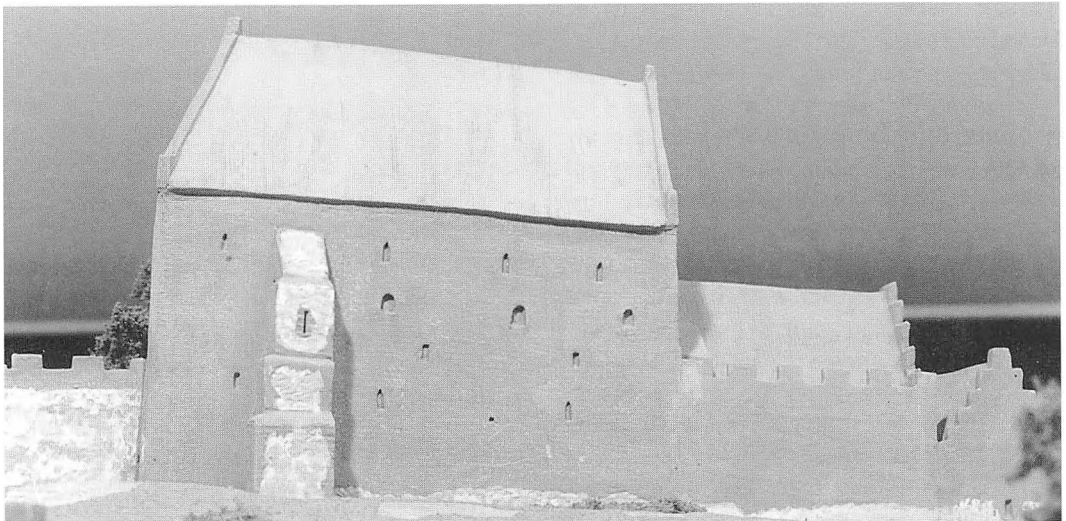

Fig. 20. Magasinbygningens østfacade. Foto: Bornholms Museum, 1997.

Dette er baggrunden for rekonstruktionsforsøget på dette sted af et barkhus, et bødkerhus og en smedie. Smedjens placering er bestemt ud fra et cirkulært spor (en esse?) omkring 5,5 m fra døren i østre fæstningsmur. Døre, vinduer, tagform ligesom huses funktion er rene gisninger.

Blommetårnet

Dette markante, kamtakprydede tårn er slotspladsens sydøstlige hjørnesteen. Det står tilsyneladende næsten urørt af tidens tand; kun taget synes at mangle. Tårnet er bygget af en blanding af kamp med store partier af røde munkesten, heraf skulle navnet komme: det brogede tårn, Blommetårnet, som det traditionelt kaldes.

Blommetårnet hører til blandt de ældste bygninger i Hammershus bygningshistorie. Hvorledes tårnet oprindeligt har set ud, vides ikke, måske har det været afsluttet af en krenelering, ligesom Manteltårnet. Tårnets funktion må først og fremmest, ud over at være et forsvarstårn, have fungeret som et udkigspunkt, hvorfra det var muligt at overskue både den vigtige østre forborg med broen og vejen op til borgen samt søndre forborg og dermed hele oplandet mod syd. Tårnets placering, rykket et stykke fri af fæstningsmuren, gav de bedste overvågningsmuligheder langs med murene.

Der har været fire stokværk i tårnet. Det nederste, der nærmest må betegnes som en kælder, har engang haft egen indgang på vestsiden, halvt under det nuværende terrænniveau. Denne indgang er dog på et tidspunkt blevet tilmuret og hermed forsvandt tillige den eneste lysåbning i kælderstokværket. En anden adgang til tårnet har været gennem døråbningen i første stokværk. Denne døråbning ligger 3,5 m over jorden og derfor må der nødvendigvis have været en udvendig trætrappe herop. Fra dette stokværk har der inde i tårnet været stige-trapper til de næste to stokværk, ligesom det nok har været muligt at komme ned i kælderstok-

værket ad en stige herfra. Første stokværk har kun fået lys fra to ganske små vinduer mod henholdsvis nord og øst. Vinduerne i andet stokværk er ikke meget større, men til gengæld var der her mulighed for mod øst at gå udenfor på en formentlig overdækket balkon; ikke så meget for at nyde udsigten, men for at holde øje med, hvem der færdedes i nærheden af borgen. Under døråbningen på østmuren ses tydeligt tre store bomhuller, hvori balkonnens bjælker har været stukket ind, samt de noget mindre huller efter taget over balkonen. Denne balkon har gået om hjørnet til sydsiden - her ses to bomhuller til balkonen. Fra dette stokværk har det altså været muligt at kigge til alle verdenshjørner og samtidig beskyde de fjender, der eventuelt måtte være nået tæt op ved murene. Det tredje og øverste stokværk har på et tidspunkt haft en tilsvarende balkon-anordning på sydsiden, men den er tilmuret inden rekonstruktionstidspunktet. Heroppe i gavltrekanen var der også et nordvindue og

Fig. 21. Blommetårnet, set fra sydøst. Foto: Bornholms Museum, 1997.

på denne måde var det engang muligt at holde sig orienteret om, hvad der skete mod syd, vest og nord.

Disse iagttagelser har dannet grundlaget for modelrekonstruktionen af Blommetårnet med den lille balkon af træ. Der er ikke gjort de store forsøg på at rekonstruere tagværket, da det formodentlig har fulgt trappegavlens hældning. Den er imidlertid temmelig flad, knap nok 45 grader, som er grænsen for, at tagsten kan hænge rigtigt på lægterne. Dette kunne måske antyde, at taget har været beklædt med et andet materiale, f.eks. bly.

Rondellen ved Blommetårnet

Op ad sydvesthjørnet på Blommetårnet ligger i dag ruinen af en påbygning af kampesten, der beskriver en uregelmæssig, halvcirkulær bue. Det er resterne af en rondel, et skydetårn, som nok er bygget af lybækkerne, mens de havde Bornholm i forlening.

Rondellen har formentlig haft samme højde som fæstningsmuren og indvendigt haft tre stokværk. Det nederste er, ud over en senere indbygget døråbning, forsynet med den specielle type skydeskår, der krævedes ved anvendelsen af hagebøsserne, et af datidens nyeste skydevåben. For at bøsserne kunne have så bred skudradius som muligt, blev murhullerne smiget kraftigt både ind og udadtil. Indmuret i bunden af skydeskåret lå gerne en solid trækarm, hvori hagebøssen kunne sættes forsvarligt på sin »hage« inden skydningen. Hvis denne rondel skal have nogen militær mening, burde den søndre forborgs mur på dette tidspunkt være kraftigt nedbrudt øst for rondellen. Ud over døråbningen i nederste stokværk var der i tredje stokværks højde udhugget en døråbning i fæstningsmuren. Under denne døråbning er tre store bomhuller til nogle kraftige bjælker, der må have båret en svale af træ. Fra denne svale har det, et par trin nede, været muligt at komme rundt om Blommetårnet og derfra op på østre fæstningsmurs løbegang.

Modelrekonstruktionen af disse forhold

bygger på ovennævnte iagttagelser på stedet; det spidse tag er derimod et lån andetsteds fra, som der senere skal gøres rede for.

Staldene

Langs med søndre fæstningsmur ligger de lave ruiner efter nogle langstrakte bygninger - tre i rad, som i følge traditionen er hestestald, agerumslade og kostald. Den midterste bygning, der tydeligvis er bredest og ydermere har to portåbninger i hver ende, må have været agerumsladen. Disse bygninger er opført med fæstningsmuren som bagvæg. Førrend disse ombygninger har fæstningsmuren været forsynet med et kreneleret brystværn med en løbegang bagved. I dette tilfælde har løbegangen været usædvanligt bred, omkring 75 cm. Ved opførelsen af staldene er takkerne i fæstningsmurens krenelering sandsynligvis blevet tilmurret; måske har man ladet en åbning på én stens bredde stå åben til lys og luft.

Heste- og kostaldens bygningsvoluminer fremkommer i modelrekonstruktionen ved at lade et tagbjælkelag hvile på fæstningsmurens overkant. Ved agerumsladen udformning er der dog også hentet inspiration i forskellige herregårdslader fra 1600-tallet¹⁰. Laden kan have været opdelt i to eller tre afdelinger, med et agerum, et midtergulv og et baggulv.

Midt på ydersiden af søndre fæstningsmur er en lille rondel, der kaldes Koborrerondellen, påbygget.

Bryggerset

Fæstningsmurens vestre forløb langs den stejle skråning ud mod havet har også været kreneleret og forsynet med en indvendig vægtergang. På grund af den store forskel mellem terrænet indenfor fæstningsmuren og udenfor, har det være nødvendigt at forstærke muren med murede støttestøtter udvendigt.

Omtrent midt på fæstningsmuren, med en gavl mod vest, har der ligget en stor, rektan-

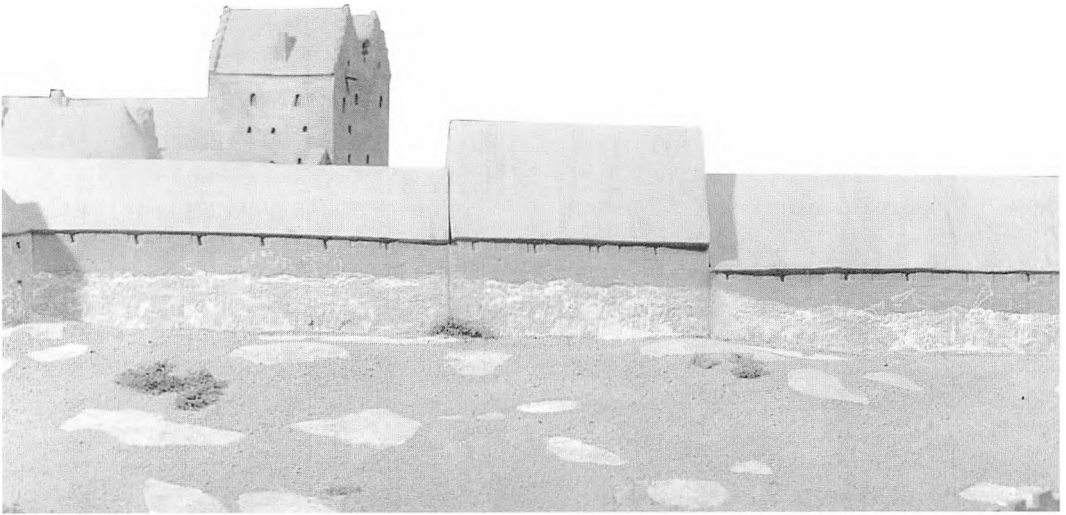

Fig. 23. Staldenes sydsider med de tilmurede takker. Foto: Bornholms Museum, 1997.

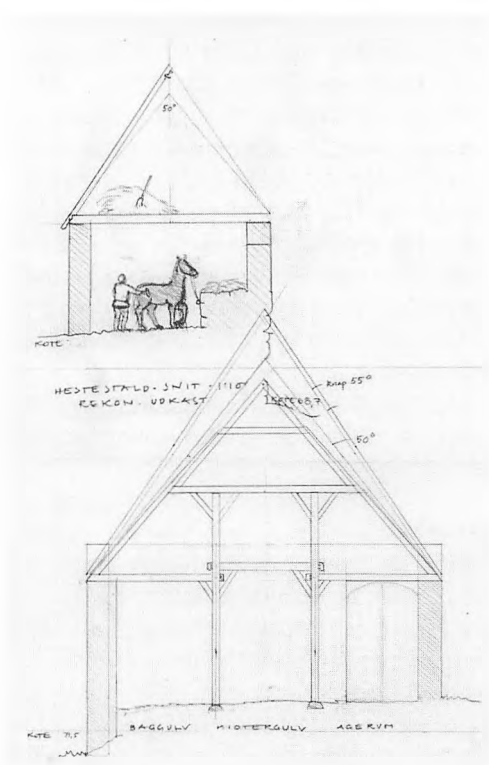

Fig. 22. Rekonstruktionsskitse. Principsnit i hestestald og agerumslade. Forf. del. 1989, Skov- og Naturstyrelsen.

gulær bygning, hvis ruiner stadig markerer sig på stedet. Denne ruin tolkes som borgens bryggers, stedet hvor bla. øllet blev brygget. Bygningen synes at være opført næsten udelukkende af kampesten, kun hjørnerne og de måske senere indbyggede vinduer og døre er sat i tegl. I dag vender bygningens østre gavl ryggen til Mantelmuren, men meget tyder på, at bryggerset på et tidspunkt har været sammenhængende med Mantelmuren ved dennes nordvestre hjørnerunding, med andre ord, der hvor borgestuen befinder sig. Bryggerset fremtræder dog i dag som en selvstændig bygning, 2 stokværk høj, der er bevaret op til gesimshøjde, idet en indvendig, muret hylde må være vederlag for tagbjælkelaget. Terrænet syd for bryggerset er omkring 1 m højere end på nordsiden på grund af store opfyldninger.

Skønt bryggerset ofte nævnes i lensregnskaberne, er selve bygningens indretning ikke umiddelbart klar ud fra de bevarede spor. I sydvæggen ses dog en cirkulær udbygning, som må have været en bageovn. Et muret hul i nordvæggen kan have været til den vandforsyning, som nævnes i lensregnskaberne. Fra en »Vandkonst« i den lil-

le dam nordvestligt på Slotspladsen blev vandet hejst op og ad en rende af træ ført hen til bryggerset. De nærmere tekniske omstændigheder ved denne vandforsyningsmekanisme er dog ikke klarlagt. På bryggersets nordmur er en »hylde« eller forsats i muren omkring 1,3 m oppe. Dens betydning er ikke klar, og den er ikke taget med i modelrekonstruktionen.

Nord for bryggerset er bevaret fundamenter af to mindre bygninger. Fundamentene er knap synlige i dag, men deres form og placering er registreret på en opmålingstegning, der opbevares på Nationalmuseet. Disse bygningers funktion er ukendt og det vides heller ikke, hvilke materialer de har været bygget af. Bygningerne har senere måttet vige pladsen for den lange bindingsværkslænge, der blev bolig for vicekommandanten på Hammershus i slutningen af 1600-tallet. Bygningerne, der vises på modelrekonstruktionen, er rekonstrueret frit på grundlag af tidligere nævnte opmåling.

Havporten, Rævetårnet og den vestre rondel
Der er i dag bevaret ruiner efter i alt 10 halv-runde forsvarstårne, de såkaldte rondeller: tre af disse er påbygget Mantelgården, fem er placeret strategiske steder langs fæstningsmuren, én er placeret på søndre forborgs vestlige hjørne og endelig er der en rondel umiddelbart foran tinghuset. Ingen af rondellerne er oprindelige, men om de er opført mere eller mindre samtidigt, vides ikke. Det antages almindeligvis, at lybækkerne er ophavsmænd til disse militære anlæg. Lybækkerne var under deres forlening af Hammershus optaget at genopbygge borgen, som var temmelig medtaget efter lybækkernes egne krigsmånevrvr. Under genopbygningen gjorde de samtidig borgen militært mere tidssvarende. Rondellerne var et led i denne modernisering, for de blev alle indrettet med henblik på datidens nye våben, hagebøssen, (som er nær-

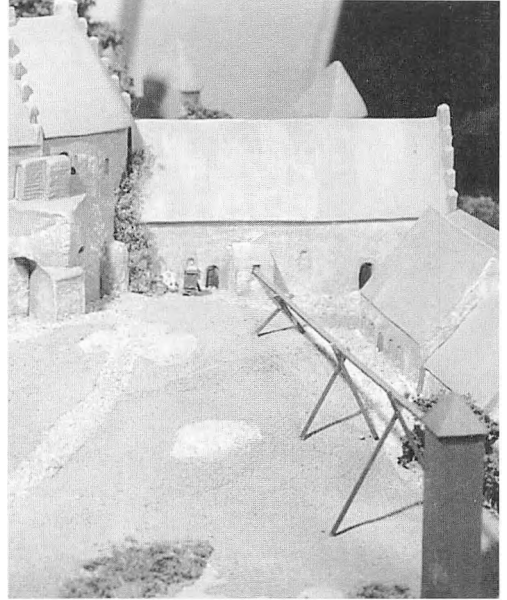

Fig. 24. Bryggerset, set fra nord med vandledningen.
Foto: Bornholms Museum, 1997.

mere beskrevet under rondellen ved Blommetårnet).

Sydligst på vestre fæstningsmur ligger to af disse halvrunde forsvarstårne - det sydligste af disse kaldes Rævetårnet i lensregnskaberne. Begge tårne er hovedsagelig bygget af kampesten og bevaret omtrent i højde med fæstningsmuren.

Ved modelrekonstruktionen er tårnene forhøjet med ét stokværk i forhold til fæstningsmuren, selvom dette ikke kan ses af bygningsforholdene i dag. Det er ligeledes antaget, at tårnene har været dækket af tage, skønt udformningen af disse tage har været vanskelig. Tårnenes form er nemlig uregelmæssige halvcirkler, men sådanne tårnformer kendes bla. fra Tallins bymur. Det er tagene på denne bys tårne, der er brugt som forbillede for modelrekonstruktionen her.

Umiddelbart syd for Rævetårnet og delvis dækket af samme sidder Havporten, der helt sikkert har været tilmuret på modelrekonstruktionstidspunktet, år 1570.

Fig. 25. Vestre fæstningsmur med støttestøtter og tårne, set fra vest. Foto: Bornholms Museum, 1997.

Hundetårnet og den nordre rondel

Det kvadratiske tårn, der ligger i sammenskæringen mellem vestre og nordre fæstningsmur, kaldes Hundetårnet. Tårnet er i dag bevaret i højde med fæstningsmurene og er overvejende opført i kampesten. Tårnet er, ligesom rondellerne, en senere tilbygning til borganlægget. Ved modelrekonstruktionen er det antaget, at også dette tårn har været ét stokværk højere end fæstningsmurene og har været afsluttet af et pyramidetag. Vægtergangene af træ, der både løber omkring tårnet og giver adgang til det, skal kort gennemgås i det følgende.

Midt på nordre fæstningsmur er den største rondel på borgen. I modsætning til de fleste andre rondeller er denne nordre rondel en næsten ren halvcirkel. Inde i forsvarstårnet er spor efter mindst tre stokværk, det nederste ligger ganske langt nede i forhold til terrænhøjden i slotsgården. Det midterste stokværk har formodentlig ligget i højde med fæstningsmurens indvendige vægtergang og det er rimeligvis fra dette stokværk, der ad stiger har været adgang både til det øvre og nedre stokværk. Nordre rondel er opført næsten udelukkende i kampesten, men har nok haft en muret overdel. Rondellen er i modelrekonstruktionen gjort ét stok-

værk højere end fæstningsmuren og er forsynet med et tag af den tidligere nævnte Tallin-tårntype.

Stalden ved nordre fæstningsmur

Langs indersiden af muren kan i dag ses lave volde i græsset. Det er de overgroede fundamentsrester efter en relativt smal, aflang bygning, der har ligget op ad fæstningsmuren. Bygningen skulle være ridestalden. Ud fra disse få holdepunkter er en i øvrigt fri modelrekonstruktion gjort af en staldbygning på dette sted¹¹.

Tinghuset

I østre forborg ligger ruinerne af det gamle tinghus. Bygningen er kun bevaret som fundamentsrester i kælderhøjde, dog er der i nordgavlen rester af en trappenedgang. Bygningen regnes for at være en af de ældste på Hammershus¹².

De bevarede dele af bygningen giver kun holdepunkter for hovedformen og trappens placering, men der har sandsynligvis været en stueetage over kælderen. Tinghuset har formodentlig været bygget af de materialer, som kendes fra borgen i øvrigt, nemlig kamp og tegl. Med hensyn til vinduer, døre, tagværk og gavle vides intet. Modelrekon-

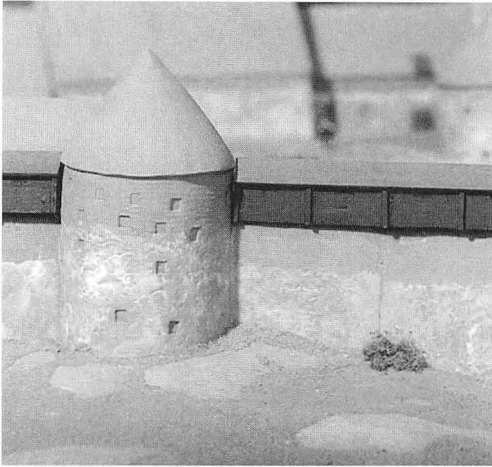

Fig. 26. Nordre fæstningsmur med nordre rondel, set fra nord. Foto: Bornholms Museum, 1997.

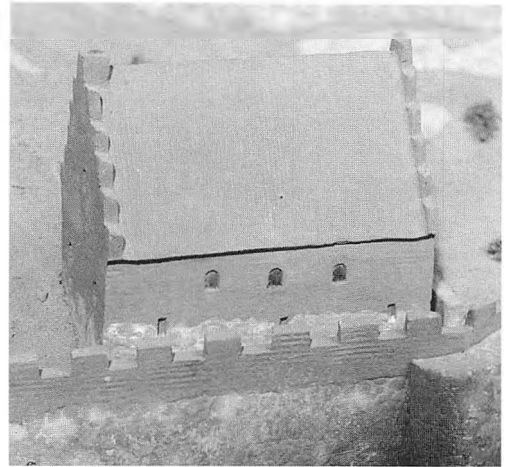

Fig. 27. Tinghuset, set fra øst. Foto: Bornholms Museum, 1997.

struktionen er med andre ord næsten helt fri på dette sted.

Foran tinghuset ligger en kreneleret mur, der løber langs med kørevejen fra brohuset op til nordre forborg. Ved nordøsthjørnet af tinghuset danner muren en slags rondel. Lidt længere oppe ad kørevejen ses spor efter en tværmur, hvor det må antages, at der har været en ekstra port ikke langt fra nordre forborg. Denne ekstra port kan høre en senere tid til, men er taget med på modelrekonstruktionen, fordi sporene efter den tydeligt kan ses i dag.

Hundehuset

Umiddelbart foran indgangen til nordre forborg er mørtelspor efter en ganske lille, næsten kvadratisk bygning. Disse spor menes at være rester af et hundehus, som skulle have ligget på dette sted. De skriftlige kilder omtaler ikke hundehuset og det vides ikke, på hvilket tidspunkt det har eksisteret, men er alligevel medtaget i modelrekonstruktionen.

Slotsbroen og brohuset

En muret bro, båret af to spidse buer, fører over den første slugt på vej op mod Ham-

mershus. Broen er brolagt med slidte sten og umiddelbart før brohuset, der er bevaret i nederste stokværks højde, må den besøgende gå over en træbro, som forbinder bro og brohus.

Broens nuværende udseende skyldes ikke mindst P. Hauberg, som ledede udgravningen og restaureringen af den år 1897-99. Et af Nationalmuseets fotografier fra Hammershus, viser P. Hauberg foran slotsbroen. På dette tidspunkt var kun den ene brobue synlig og der var ingen muret brystning langs broen. En større udgravning måtte til, førend broens oprindelige skikkelse blev klar. Det viste sig, at broen i den tidligste tid nok har været en lav tømmerbro, kombineret med en vindebro over til brohuset. For at få en mindre stejl kørevej, blev der på et senere tidspunkt lavet en opfyldning i brohuset og den murede bro blev bygget i samme højde. Den var dog stadig forsynet med den temmelig korte vindebro. Efter krudtets opfindelse mistede vindebroen sin betydning og blev erstattet af en fast vej, der hvilede på en opfyldning mellem bro og brohus¹³. Umiddelbart inden for brohuset er der en muret grube, som er tre meter dyb. Her har vindebroens kontravægt kunnet vippe ned, når

Fig. 28. Broen og brohuset, set fra sydøst. Foto: Bornholms Museum, 1997.

broen var hævet. Hauberg fandt i hver side af portåbningen spor af fordybningerne, hvor vindebroens lejer har ligget. Når vindebroen var oppe, har kontravægtgruben været blottet, og det må have været upraktisk for forsvarerne, som må have haft brug for at opholde sig ganske tæt ved dette sårbare forsvarspunkt under en kamp. Det er derfor muligt, at der over gruben har ligget en afdækning, således at det var muligt at bevæge sig omkring umiddelbart bagved den optrukne vindebro. Under udgravningen blev der neden for brohuset fundet mange armbrøstbolte, jernpilespidser samt håndsten, som er blevet afskudt af borgens fjender under belejringer, hvor vindebroen har været trukket op.

På modelrekonstruktionen er broen vist med vindebroen i behold, skønt vindebroen formentlig har været fjernet og været erstatet af en fast forbindelse på rekonstruktionstidspunktet.

Brohuset er, som nævnt, kun bevaret for den nederste dels vedkommende, men har tydeligvis rummet to værelser i den sydlige

side af portrummet. I modelrekonstruktionen er brohuset gjort to stokværk højt og afsluttet med kamtakke gavle. Dette rekonstruktionsforsøg er blot udtryk for et gæt.

Løbegange

Der er adskillige steder på fæstningsmuren spor efter gennemgående bjælker og afsatser indvendigt, hvorpå understøtninger af fremspringende løbegange af træ kan have hvilet. Nye undersøgelser af fæstningsmuren har påvist, at vægtergangen bag den krenelerede brystningsmur almindeligvis kun har været ca. 50 cm bred og altså næppe bred nok til at kunne færdes, endsiges kæmpe på¹⁴. De skriftlige kilder omtaler også træløbegange på Hammershus, men der er ikke bevaret ét eneste stykke træ fra disse tømmerkonstruktioner.

Under en udgravning i Vordingborg slots voldgrav¹⁵, blev der fundet rester af en middelalderlig tømmerkonstruktion af egetræ, der blev tolket som dele af en »fremspringende Vægtergang«. Skønt C.M. Smidt, der forestod og publicerede udgravningen, fremkom med to rekonstruktionsforslag til det fundne tømmer, kan disse konstruktionsforsøg ikke umiddelbart overføres til forholdene på Hammershus. Det er med andre ord stadig ikke klart, hvorledes løbegangene præcis har været udformet, men det er helt sikkert, at de har eksisteret.

Et andet uafklaret forhold er, om fæstningsmurene - særligt i forborgene - har fulgt terrænets fald og stigninger i et glidende forløb eller om de har været aftrappet. På modelrekonstruktionen blev den aftrappede form valgt.

Mølledal

Den lave dal syd for Hammershus kaldes ikke uden grund for Mølledal. Her fandtes to, måske snarere tre damme, skabt ved opstemninger. De lavvandede damme, der velsagtens kunne tørre noget ind om sommeren, var et led i borgens forsvar. Men

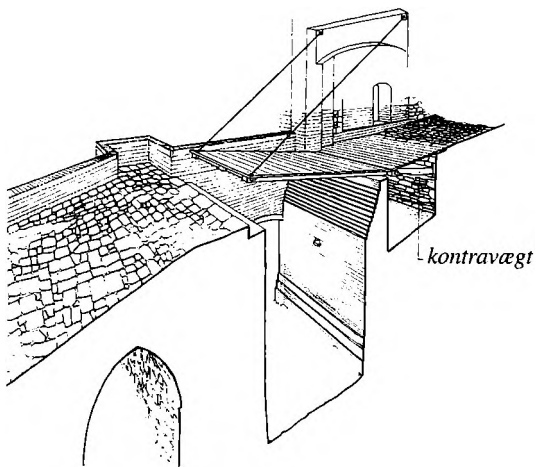

Fig. 29. Rekonstruktionstegning af vindebroen. Skov- og Naturstyrelsen.

førend vandet løb ud i havet gennem en stort anlagt, kunstig dæmning, blev vandets kraft udnyttet til at drive et mølleværk. Derfor har der fra gammel tid ligget en vandmølle på en af dæmningerne. Vandmøllen var allerede i begyndelsen af 1600-årene blevet afløst af en vindmølle, der ifølge lensregnskaberne, stod på bakken øst for slottet.

Der er ingen spor efter vandmøllen i dag¹⁶, derimod er den store dæmning ud mod havet, hvorpå en kørevej sydfra kunne komme over på nordsiden af dammene i Mølle-dalen og herfra fortsætte op til slotsbroen, bekræftet gennem undersøgelser for få år siden. Dæmningen var opbygget som en bred jordvold, som ud mod havet blev støttet af en stensat mur.

Når vandmøllen alligevel er taget med på modelrekonstruktionen, skyldes det ønsket om at formidle denne del af historien. Møllehusets udseende og størrelse er således rent gætterier; i virkeligheden har mølleværket måske ligget i et lille skur. Som mølletype er overfaldshjulet valgt, fordi det repræsenterer en ældre form for mølleteknik.

Konklusion

Borgmodellen på udstillingen om Ham-

mershus står i dag som det foreløbige resultat med at rekonstruere bygningsanlægget. Men Hammershus ruiner undersøges fortsat i forbindelse med de løbende istandsættelser. Skal større partier af murværket repareres, bliver de eksisterende forhold nøje dokumenteret gennem opmåling og fotografering både før og efter istandsættelsen. Disse registreringer afsluttes gerne med en foreløbig analyse og konklusion. Efterhånden som dette vældige bygningsanlæg bliver undersøgt, vil den indhøstede viden formentlig kræve korrektioner af modelrekonstruktionen.

Litteratur:

- Beyer, F.: To tagværker i Helsingør, Bygnings Arkæologiske Studier, 1984.
- Cour, V. La: Danske Borganlæg til Midten af 13. Årh. I-II, 1972.
- Engqvist, H.H.: Fire fynske Herreborge, Architectura 2, 1980.
- Engqvist, H.H.: Jyske og fynske herregårdslader, Bygnings Arkæologiske Studier, 1987.
- Hauberg, P.: Hammershus, Bornholmske Samlinger VII, 1912.
- Herz, J.: Vindebroer, Antikvariske studier 4, 1980.
- Janse, O. & Svahnström, G.: Visby stadsmur, Svenska Fornminnesplatser nr. 24, 1970.
- Kapel, H.: Kalk til slottets mure, Antikvariske Studier 1, 1977.
- Koefoed, K.E.S.: Hammershus Birks Historie, 1931.
- Lundberg, E.: Herremannens Bostad, 1935.
- Mathiesen, Aa.: Oplysninger om middelalderlige fæstningstaarne, Aarb. f. nord. Oldk. og Hist., 1902.
- Norn, O.: Christian III's borge, 1949.
- Olsen, Rikke Agnete: Borge i Danmark, 1986.
- Roussell, Aa.: Danmarks middelalderborge, 1942.
- Smidt, C.M.: Forsvaret i danske borge, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1934.
- Smidt, C.M.: By og borgbro, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1937.
- Smidt, C.M.: Port og faldgitter, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1939.
- Skaarup, B.: Køkkenfunktioner, køkkener og køkkentøj i det senmiddelalderlige Danmark, 1989.
- Skov, E.: Hammershus, 1964.
- Skov- og Naturstyrelsen: Hammershus - en borg og dens omgivelser, 1987.

Skov- og Naturstyrelsen: Hammershus i tekst og tegninger, 1986.
 Skov- og Naturstyrelsen: Ruiner - bevaring af forfald, 1991.
 Stub-Jørgensen, Chr.: Bornholms borg, 1957.
 Thurah, L. de: Beskrivelse over Bornholm, 1756.
 Tuulse, A.: Borgar i Västerlandet, 1952.

Kilder:

Rigsarkivet:

Lensregnskaber Hammershus
 1580-1661 Regnskab
 1598-1617 Jordebøger
 1610-1659 Ekstraskattemandtal
 1594-1658 Kvittanciarumsbilag
 Kancelliets Brevbøger, 1571-1646
 Kong Christians IV's egenhændige Breve, 1589-1648

Noter:

1. Alt tegningsmaterialet, der er udarbejdet i forbindelse med modelrekonstruktionen, opbevares hos Skov- og Naturstyrelsen, Kulturhistorisk kontor. Alle rekonstruktionsskitser er udført af forfatteren, hvis ikke andet er nævnt.
2. Fotografierne og negativerne til disse billeder opbevares på Nationalmuseet. Disse fotografier er den væsentligste dokumentation om ruinens tilstand før restaureringen, fordi der desværre kun findes én skriftlig beretning om restaureringsforløbet fra P. Haubergs hånd.
3. C. M. Smidt, Port og Faldgitter, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1939.
4. Lensregnskaber 1580-1617, Hammershus, Rigsarkivet samt K. E. S. Koefoed, Hammershus Birks Historie, 1931.
5. Lensregnskab af 9.5.1610. Regnskaber og Kvittansiarumsbilag, Rigsarkivet.
6. Fl. Beyer, To tagværker i Helsingør, Bygnings Arkæologiske Studier, 1984.
7. H. H. Engqvist, Fire fynske herreborge, Architectura 2, 1980.
8. Se note 6.
9. I lensregnskabet 1605 omtales »Paa Korn Lofftid Winde sving att Winde Korn op medt«, men det er vanskeligt at afgøre, om det er Magasinbygningen, der omtales.
10. H. H. Engqvist, Jyske og fynske herregårdslader, Bygnings Arkæologiske Studier, 1987.
11. P. Hauberg, Hammershus, Bornholmske Samlinger, 1912, p. 152.
12. P. Hauberg, Hammershus, Bornholmske Sam-

linger, 1912, p. 148. »Ved dens (tinghusets) Istandsættelse fandtes inde i Murværket en Mønt fra Erik Glipping«.

13. P. Hauberg, Hammershus, Bornholmske Samlinger, 1912, p. 146 og J. Hertz, Vindebroer, Antikvariske Studier 4, 1980, p. 163f.
14. K. B. Vesth, Hammershus ruin - 170 år som nationalklenodie, Skov- og Naturstyrelsen, Ruiner - bevaring af forfald, 1991, p. 45.
15. C. M. Smidt, Forsvaret i danske Borge, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1934, p. 40.
16. P. Hauberg anfører i 1912, at »Oppe paa Dæmningen ud mod Søen laa Vandmøllerens Hus, hvis ene Grundmur endnu skyder sine Kampesten op over Jordfladen«. Disse spor kan ikke længere ses.

Fundene fra Hammershus

Connie Hinsch

Fundene fra de bygningsarkæologiske undersøgelser

Når man besøger Hammershus, Danmarks største borgruin, vil det være naturligt at forestille sig, at der må være foretaget mange udgravninger i tidens løb, der kunne give ny viden om dagliglivet på borgen. Men der er ikke foretaget én eneste arkæologisk udgravning i nutidens forstand på selve borgområdet. Eftersom ruinerne er fredet, er de jo ikke truet af f.eks. nedrivninger, vejarbejde eller andre forstyrrende jordarbejder, så alt hvad der endnu ligger i jorden forbliver uforstyrret.

Dog er der ved blotlæggelsen af ruinerne og i forbindelse med de bygningsarkæologiske undersøgelser fremkommet en del jordfund. De fleste i forbindelse med museumsinspektør Peter Haubergs restaureringer fra 1886 indtil hans død i 1928. At dømme efter de indleverede fund har man indsamlet de ting, man fandt interessante og smukke, mens mange af de genstande, som vi med nutidens øjne finder spændende, fordi de kan indsættes i en kulturhistorisk sammen-

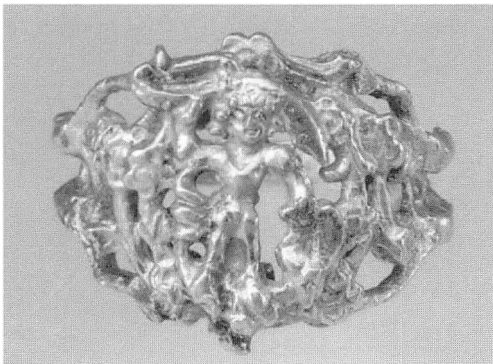

Fig. 1. Fingerring fra Hammershusskatten med motiv, der forestiller Sct. Jørgen og Dragen. Foto: Nationalmuseet.

hæng, blev kørt væk i de mange læs jord, der blev fjernet ved oprensning af borganlægget. (fig 2). En avisartikel oplyser således at der blev kørt hundreder af læs jord bort alene fra den indre slotsgård i 1897. I bedste fald endte de vragede fund i opfyldningerne på borgområdet, hvor de stadig må være at finde.

I 1990 blev der lavet spiringsforsøg med jord fra affaldsbunkerne for at se hvilke planter, der har vokset på borgområdet. Der blev blot taget et par kasser jord, og de indeholdt både murstensbrokker, potteskår fra kokekar, et bundskår fra en senmiddelalderlig stentøjskande og en hugpipe af jern til at lave huller i læder med.

Hammershusskatten

Under reparationsarbejde den 13. juni 1967 på Hammerhus' vestre ringmur fandt Nationalmuseets opsynsmand Kaj Larsen og hans medhjælper Sigurd Larsen en møntskat indlagt i muren. I en pung af vinrødt silke med et forgyldt, flettet bånd, lå fire fingerringe fra omkring 1500: En signetring af guld og tre fingerringe af forgyldt sølv med religiøse motiver, bl.a. Sct Jørgen og Dragen (fig. 1). Desuden fandtes 22 guldgylden. Den yngste mønt var præget i 1518-20, og man formoder, at skatten er blevet skjult under Lübeckernes belejring af Hammershus i 1522. Ejermanden er sandsynligvis blevet dræbt og har således aldrig selv kunne finde sin skjulte skat igen.

De uddeponerede genstande

I Nationalmuseets fundprotokoller findes 943 inventarumre med genstande fra Hammershus. Ud fra P. Haubergs efterladte notesbøger kan en del af fundene stedfæstes (fig 3). Men desværre indeholder de fleste

Fig. 2. Broens nordlige side under rydningsarbejdet og udgravningen. P. Hauberg fik kørt adskillige læs jord væk fra borgområdet; det var affald og murbrokker, som havde lagt sig højt op af bygningerne i tidens løb. Foto: Nationalmuseet.

fund kun sparsomme fundoplysninger, f.eks. »Vest for Manteltårnet« eller blot »1901, fra Haubergs undersøgelser«. I 1990 blev 240 genstande uddeponeret til Bornholms museum og udstillet i Slotsgårdens besøgscenter. De fleste jordfund er fragmentariske dvs. udslidte og kasserede. Selvom den ægte vare kun er en del af et hele, er det alligevel den, der giver os direkte kontakt til de mennesker, der har levet før os; engang er genstandene blevet brugt af de mennesker, der færdedes på Hammershus.

Der kan ikke spores noget system i fundenes udbredelse indenfor borgområdet. Der er f. eks. potteskår overalt, ikke kun ved køkkenbygningerne. Selv fingerbøl findes spredt over hele borgområdet. Dog bemærker Hauberg i notesbøgerne, at der er en markant koncentration af armbrøstpile i området omkring adgangsbroen til Hammershus.

Ligeledes er der heller ikke én tidsepoke, der er mere talrigt repræsenteret end andre. Fundene fordeler sig jævnt over hele borgens funktionstid fra midten af 1200-tallet, hvorfra en dobbeltkam af tak stammer, til renaissancens forfinede drikkeglas.

Genstandene tyder på, at alle slags mennesker har haft deres gang på Hammershus. Der er eksempler på håndværkernes redskaber, skriverses styli (skrivepenne), kornsegl, lyngleer, fiskerens netsynk, hestesko og rideudstyr, armbrøstpile til jagt og krig, sysager til det finere broderi og grovere nåle til at sy vareemballage med. Der er køkkentøj og jævnt og fint bordtøj. Personlige genstande som knive og kamme, ja alt der er nødvendigt, for at et lille samfund kan fungere.

I efterfølgende katalog er fundene opdelt efter funktion, ikke efter datering og fundsted. Grupperingen følger udstillingens montrér.

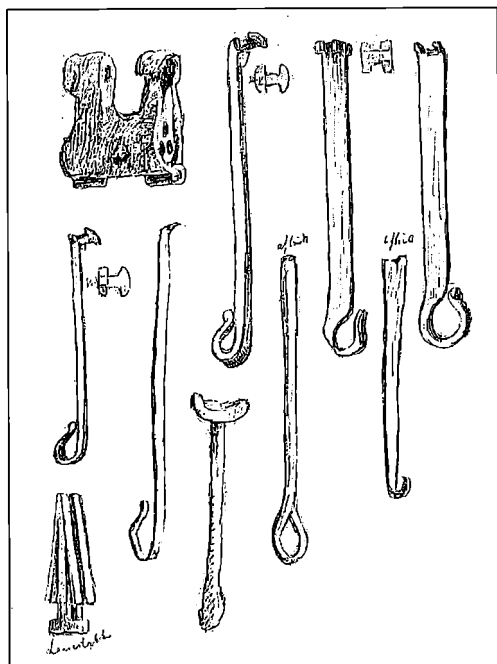

Fig. 3. P. Hauberg var en dygtig tegner og gengav selv flere af de jordfundne genstande fra Hammershus.

Katalog over udstillede genstande i Slotsgårdens besøgscenter

1. Styli og vægtlod (13-1600)

Udskårne skafter af tak og ben til styli. En stylus er et skriveredskab med en spids ende, hvormed man kan skrive i vokstavlér.

Styli

D11294	fundet 1902 i Smørkælderén
D11295	fundet 1901
D1058/1975	fundet øst for Manteltårnet
D1061/1975	fundet øst for Manteltårnet
D16/1990	uden fundoplysninger
Vægtlod af messing, vægt ca. 30 g	
D895/1975	fundet under broen 1898

2. Låse og nøgler (13-1500) (fig. 4)

Hængelåse af bronze

D861/1975 3 stk. fundet under broen

Låserigel med isiddende nøgle

D862/1975 fundet under broen 1898

Rigel til lås

D753/1975 fundet i Thinghuset 1896

Nøgler

D754/1975 3 stk. fundet i Thinghuset 1896

Fig. 4. Låse og nøgler:

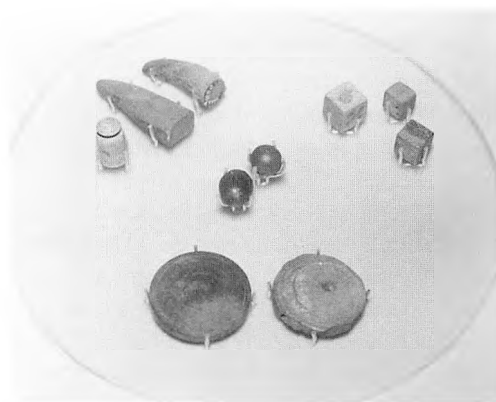

Fig. 6. Spillebrikker:

3. Perler (13-1600)

Benperler

D11294 fundet i Smørkælderens 1902

Glasperler

D11294 fundet i Smørkælderens 1902

D801/1975 fundet 1897

D896/1975 fundet ved Broen 1898

D1028/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Lerperler

D11294 fundet i Smørkælderens 1902

D973/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

D1114/1975 uden fundoplysninger

Ravperler

D11294 2 stk. fundet i Smørkælderens 1902

D800/1975 fundet 1897

D1093/1975 fundet vest for Mantelgården 1900

Træperle

D736/1975 fundet i kirken 1895

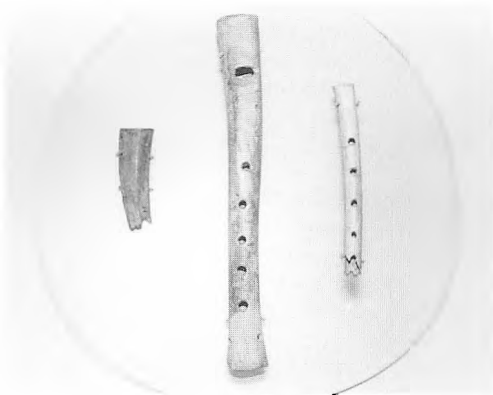

Fig. 5. Benfløjter:

4. Benfløjter (13-1500) (fig 5)

Fragment af lokkefløjte af ben (jagfløjte)

D805/1975 fundet 1897

Spillefløjte af svane- eller gåseben

D11288 fundet 1902

Spillefløjte af albueben fra gås eller svane

D1053/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

5. Spillebrikker (13-1600) (fig 6)

Terninger

D938/1975 af kaskelottand, fundet ved broen 1899

D1052/1975 af tak, fundet øst for Manteltårnet 1900

D1118/1975 af tak, uden fundoplysninger

Cirkulære spillebrikker af ben til dam/mølle-spil

D11287 fundet 1903

D1163/1975 uden fundoplysninger

Lerkugler

D738/1975 fundet i kirken 1895

D1095/1975 fundet vest for Manteltårnet 1900

Skakbrik af tak

D937/1975 fundet ved broen 1899

Afsavede takender, (spillebrikker?)

D833/1975 fundet 1897

D1161/1975 uden fundoplysninger

6. Forskellige redskaber (13-1500)

Prene af ben til at prikke hul i f.eks læder med

D12537 fundet ved Salomons Kapel

D780/1975 fundet i Thinghuset 1896

D782/1975 fundet i Thinghuset 1896

D1009/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Sammensat redskab af tak og ben, (måske en kam?)

D1023/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Fig. 7. Salvekrucker af stentøj.

Spindesten af skifer til hånden

D897/1975 fundet ved broen 1898

7. Bæltevedhæng (13-1700)

Personlige ejendele blev båret hæftet til bæltet eller i en bæltepung af læder eller stof, f.eks. som den Hammershusskatten lå i

Bæltespænder

D11281 fundet 1902

D1046/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Hvæssesten

D11300 fundet 1902

D882/1975 fundet ved broen 1898

D1004/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Knivskedebeslag af bronzeblik

D823/1975 fundet 1897

D1139/1975 uden fundoplysninger

Nøgler

D12540 fundet 1933

D992/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

D1066/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Fig. 8. Feltflaske af stentøj.

Fig. 9. Krudthorn af tak.

8. Personlige ejendele (12-1700)

Middelalderens dobbeltkamme har fine tænder på den ene side og grovere på den anden. I den tidlige middelalder blev kammen fremstillet i ét stykke. I 1200-årene begyndte man at fremstille kamme sat sammen med med kobbermitter af flere stykker.

Dobbeltkam af tak i ét stykke

D1050/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Sammensatte dobbeltkamme

D11294 af ben, fundet i Smørkældereren 1902

D12540 af tak og ben, fundet 1933

Foldekniv med takskaft

D808/1975 fundet 1897

Salvekrucker af stentøj (fig 7)

D859/1975 fundet ved broen 1898

D1138/1975 uden fundoplysning

Feltflaske af stentøj, har måske indeholdt indviet vand fra en helligkilde (fig 8)

D1137/1975 uden fundoplysninger

9. Fragment af krudthorn af hjortetak (1600) (fig 9)

På den ene side dekoration, der viser en mands- og kvindefigur i renaissancedragter. Manden er iført baret, kort kappe og pludderbukser. Kvinden lang kjole

D997/1975 fundet øst for Manteltårnet

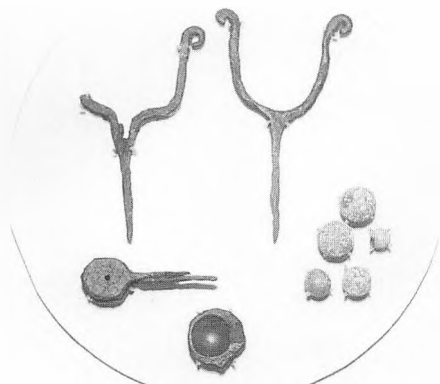

Fig. 10. Forquetgafler, geværkugler og kugletænger.

10. Ildvåben (15-1700) (fig 10)

Geværkugler af bly

D999/1975 2 stk. fundet øst for Manteltårnet

D1101/1975 3 stk. fundet vest for Mantelgården

Forquetgafler. Sidder øverst på lang stok som støtte for geværet.

D12540 fundet 1933

D1000/1975 fundet øst for Manteltårnet

Kugletænger, som blev brugt til at støbe geværkugler i.

D12540 2 stk. fundet 1933

11. Kanonkugler (15-1700)

D869/1975 2 stk. fundet ved broen 1898

D998/1975 2 stk. fundet øst for Manteltårnet 1900

12. Kanonkugler (15-1600)

Kædekuglen (fig. 11) blev affyret med de to halvkugler samlet. Målet var bl.a. fjendens skibsmaster. Efter affyringen skildtes kuglehalvdelen igen, viklede

Fig. 11. Kædekugle.

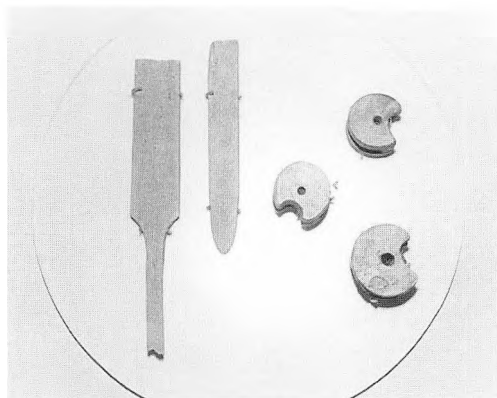

Fig. 12. Glideskinner og aftrækskiver fra armbrøste.

kæden om skibsmasten og knækkede den i bedste fald.

D12540 fundet 1933

Kanonskrå blev pakket ind i et klæde, så de kunne affyres samlet. Når »pakken« traf sit mål, spredtes skråene i alle retninger og gjorde derved skade på et stort område.

D1149/1975 6 stk. uden fundoplysninger

13. Kastesten

De simpleste våben var runde, håndstore sten samlet op på stranden. De fik ekstra kraft, når de blev kastet mod fjenden fra murtinderne.

uden nr. 3 stk. uden fundoplysninger

14. Armbrøstdele af ben og tak (13-1600) (fig 12)

Armbrøsten er en mekanisk flitsbue, der blev almindelig som krigsvåben i Danmark fra 1300-årene. Træpilene var forsynet med jernspidser (armbrøstbolte) og havde derfor stor gennemslagskraft. I 1400-årene fortrængtes armbrøsten efterhånden af ildvåbnene i krig, men blev stadig brugt som et effektivt og lydløst jagtvåben.

Aftrækskiver, (nødder), hvormed buestrengen strammes og løsnes

D824/1975 fundet 1897

D1141/1975 uden fundoplysninger

D1183/1975 fundet ved ringmuren 1942

Glideskinner af tak, hvorpå pilen hviler

D901/1975 2 stk., fundet ved broen 1898

15. Armbrøstbolte (13-1500)

Pilespidser af jern. Den firesidede type bruges i krig. Den havde stor gennemslagskraft og kunne med letthed splintre en ringbrynje.

Tværpilene og de tvedelte pile er til jagt. Det gjaldt om at nedlægge dyret uden at skindet tog skade.

D12540 7 stk. fundet 1933

D756/1975 4 stk. fundet i Thinghuset 1896

D1143/1975 uden fundoplysninger

D1144/1975 5 stk. uden fundoplysninger

16. *Lys og varme (15-1600) (fig 13)*

Skår fra lerpotter til trækulsgløder

D1099/1997 fundet vest for Manteltårnet 1900

D1131/1975 3 stk. uden fundoplysninger

Lysepiber af jern. Den mest enkle form for lyseholdere

D839/1975 2 stk. fundet ved broen 1898

17. *Sysager (14-1700) (fig 14)*

Ben- og hornnåle

D1117/1975 uden fundoplysninger

D1160/1975 uden fundoplysninger

Bronzeknap

D11294 fundet 1906

Fingerbøl

D11278 2 stk. af messingblik, fundet 1906

D11279 af messingblik, fundet 1901

D737/1975 af messingblik, fundet i kirken

D978/1975 af bronze, fundet øst for Manteltårnet 1900

D979/1975 af tin, fundet øst for Manteltårnet 1900

D1116/1975 af bronze, uden fundoplysninger

Malle af messingtråd. Brugtes som lukkeanordning sammen med hægte

D11280 fundet 1902

Nålehus af ben til at opbevare synåle i. Bemærk, at de er sammenhørende, selvom de ikke er fundet samme sted

D11294 fundet i Smørkælderens 1902

D1051/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

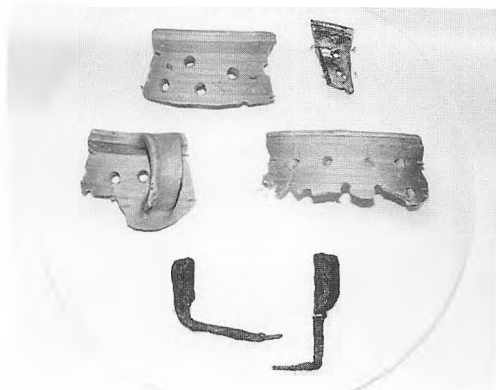

Fig. 13. Skår fra glødepotter og lysepiber.

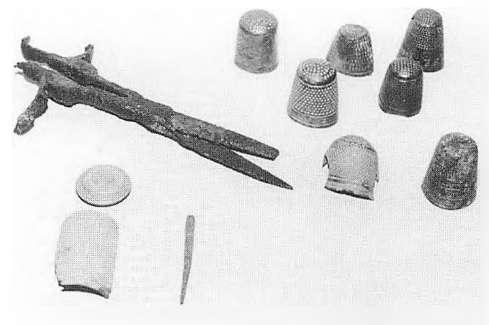

Fig. 14. Sysager.

Krydssakse af jern

D779/1975 fundet i Thinghuset 1896

D1076/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Slibesten til at hvæsse bl.a. nåle og sakse på

D902/1975 fundet ved broen 1898

Malmspænde

D11280 fundet 1902

Synåle af jern

D11294 fundet i Smørkælderens 1902

D804/1975 fundet 1897

18. *Værktøjsbor (15-1600)*

Benhåndtag til vridbor

D1075/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Jernhåndtag til vridbor

D791/1975 fundet i Thinghuset 1896

Skebor af jern

D775/1975 fundet i Thinghuset 1896

D90/1982 fundet 1882

D91/1982 fundet 1882

D19/1990 uden fundoplysninger

Vridbor af jern

D774/1975 fundet i Thinghuset 1896

19. *Værktøj (15-1600)*

Hammerhoved af jern

D947/1975 fundet ved broen 1899

Mejsler af jern

D887/1975 fundet ved broen 1898

D1195/1975 fundet ved ringmuren 1942

Murske af jern (fig. 15)

D883/1975 fundet ved broen 1898

20. *Værktøj, søm og nagler (15-1600)*

Klinknagler af jern til at sammenholde to stykker træ

D925/1975 fundet ved Porthuset 1899

D1169/1975 uden fundoplysninger

Fig. 15. Murske

Krampe af jern

D1016/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Krog af jern

D1017/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Pikhammer af jern

D12540 uden fundoplysninger

Søm af jern

D923/1975 4 stk. fundet ved Porthuset 1899

D1013/1975 2 stk. fundet øst for Manteltårnet 1900

21. *Værktøj (15-1600)*

Båndkniv bl.a. til at afbarke med

D884/1975 fundet ved broen 1898

Hammerhoved af jern

D879/1975 fundet ved broen 1898

Hvæssesten til at slibe værktøj på

D1038/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Knivsblad af jern fra arbejdskniv

D1123/1975 uden fundoplysninger

Øksehoved af jern

D755/1975 fundet i Thinghuset 1896

22. *Hjulsporer (13-1500)*

Ca. 1300 afløstes piksporen af hjulsporen. Rytterens ben var relativt stive i krig, da de var pansret med benskinner af stål. Stangen på sporen blev derfor forlænget, så hjulet kunne nå ind til hesten

D760/1975 fundet ved Thinghuset 1896

D1001/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

D1152/1975 uden fundoplysninger

D1154/1975 uden fundoplysninger

23. *Hestetilbehør (13-1500)*

Hestesko af jern

D764/1975 »spansk« type,
fundet ved Thinghuset 1896

D765/1975 »gammel tysk« type,
fundet ved Thinghuset 1896

Hesteskosøm af jern

D1002/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

D1013/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Strigler af jern

D766/1975 fundet i Thinghuset 1896

D767/1975 fundet i Thinghuset 1896

24. *Rideudstyr (13-1500)*

Bidselfragment

D872/1975 fundet ved broen 1898

Spænder til seletøj

D742/1975 2 stk. fundet ved Thinghuset 1896

Stigbøjler

D761/1975 fundet ved Thinghuset 1896

D762/1975 fundet ved Thinghuset 1896

25. *Jernlameller fra rustning (1300-tallet)*

Bemærk rester af nitter, hvormed lamellerne har været fastgjort til indersiden af en lædervams, som blev båret som beskyttelsesvest over ringbrynjen

D1151/1975 2 stk. uden fundoplysninger

26. *»Forskærersæt« (16-1700)*

Hvæssesten til at slibe knive på

D11300 fundet 1902

Køkkenknivsblade af jern

D750/1075 2 stk. fundet i Thinghuset 1896

Kødgaffel. Anvendtes ved stegning og udskæring af kød. Først i 1600-tallet vandt spisegafflen indpas iblandt det finere bordtøj.

D1063/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

27. *Metalgryder (15-1600)*

Grydeben fra malmgryder

D11285 fundet 1895

Fig. 16. Stjærte fra lerpander.

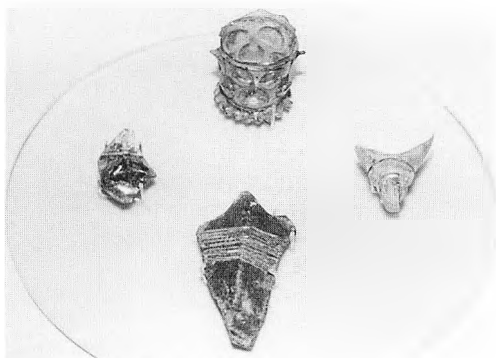

Fig. 17. Drikkeglasfragmenter.

- D1181/1975 fundet ved ringmuren 1942
Randskår fra malmgryde
 D751/1975 fundet i Thinghuset 1896
Randskår fra jerngryde
 D1178/1975 fundet 1942
Randskår fra bronzegryde
 D1180/1975 fundet ved ringmuren 1942

28. Køkkentøj af ler (14-1600)

Skår fra lerdunk

D11300 fundet 1902

D822/1975 fundet 1897

Skår fra lergryder

D817/1975 fundet 1897

D1132/1975 uden fundoplysninger

Stjærte, håndtag fra stegepander (fig 16)

D11295 fundet 1901

D889/1975 fundet ved broen 1898

29. Stobe, stentøjskander (14-1500)

Skårene er eksempler på importkeramik fra senmid-

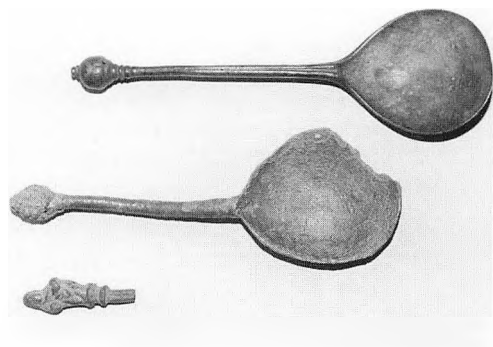

Fig. 18. Dele af spiseskeer.

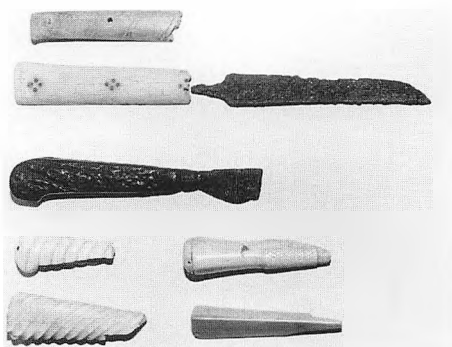

Fig. 19. Skafter til spiseknive.

delalderen. Stobene blev fremstillet i Siegburg, Nordtyskland.

Bundskår

D11295 2 stk. fundet 1901

D11297 fundet ved den store, nordre rundel 1924

D856/1975 fundet ved broen 1898

Næsten hel stob (fig 7 i næste artikel)

D2829 fundet på bakken over Sænebugten

Randskår

D11300 3 stk. fundet 1902

30. Drikkeglas (15-1700) (fig 17)

Drikkeglasfragment med fod

D1064/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Sideskår fra pasglas

D1032/1975 fundet øst for Manteltårnet 1900

Rømerglasfragment

D11288 fundet 1904

D11295 fundet 1901

31. Lerkarskår (13-1600)

Grønglaseret, volutformet hank fra drikkekovsken

D814/1975 fundet 1897

Kandehanke af gråbrændt ler

D1127/1975 uden fundoplysninger

D1133/1975 uden fundoplysninger

Kandebund af rødbrændt ler

D11300 fundet 1902

32. Spiseskeer og knive (15-1600) (fig 18 og 19)

Fragment af apostelske

D11294 fundet i Smørkælderens 1902

Drueskeer

D11283 fundet syd for Bagers 1902

D12539 fundet 1905

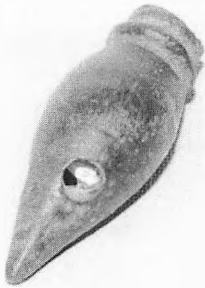

Fig. 20. »Fløjtepil«, signalpil af bronze.

Knivsblad af jern fra spisekniv

D750/1975 fundet ved Thinghuset 1896

Knivskafter af ben

D11294 fundet i Smørkælderen 1902

D11295 2 stk. fundet 1901

D846/1975 af elfenben, fundet ved broen 1898

D848/1975 fundet ved broen 1898

D849/1975 fundet ved broen 1898

Kniv med skaft af tak

D1119/1975 uden fundoplysninger

Knive med træskaft

D749/1975 fundet i Thinghuset 1896

D18/1990 uden fundoplysninger

Hvæssesten til at slibe knive på

D11300 fundet 1902

33. Bronzelåse (14-1500)

D12540 2 stk. fundet 1933

34. »Signalpil« af bronze til fuglejagt (1500) (fig 20)

D11294 fundet i Smørkælderen 1902

35. Bygningsinventar (13-1700)

Blysprosser til indfatning af rudeglas

D966/1975 frg. fundet øst for Manteltårnet 1900

Rudeglasfragmenter, der har været indfattet i blysprosser. Glasset er grønligt, da man ikke kunne rense det for naturlige jernforbindelser.

D932/1975 3 stk. fundet ved broen 1899

D933/1975 fundet ved broen 1899

D955/1975 fundet i staldlængen 1900

D956/1975 fundet i staldlængen 1900

D967/1975 fundet øst for Manteltårnet

D1045/1975 3 stk. fundet øst for Mantelgården 1900

Vægpuds med dekoration

D730/1975 fundet i kirken 1895

Vægpuds med spor af kalkmaleri

D732/1975 fundet i kirken 1895

Gulvfliser af tegl

uden nr. 3 stk. med glasur, uden fundoplysninger

D11300 med præget mønster, fundet 1902

Tildannet hjortetak med boret hul (knage!)

D1162/1975 uden fundoplysninger

36. Bygningssten (1250-1700)

De ældste byggesten, der er anvendt på Hammershus, er granitsten og en grålig kalksten (silurkalk) fra Limensgade på Sydbornholm.

Middelalderens kassemur består af to skalmure, hvor imellem kommer brokker og marksten blandet sammen til en solid murkerne. Middelalderens teglsten, »munkesten«, var langt større en nutidens mursten. På stenene ses ofte teglværksmærker, der blev stemplet i stenene, før de blev brændt.

uden nr. 1 stk. granitsten, uden fundoplysninger

uden nr. 6 stk. Limensgadest, uden fundoplysninger

uden nr. 2 stk. munkesten, uden fundoplysninger

Flade tagtegl, »bæverhaler«, efterligner træspån; navnet hentyder til formen

uden nr. 3 stk. uden fundoplysninger

I middelalderen var de fleste tage på Hammershus lagt med hultegl, de såkaldte »munke« og »nonner«

uden nr. 2 »munke«, uden fundoplysninger

uden nr. 1 »nonne«, uden fundoplysninger

Vingetegl blev brugt i Danmark fra slutningen af 1500-tallet.

uden nr. 2 stk. uden fundoplysninger

Litteraturliste:

Kapel, Hans: Kalk til slottets mure. Antikvariske studier 1977. s.211-130.

Nationalmuseets Arbejdsmark 1967. Glimt fra arbejdsmarken. Hammershusskatten. s.173-175.

Lindahl, Fritz: Guldsalten fra Hammershus. Skalk 1967, nr. 5. s.3-8.

Museumskopier i besøgscentret på Slotsgården

Connie Hinsch

Hvorfor kopiere originalgenstande?

For at give et indtryk af hvordan livet kan have formet sig på Hammershus i middelalder og renaissance, blev der til udstillingen i Slotsgården fremstillet kopier af genstande, der var fundet som fragmenter på borgens område. Der er ikke foretaget rekonstruktionsforsøg med oprindeligt værktøj, ovne osv, det ville blive alt for omfattende og bekosteligt. Det var heller ikke fremstillingsteknikken, der havde vores primære interesse, men ønsket om at se hele ting med fulde proportioner, materialer, farver osv. så tæt på originalgenstandene som muligt.

Da museumskopier i sig selv taler til alle mennesker på tværs af sprog og alder, overflødiggør de tilmed lange tekstforklaringer. Alligevel er det på sin plads her at redegøre for de tanker og arbejdsprocesser, der ligger bag ved kopierne, da ethvert tolkningsforsøg jo ikke er evigtgyldigt, men et produkt af den tidsånd og tradition, man lever i.

Kopiernes forlæg og fremstilling

Med udgangspunkt i de udstillede originalgenstande, der næsten alle er fragmentariske, rekonstruerede vi os frem til form og farve. Vi sammenlignede med hele ting fra det øvrige Danmark og Nordeuropa, samtidens billedmateriale og skriftlige kilder. Hvert enkelt forlæg blev nøje målt og tegnet, og kopierne er fremstillet så tæt på originalerne, som det har ladet sig gøre med de materialer, vi har i dag. F.eks er moderne jern sprødere en middelalderens, der var mere plastisk og derfor lettere at forarbejde. Jo længere vi kom med rekonstruktionsfor-

søgene, jo mere respekt fik vi for tidligere tiders håndværkeres faglige kunnen.

I hele Danmark arbejder kunsthåndværkere i tæt samarbejde med landets museer. Vi var heldige at kunne gøre brug af deres viden og kunnen, og det er især pga. deres arbejde, at udstillingen på Slotsgården er blevet så instruktiv.

Bygningshåndværk

Man kan diskutere, hvad der har været Hammershus væsentligste politiske funktion. Men sikkert er det ud fra fundene at dømme, at den altid har udgjort et lille samfund for sig med alle dagligdagens funktioner. Til alle tider er der blevet repareret og udbygget på borgen efter skiftende behov og stil, så der har altid været byggearbejder igang.

I udstillingen er kopieret en mørtelspade (D922/1975), der blev fundet under fritlæggelsen af adgangsbroen til Hammershus i 1899. I 1996 udgravede Bornholms Museum flere store mørtelovne mellem Slotsgården og parkeringspladsen. Her er der tidligere blevet brændt kalk til mørtel lige neden for borgen, så den ikke skulle transporteres over store afstande.

Originalen (D883/1975) til den rekonstruerede murske fremkom på en stor, flad sten ved broens sydlige ende i 1897. Måske er den glemt dér i forbindelse med en af de mange ombygninger og forbedringer af broen! Mørtelspaden og murskeen er fremstillet af Thomas Nørgaard, Jernhatten Smedje ved Ebeltoft. (fig 1)

I samtidens afbildninger ses redskaber af forgængeligt materiale. Ofte finder vi kun

Fig. 1. Kopi af hejsekurv, spade, murske og mørtelbalje.

jerndelen af en genstand, mens træskaftet er formuldet i tidens løb. Det er sjældent, at man finder rester af kurve i jorden, mens samtidens billedverden viser flere af slagsen. Man kan forestille sig, at de mange natursten, der har udfyldt murkernen er blevet hejst op i kurve som den, der er fremstillet til udstillingen. Den solide konstruktion har kunnet bære mange pund, uden at hanken gik af. Selve formen er kendt fra byggeillustrationer i den tidlige middelalder til nutiden, de sidste 200-300 år dog mest som bærekurv, når fjerkræ skulle på markedet. Kurven er flettet af Steen Hedegaard Madsen, Haraldstedhuse. (fig. 1)

Overalt på borgområdet er der fundet tømrerredskaber. Vi har kopieret en båndhøvl og to vridbor. Jernboret (D774/1975) er fundet ved Thinghuset i 1896. Et andet bor med benskaf (D1075/1975) er fundet vest for

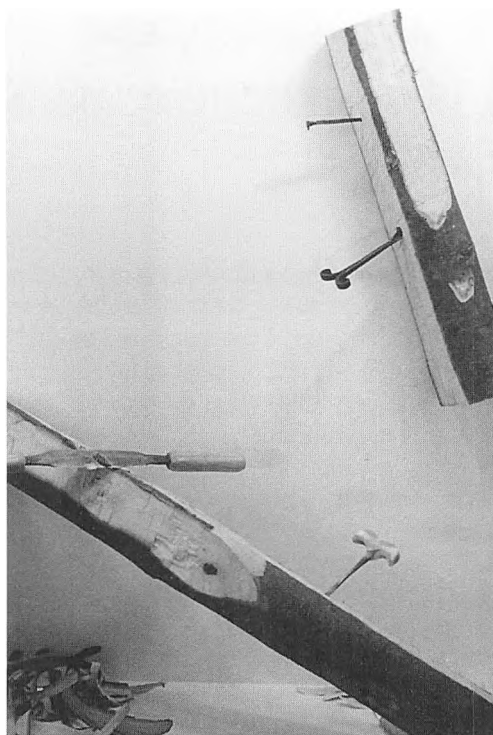

Fig. 2. Kopi af bor og båndhøvl.

Manteltårnet i 1900, mens båndhøvlen (D884/1975) er fundet ved broen 1898. Kopierne er udført af smed Jens Christiansen, Tureby. (fig 2)

Borgens administration

Der skulle holdes rede på skatter, afgifter og husholdningsregnskaber i borgens administration. Fra 1500-tallet og fremefter eksisterer der flere regnskaber fra Hammershus. De mange små fintforarbejdede benskafter tyder på, at man ikke kun har nedfældet skrift med pen og blæk på pergament, men også har skrevet med styli i voks.

En stylus er et skriveredskab af ben eller metal, der har en spids ende til at ridse med i trætavlernes bivoks. Den anden ende kan være lige afsluttet og bruges som »viskelæder«, dvs. at man gjorde voksen plan igen ved at spartle ud, når der var skrevet fejl.

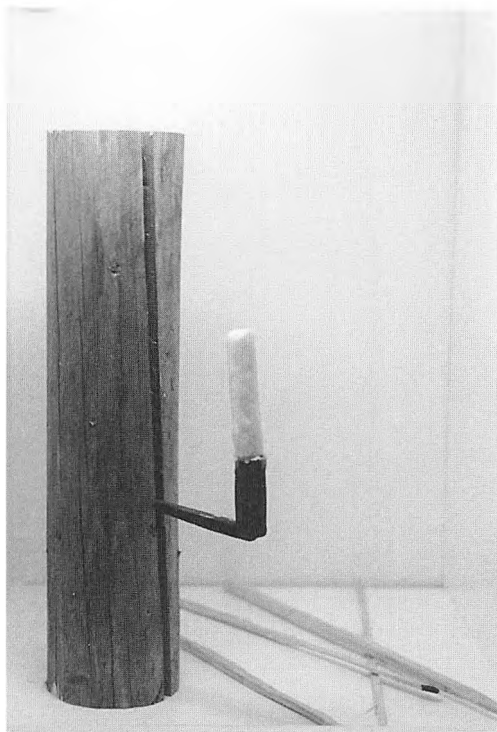

Fig. 3. Kopi af lysepibe med tællelys.

Steen Hedegaard Madsen har rekonstrueret en vokstavle i bøgetræ efter et fund fra Køge. En stylus med forlæg fra Hammershus er drejet i ben.

Datidens små vinduer med blyindfattede ruder tillod ikke meget lys at slippe ind, når skriveren sad bøjet over regnskaberne. Der er fundet mange dele af lysekroner og lysestager, og vi valgte at kopiere en af de enkleste, en lysepibe (D839/1975), der blev fundet ved broen i 1898. Den er simpelt fremstillet af en jernstang, hvis ene ende er tilspidset, så odden kan bankes ind i en stolpe. Den anden ende er banket flad og krummet til en lyseholder. Vi har sat et tællelys i fremstillet af fårefedt. Det var dagligdagens lys, langt billigere end fine bivokslys. (fig 3) Jens Christiansen har smedet lysepiben, mens tællelysene er fremstillet på Fri-landsmuseet i Kgs. Lyngby.

De naturalier, som lensbønderne skulle betale i skat, er sikkert blevet afleveret i kurve, sække og kasser. Når der kom finere varer fra fjerne egne, eller når man selv skulle gøre forsendelser klar, blev varerne pakket i tøndes, eller man gjorde en indpakning i uldklæde syet sammen med en grov bronzenål. En sådan nål er fundet på Hammershus i 1897 (D804/1975) og er her eftergjort af gørtlerne i Raadvad til udstillingen.

Krigsudrustning

Enhver borg leder tanken hen på riddere og svende. De romantiske forestillinger og den faktiske virkelighed ligger nok langt fra hinanden. Middelalderen igennem kæmpede kongen og ærkebispens om magten over Hammershus. Men det betød ikke, at de to fornemme herrer personligt var tilstede på borgen. Nej, her boede høvedsmanden og hans familie, tyende, karle og piger, håndværkere og akkurat så mange soldater, det var nødvendigt for at forsvare borgen.

I hverdag som krig klarede soldaterne sig med en broget udrustning, som de havde samlet sig lidt efter lidt: tilranet sig, byttet sig til eller erhvervet som løn. I middelalderen og renaissanceen udgjorde soldaterne ikke en ensartet skare. Hver mand havde sin udrustning som tilfældet havde givet ham. Kun de fornemste krigere havde en fuld tidssvarende udrustning og våben, der understregede hans rang.

Vi har samlet »krigsudstyr« sammen fra nær og fjern til en fornem ridder fra omkring midten af 1300-tallet. Tiden er valgt pga. to lameller (D1151/1975) fra en lamelbrynje, der blev fundet i en af Haubergs store udgravninger. Desværre er de indkommet til Nationalmuseet uden fundoplysninger.

Den pansrede lædervams (lamelbrynjen) blev brugt i anden halvdel af 1300-tallet som værn imod armbrøstpile. En armbrøst er en mekanisk flitsbue, hvis pile med jernspidser har en gennemslagskraft, der let splintrer en ringbrynje. De, der havde mu-

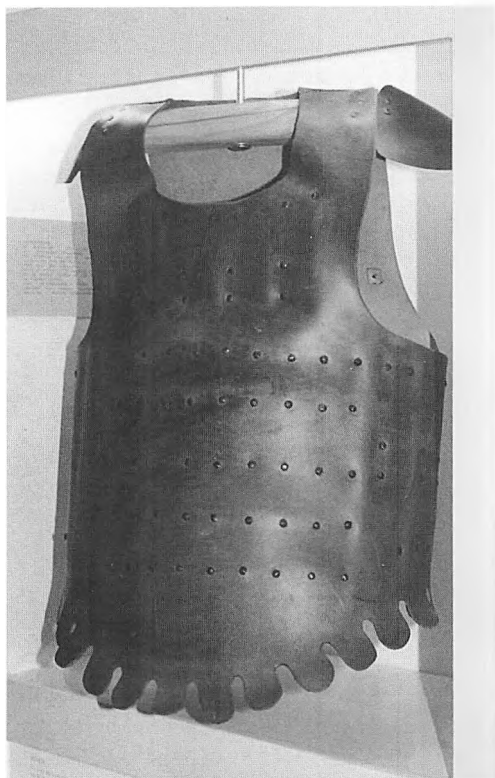

Fig. 4. Kopi af lamelbrynje fra Visby, udstillet i besøgscenret.

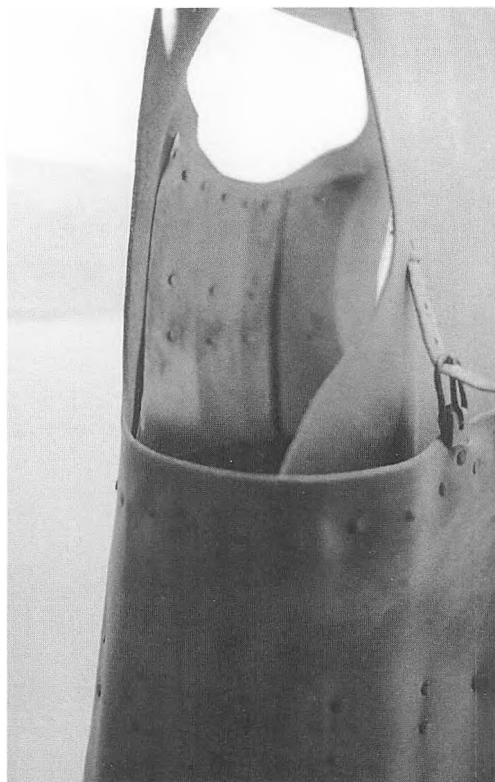

Fig. 5. Kopi af lamelbrynje set indefra. Bemærk »for« af jemplader.

lighed for det, iførte sig derfor en læderskjorte, som indvendigt havde pånittede jernlameller.

Som regel er der kun overleveret få rustningsdele i jordfund. Man reparerede så længe, det var muligt og beskyttelsen var tidsvarende. Efter slag samlede man udstyr og våben sammen, så de kunne bruges igen. Men i det berømte slag ved Visby på Gotland i 1361 omkom så mange mænd, at man i al hast kulede dem ned i massegrave fuldt udrustede for at undgå epidemier. De arkæologiske udgravninger af massegravene, giver et rigt tidsbillede, og forbilledet til den kopierede lamelbrynje stammer da også fra Visbyfundene. Jens Christiansen har fremstillet den. (fig 4 og 5).

Stentøjskander

I fundene fra Hammershus udgør skår fra stentøjskander den talrigste fundgruppe indenfor bordtøjet. Det samme gør sig gældende i det øvrige Nordeuropa, der i perioden fra 1350-1600 helt mættedes af stentøjskander fra Rhinegnene i Nordvesttyskland.

Vi valgte at fremstille en kopi af en såkaldt Jacobakande fra Siegburg fra omkring år 1400. Forbilledet er et næsten helt eksemplar (D2829), der er fundet »på Hammeren på Bornholm ved Jordarbejder på Kyststrækningen indenfor Sænebugten i 1893« (fig 7).

Det er tidligere nævnt, at der før udarbejdelsen af de enkelte kopier til udstillingen lå nøje studier af originalmaterialet. Den ne-

denstående, detaljerede gennemgang af fremstillingsprocessen for stentøjet medtages som et eksempel på arbejdsgangen:

Til fremstillingen hentede vi oplysninger og prøver på hvidgråt stentøjsler fra Siegburg i Nordtyskland. Vi var bekendte med, at der tidligere var fremstillet kopier i forbindelse med en udstilling i 1989 på Museum für Hamburgische Geschichte. Også fra Gotland modtog vi en kopi af en 1600-talskande, der nu er udstillet i Slotsgården.

Keramiker Inger Mehlum, Holmegaard Keramik stod for fremstilling af stentøjskopierne til Hammershusudstillingen. Kanderne blev drejet på moderne sparkeskive. På flere af middelalderkårene kan man se, hvorledes karvæggen er trukket skævt op i drejningen samtidig med, at der er markeret drejeriller på indersiden. Det krævede stor øvelse, dygtighed og rutine at dreje den tynde karvæg og slanke hals. Efter drejningen blev standkanten yderligere markeret med fingerindtryk. Tilsidst er båndhanken sat på halsen.

Brændingen foregik i en ombygget, moderne, brændefyret ovn. Der blev brugt bøgetræ til brændingen. Ikke store, kløvede kævler, men 60-70 cm lange stave med en tykkelse på 3-5 cm. Stavene har den fordel, at de hele tiden brænder med klar flamme, så der til stadighed er træk og god varme. Kævler derimod har tendens til at ligge og ulme. Selve brændingen tog ca. ét døgn, og sintringstemperaturen var 1250-1280 grader.

Brændingen er afhængig af det atmosfæriske tryk, og det kan være nødvendigt at skabe ordentligt træk i ovnen ved at sætte en blæser på, for at få temperaturen i vejret. Der blev sat kegler i ovnen til at kontrollere

Fig. 6. Middelalderidder på Hammershus slutningen af 1300-årene. Fremstillet af Ole Høegh Post, Jeppe Møhl, Anne Nørgård og Jens Christiansen.

Fig. 7. Original Siegburgerstob fra Sænebugten, Hammeren. Foto: Nationalmuseet.

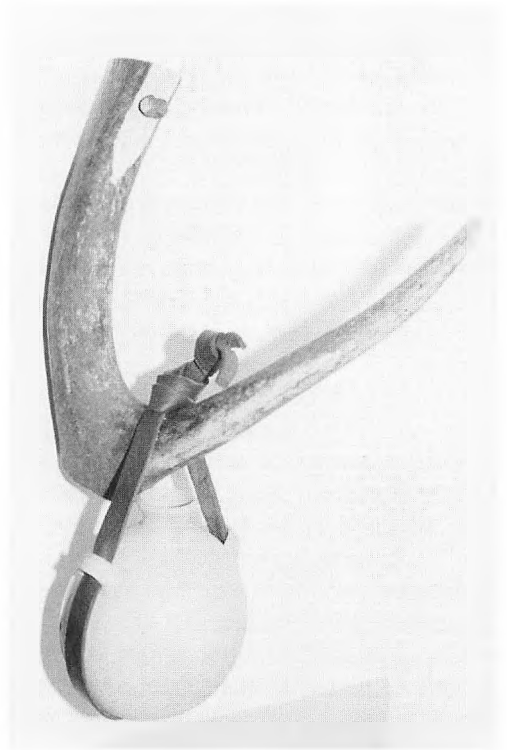

Fig. 8. Kopi af feltflaske fra Hammershus.

brændingstemperaturen, og lerringe til at vejlede ved glaseringen.

Når temperaturen efter ca. 20 timer er nået op på ca. 1240 grader, (aflæses ved at en kegle vælter), påbegyndes glaseringen med at keramikeren lidt efter lidt kommer kogesalt i indfyringskanalen, ialt et par håndfulde. Omfanget af glaseringen aflæses på prøveringene.

Kanderne er stablet tæt i ovnen, der før brændingen er lukket med ildfaste sten. Et par af stenene er løse og tillader et par kikhuller, hvor igennem glasureringene kan tages ud, så processen kan følges.

Efter 20 til 24 timers uafbrudt fyring er brændingen ved at være til ende, og fyringskanalen fyldes til slut helt op med brænde, og der lukkes helt til ovnen, så den sidste iltreduktion kan gøre sin virkning. Først

efter et par døgn's nedkøling, kan kanderne tages ud.

I samme brænding ses helt hvide og bruntflammede kander afhængig af, hvor de har stået i ovnen. Jo mindre ilt, (reduceret brænding), jo brunere bliver kanderne. For meget saltning giver et mat, gråt skær, som også ses på middelalderskår. (F.eks. D898/1975 fra Hammershus). Ud over det tilsatte kogesalt, frigøres der også salte fra asken under brændingen, som går i forbindelse med stentøjsoverfladen.

Feltflaske

På Hammershus er fundet en lille stentøjsflaske »uden nærmere fundomstændigheder« (D1137/1975 fig. 8 i forrige artikel). Den har et drejet, cylindrisk korpus, hvor bunden udgør flaskens ene flade side. Den

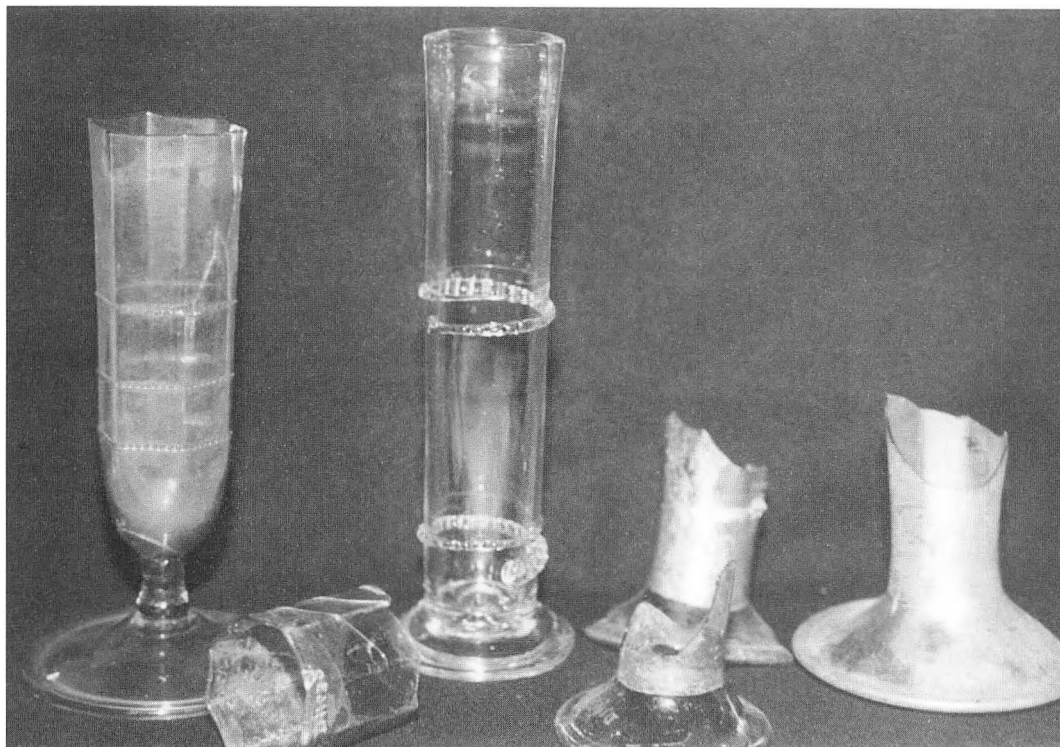

Fig. 9. Kopi af pasglas fra Hammershus sammen med flere fragmenter af originale pasglas fra Nationalmuseet.

anden er hvælvet. På siden har flasken en påsat tud, og på begge sider heraf en hank. I svenske og tyske fund findes lignende hele eksempler. På disse er den hvælvede side afsluttet med en lille forhøjet spids. Flaskerne er af Siegburgler og dateres til 1500-tallet (fig. 8).

Måske har dens oprindelige funktion været som opbevaringsdunk for livgivende vand, hjembragt fra en helligkilde! Dateringen ligger indenfor katolicismens sidste år i Danmark. Fra nyere tid kendes flere eksempler på dansk fremstillede feltflasker, lejler, i lertøj og tin med helt samme form, blot større. I dem medbragte man øl på markarbejde og rejser. I dronning Kristines husholdningsregnskaber fra begyndelsen af 1500-årene møder vi tit regninger lydende på en lejlø.

Salvekrukker

Ved afdækningen af adgangsbroen til Hammershus fremkom i 1898 to små bundskår med del af siden til stentøjskrukker (D859/

Fig.10. Originale salvekrukker fra københavnske jordfund på Nationalmuseet.

1957 og D1138/1975). (Se fig. 7 i forrige artikel).

Små stentøjskrukker er meget almindelige fund fra senmiddelalder og renaissance. Den største samling heraf findes i Københavnske jordfund, og blandt dem fandt vi paralleler til Hammerhuskrukkerne (fig 10).

Kopierne er drejet af fransk la Borne-ler og brændt sammen med stobene og feltflaskerne. La Borne-ler er mørkere end Siegburgler, men atter må man bemærke, hvor forskellig overfladen og farven kan blive alt efter, hvor i ovnen de forskellige krukker har stået under brændingen.

Traditionelt benævnes småkrukker af denne form for salvekrukker nok også fordi, man i nyere tid har bægre i apotekersamlinger. Nyere undersøgelser af indtørrede bundrester har imidlertid vist, at de også har været brugt som farve- og sminkebeholdere og til krydderier. Desværre gav en undersøgelse af bundrester fra Hammershuskrukkerne intet om indholdets oprindelse.

Pasglas

I 15-1600 årene kom pasglas på mode i højere sociale lag. Pasglas er høje, slanke, oftest ottekantede glas, der på ydersiden har glasvulste, kaldet »pas«. Man drak vin af glassene, og hvert mærke markerede mængden, det var passende at drikke pr. udbragt skål. Til større fester blev der indkøbt glas i tønnevis, men der gik også mange til. De blev knust under festen, ja faktisk var det skik at smadre sit glas når »Kongens Skål« var drukket!

Selvfølgelig var der også pasglas fra Hammershus (bl.a. D1032/1975). Meisner Glas, Holme Olstrup tog opgaven op i den svære kunst at blæse pasglas. Væggene er meget tynde på originalglassene, så det kræver en god teknik. Kopierne mangler endnu få mm i at være ligeså tynde som på originalerne. Den grønne farve er tilsat i kopierne, men forekom naturligt i datidens glas pga glasmassens jernindhold.

Kopier til salg på Slotsgården fremstilles nu af de lokale glaspuster Majbritt Jönsson & Pete Hunner, Baltic Sea Glass (fig. 9).

De øvrige kopier

Der blev fremstillet mere end 70 genstandskopier til udstillingen i besøgscentret, alle med grundige forstudier, som det vil blive for omfattende at redegøre for her. Ud over de allerede nævnte kunsthåndværkere bør nævnes syerske Julie Forchammer, København, der har stået for fremstillingen af tekstil, skosyer Tina Lindeskov, Hellerup og pottemager Rikke Barlebo, Ålborg.

Siden 1995 er fremstillingen af keramik overgået til en lokal keramikker Anne Christensen.

I 1996 blev der lavet en soldat til at modtage publikum i udstillingen. Han er fremstillet af Ole Høegh Post og Jeppe Møhl. Væver Anne Nørgård og smed Jens Christensen har stået for hans udstyr.

Flammesyning

I fundet indgik flere nåle og fingerbøl fra forskellige tider. En nål og et af fingerbøllene er kopieret af gørtlerne fra »Nordisk Center til bevarelse af Håndværk, Raadvad«. Vi forestiller os, at der bl.a. er fremstillet bænkedynner med broderi af slotsforvalterens kone og døtre. Steen Hedegaard Madsen lavede en syramme, hvortil konservator Else Østergaard fra Nationalmuseets Tekstilkonservering og museumsinspektør Ann Vibeke Knudsen fra Bornholm Museum fremstillede en broderiprøve.

Konservator Else Østergaard skriver herom: » I syrammen ses en prøve på flammesyning, et broderiarbejde, der har været meget populært og udbredt i mange lande under navne som florentisk syning, bargello work og hungarian point. Bargello var navnet på politimesterens palads, senere fængsel og nu museum i Firenze.

Syningens oprindelse er usikker, men traditionen vil vide, at et giftermål mellem en

Fig. 11. Flammesyning. Foto: Else Østergaard.

ungarnsk konge og en italiensk prinsesse i 1400-årene var baggrunden. Italienske kunstnere og håndværkere blev inviteret til hoffet i Ungarn og med en stedlig motivtradition, inspireret af silken som nyt materiale, opstod nyskabelsen i broderikunsten. De ældste broderier i flammesyning er derfor syet med silke, men efterhånden blev både uld og hør anvendt.

Broderiet blev som regel syet på en forholdsvis grov kanvas og blev brugt til stolesæder, tasker og andre brugsting. Syet med uld er det et broderi, der tåler megen slid.

Prøven (fig. 11) er en kopi af flammesyning, som findes på Bornholm Museum. Museet ejer to flotte vægtæpper, hver med 12 bibelske motiver, på et tidspunkt indrammet af en flammesyning. Vægtæpperne er dateret 1709. Borten er sandsynligvis samtidig, men ikke nødvendigvis, da den er syet som et selvstændigt broderi.

Bornholms Museum ejer desuden et andet eksempel på flammesyning, et fragment fra et større broderi, syet med brogede uldgarn på groft hørlærred.«

Forfatternes adresser

Museumsinspektør *Connie Hinsch*
Brede 70
2800 Lyngby

Mag. art. *Finn Ole Sonne Nielsen*
Lynggårdsvej 21, Olsker
3770 Allinge

Arkitekt MAA *Lisbeth Pepke*
Fiskedamsgade 3, 1 tv.
2100 København Ø

Lektor, dr. phil. *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43
3700 Rønne

Oberstløjtnant *H. E. Skaarup*
Rosengade 19
3700 Rønne

Arkitekt MAA. *Inger Sorgenfrei*
Nakke Østvej 40
4500 Nykøbing S

Lektor, cand. mag. *Hanne Valsø Vensild*
Storegade 29
3700 Rønne

Arkitekt MAA. *Kjeld Borch Vesth*
Gammel Mønt 37
1117 København K

Peder Lütken
der var lærer ved Østre Skole i Rønne
afgik ved døden 15.02. 1991.

Indhold

Ebbe Gert Rasmussen

Landet og borgen

Kjeld Borch Vesth

Hammershus - fra borg til ruin

H. E. Skaarup

**Hammershus som forsvarsanlæg
og våben på borgen**

Finn Ole Nielsen

**Hammershus set ud fra
et arkæologisk perspektiv**

Hanne Valsø Vensild

Hammershus - bornholmernes borg ?

Peder Lütken

Hammershusklippens flora

Inger Sorgenfrei

Om at udstille Hammershus på Hammershus

Lisbeth Pepke

**Modelrekonstruktion af Hammershus
omkring 1570**

Connie Hinsch

Fundene fra Hammershus

Connie Hinsch

**Museumskopier i besøgscentret
på Slotsgården**

